

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ogledi⁹

Momčilo Isić

[SELJANKA U SRBIJI] **[U PRVOJ POLOVINI 20. VEKA]**

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ogledii

Br. 9

Momčilo Isić

**SELJANKA U SRBIJI
U PRVOJ POLOVINI 20. VEKA**

Momčilo Isić

**SELJANKA U SRBIJI
U PRVOJ POLOVINI 20. VEKA**

Izdavač: **Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji**

Za izdavača: **Sonja Biserko**

UREDNIČKI KOLEGIJUM:

Latinka Perović

Sonja Biserko

Seška Stanojlović

Fotografije u knjizi preuzete su iz zbirke Petra Ž. Petrovića, koja se čuva u Etnografskom muzeju u Beogradu, brojnih publikacija, štampe i periodike

Prelom: Vesna Srbinović

Korice: Ivan Hrašovec

Štampa: "Zagorac", Beograd

Tiraž: 500

ISBN - 978-86-7208-147-3

Zahvaljujemo se vladi savezne republike
Nemačke uz čiju pomoć je objavljena ova knjiga.

MOMČILO ISIĆ

 SELJANKA U SRBIJI
U PRVOJ POLOVINI 20. VEKA

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
UVOD	9
GLAVA PRVA	
1. OSNOVNI PREDUSLOVI POLOŽAJA SELJANKE	21
1.1. Siromaštvo najširih slojeva seljaštva	22
1.2. Pravni položaj žene – seljanke	43
1.3. Nepismenost i neprosvećenost.	49
1.3.1. Školovanje seoskih devojčica.	49
1.3.2. “Slepa kod očiju”	72
1.3.3. Domaćičke škole i tečajevi	79
1.4. Seljanka u ratu	89
GLAVA DRUGA	
2. U RODITELJSKOJ KUĆI	99
2.1. Detinjstvo	100
2.2. Devojaštvo	107
2.2.1. Udaja.	123
GLAVA TREĆA	
3. U SVOM DOMU	137
3.1. U zadružnoj kući	138
3.2. U inokosnom domaćinstvu	150
3.2.1 “Ženska poljoprivreda”	160
3.2.1. Seljanka na tržištu	166
3.2.2. Održavanje higijene	168
3.2.3. Seljanka i ishrana	179
3.2.4. Tekstilna kućna radinost	185
3.2.4. Transformacija ženske narodne nošnje	190
3.2.5. Dnevnik rada jedne seoske porodice	197
3.2.6. Seljanka – majka	201
3.3. Seljanka u pečalbarskim područjima.	209
3.4. U braku	212
3.4.1. Vanbračni odnosi	220
3.5. Udovica	226
3.6. Zdravlje	230
3.6.1. Porođaj	230
3.6.2. Prekid trudnoće	236
3.6.3. Bolesti i smrt.	243
3.7. Duhovni život	248
ZAKLJUČAK	253

*Majci Stanici,
najdražoj seljanki.*

PREDGOVOR

U prvoj polovini 20. veka Srbija je bila izrazito agrarna država. U njoj je 1931. godine bilo 81,20% poljoprivrednog stanovništva, među kojim su, sa 52,23%, preovlađivale žene. Na razmeđu dvaju vekova, ubrzanim prelaskom u kapitalizam, u Srbiji nestaju patrijarhalne zadruge, učvršćuje se robnonovčana privreda, seljanka ne obavlja više samo poslove u kući, oko dece i u bašti, već je i sve aktivniji činilac u poljoprivrednoj proizvodnji, uz muža često i jedini. Polje i njiva sada su i njena velika obaveza. Svi dotadašnji poslovi postaju sporedni. Ona ih obavlja "sa pola snage", često i na račun sopstvenog sna i odmora, samo da se na njivu i u polje na vreme stigne, jer poljoprivredni poslovi ne mogu da čekaju.

Seljanka je, dakle, izašla iz kuće i dvorišta, postala je skoro ravnopravna mužu u dotadašnjim "njegovim" poslovima. Zadržavajući, međutim, i dalje sve "svoje" poslove, ona je i "važnija" od njega. Upravo sada ona postaje istinski temelj kuće. Više nego ranije, sada za nju važi izreka: "Kuća leži na ženi, a ne na zemlji".

Iako je predstavljala veći deo seljaštva u Srbiji, prilikom popisa 1931. čak i 42,42% ukupnog stanovništva, a sa preovlašćivanjem kapitalizma na selu u domaćinstvu postala i značajnija od muškarca, seljanka u srpskoj istoriografiji nije dobila adekvatno mesto. Radovi Sretena Vukosavljevića ostali su, otuda, dugo najznačajniji. U njima je on posvetio izuzetnu pažnju položaju seljanke, kako u patrijarhalnom društvu tako i u inokosnom domaćinstvu, iskazujući sve vrline svog naučnog metoda, suprotstavljenog nacionalističko-romantičarskoj idealizaciji sela i "starih dobrih vremena". Posmatrao je Vukosavljević ženu-seljanku, od Vardara do Hrvatskog Zagorja, i to, od najbednijeg i ponižavajućeg položaja do snošljivijeg i slobodnijeg života, "od bića kojeg ne retko doseže teška muška šaka", do onog koje, uz sve muke i teškoće, "živi sa više poštovanja i dostojanstva od buržujke".

U novijem periodu, istraživači društvene istorije učinili su izvestan pomak, prvenstveno radovima u dva zbornika: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, zbornik br. 2, sadrži radove sa naučnog skupa: "Položaj žene kao merilo modernizacije", a zbornik br. 4 radove na temu *Žene i deca*. Međutim, kako i

ovi radovi za temu najčešće postavljaju uopšteno ženu u Srbiji, ili samo pojedine aspekte njenog položaja u dužem ili kraćem periodu, i pri tom najređe istražuju probleme seljanke, smatrali smo da je veoma potrebno obaviti jedno sveobuhvatnije istraživanje položaja seljanke, i to upravo u razdoblju njenog “uspona” u porodici i u društvu kakvo je nesumnjivo prva polovina 20. veka.

Budući da je završetkom narodnooslobodilačke borbe i uspostavljanjem socijalizma u Jugoslaviji došlo i do svojevrsne transformacije seoske porodice, što je neizbežno uticalo i na izvesnu promenu položaja žene na selu, odlučili smo se da istraživanje završimo sa krajem narodnooslobodilačke borbe, odnosno Drugog svetskog rata.

Opredeljujući se za temu *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka* smatrali smo neophodnim da, prvo, predstavimo osnovne determinante položaja seljanke u ovom periodu: opšte siromaštvo i neprestano siromašenje najširih slojeva seljaštva; zakonsku obespravljenu ženu u Srbiji i izraženu opštu nepismenost i neprosvećenost seljaštva, posebno ženskog seoskog stanovništva.

Izuzetno je kompleksan bio položaj seljanke u ovom razdoblju, prvenstveno zato što se u njemu prepliću i dva tipa seoske porodice: zadržani i inokosni, jedan koji nestaje, ali je ostavio duboke posledice i na položaj seljanke, i drugi, u nastajanju, koji tek stvara i oblikuje odnose u porodici, pa time i mesto seljanke u njoj, i to određujući mesto prvo ženskom detetu, a zatim: devojci, majci, domaćici, supruzi i, na kraju, ženi kao radniku na njivi – sve značajnijem ekonomskom činiocu. U nemogućnosti da u potpunosti sagledamo položaj svakog tipa seljanke, s obzirom na znatnu raslojenost seljaštva u Srbiji, centralno mesto u našim istraživanjima posvetili smo najbrojnijoj kategoriji seljanki, onoj u siromašnim seoskim domaćinstvima.

Njen položaj pratili smo izdvajajući dve celine: *U roditeljskoj kući* (od rođenja do udaje) i *U svom domu* (nakon udaje). U njima smo pokrenuli brojna pitanja, svesni da su još mnoga propuštena. Bez dovoljno adekvatne arhivske građe, morali smo da se oslanjamo na članke i studije nastale na bazi onovremenskih terenskih istraživanja, prvenstveno na one o socijalno-zdravstvenim i higijenskim prilikama u Banjanima (Tamnava) i Rakovici (kod Beograda), iz pera Aleksandra Petrovića, objavljene tridesetih godina 20. veka. Takođe, kao svojevrsan izvor poslužila nam je i studija Vere St. Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, objavljena 1971. godine bazirana na terenskim ispitivanjima uoči Drugog svetskog rata i u jednom broju sela u Srbiji, kao i radovi Sretena Vukosavljevića, posebno njegova “pisma sa sela”, od kojih većina nije ušla u knjigu *Pisma sa sela*, već se nalaze rasuta po listovima i časopisima. Među njima su i: “Žensko pravo glasa”, “Robovanje razboju i kletva na seljanci”, “Naša seljanka”.

Ova knjiga predstavlja deo rezultata rada na projektu Instituta za noviju istoriju Srbije br. 147. 093, koji finansira Ministarstvo za nauke Republike Srbije.

UVOD

Prema popisu stanovništva od 31. decembra 1900. godine, u njoj je od poljoprivrede živelo 2.093.947 stanovnika, ili 83,97% ukupnog stanovništva. Najviše seljaštva imao je beogradski okrug, čak 91,05%, što je svakako posledica konjunktura poljoprivredne proizvodnje usled blizine Beograda, kao velikog i sigurnog tržišta. U niškom okrugu bilo je, međutim, najmanje seljaštva, "samo" 79,08%, jer je Niš, iako najveći grad u Srbiji posle Beograda, brže pretvarao okolno seljaštvo u građane nego što je izrastao u značajno tržište poljoprivrednih proizvoda.

Zato što su, nepismene i neprosvećene, mnogo ređe od muškaraca napuštale selo, seljanke su činile 86,01% ženskog stanovništva u Srbiji, pri čemu najviše u beogradskom okrugu, čak 92,25%, a najmanje u vranjskom, tek 82,16%.

I pored znatnog stradanja u ratovima muškarci na selu su bili brojniji od žena početkom 20. veka. Oni su činili 50,25%, a žene 49,75% ukupnog seljaštva. Žene su predstavljale tek nešto više od polovine seljaštva u okruzima: kragujevačkom, krajinskom, kruševačkom, smedervskom, rudničkom, timočkom i užičkom

Tabela 1

Seljaštvo u Srbiji krajem 1900. godine, po okruzima

Okrug	Broj			%			% seljanki
	muškarci	žene	svega	muškarci	žene	svega	
Beogradski	57.891	56.708	114.599	89,90	92,25	91,05	49,48
Valjevski	58.629	57.710	116.339	85,13	90,12	87,53	49,60
Vranjski	87.798	85.358	173.156	80,48	82,16	81,30	49,29
Kragujevački	67.018	67.249	134.267	81,35	85,92	83,58	50,09
Krajinski	41.705	42.085	83.790	82,79	86,31	84,52	50,23
Kruševački	61.202	61.248	122.450	86,79	89,86	88,30	50,02
Moravski	74.284	73.364	147.648	84,75	87,81	86,25	49,69
Niški	70.325	67.896	138.221	76,13	82,38	79,08	49,12

Okrug	Broj			%			seljanki
	muškarci	žene	svega	muškarci	žene	svega	
Pirotski	40.152	39.179	79.331	80,59	83,69	82,09	49,39
Podrinski	90.708	90.075	180.783	87,31	89,33	88,31	49,95
Požarevački	101.787	101.024	202.811	86,06	89,59	87,78	49,81
Rudnički	88.334	88.466	176.800	88,58	91,82	90,18	50,04
Smedervski	53.011	53.548	106.559	85,67	88,32	87,22	50,25
Timočki	58.413	58.441	116.854	83,76	89,23	86,41	50,25
Toplički	42.029	39.695	81.724	89,15	91,40	90,23	48,57
Užički	58.414	59.209	117.623	87,35	91,29	89,29	50,34
Beograd	555	437	992	1,40	1,48	1,43	44,05
UKUPNO	1.052.255	1.041.692	2.093.947	82,04	86,01	83,97	49,75

Izvori: Statistika Kraljevine Srbije, knj. XXIII, str. 750-751; Popis stanovništva i domaće stoke u Kraljevini Srbiji 31. decembra 1900. godine, Beograd, 1901, str. 104.

Seljanke su bile brojnije u čak 29 srezova. Najviše ih je bilo u moravičkom srezu, 50,87% seljaštva, a zatim u negotinskom 50,85% i masuričkom 50,75%. S druge strane, najmanje ih je u srezovima: jablaničkom 48,30%, prokupačkom 48,34% i dobričkom 48,53%. Više nego kod okruga, razlika među srezovima očiglednija je u pogledu procenta ženskog seoskog stanovništva, budući da su veći gradski centri uglavnom samo u jednom srezu u okrugu. U niškom srezu je zato svega 56,53% ženskog stanovništva živelo na selu, najmanje od svih srezova, a u svrljiškom čak 96,12%, u kragujevačkom na selu je živelo 66,46% žena, a u gružanskom 96,16%. Inače, sa 96,38% žena na selu, prednjačio je podgorski srez u valjevskom okrugu.

Tabela 2

Seljaštvo u Srbiji krajem 1900. godine, po srezovima

Srez	Broj			%			seljanki
	muškarci	žene	svega	muškarci	žene	svega	
Azbukovački	11.018	11.235	22.253	94,67	95,71	95,19	50,49
Aleksinački	9.351	9.118	18.469	76,89	79,81	78,30	49,37
Ariļjski	6.277	6.444	12.721	91,18	94,03	92,60	50,66
Banjski	11.204	11.056	22.260	88,30	90,62	89,44	49,67
Belički	14.443	14.175	28.618	74,65	79,83	77,13	49,53
Belopalanački	8.257	8.044	16.301	87,84	88,27	88,05	49,35
Boljevački	14.908	14.716	29.624	92,89	93,95	93,41	49,67
Brzopalanački	8.204	8.028	16.232	89,91	91,17	90,53	49,46
Valjevski	11.717	11.470	23.187	68,94	81,54	74,64	49,47
Vlasotinački	16.502	16.231	32.733	84,39	85,23	84,80	49,59
Vračarski	11.342	11.124	22.426	88,01	91,28	89,60	49,60
Golubački	7.133	6.934	14.067	87,98	91,94	89,89	49,29

☼ Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka ☼

Srez	Broj			%			seljanki
	muškarci	žene	svega	muškarci	žene	svega	
Gročanski	9.617	9.400	19.017	92,51	93,76	93,13	49,43
Gružanski	21.327	21.540	42.867	94,84	96,16	95,50	50,25
Despotovački	11.232	11.084	22.316	92,91	94,48	93,68	49,67
Dobrički	13.031	12.289	25.320	93,81	94,90	94,34	48,53
Dragačevski	14.853	15.154	30.007	95,17	95,90	95,54	50,50
Žički	10.771	10.768	21.539	82,32	87,09	84,64	49,99
Župski	7.870	8.069	15.939	92,01	94,15	93,08	50,62
Zaglavski	16.378	16.429	32.807	80,84	87,80	84,18	50,08
Zaječarski	18.925	19.059	37.984	76,67	84,93	80,60	50,18
Zviški	9.354	9.157	18.511	89,85	90,65	90,24	49,47
Zlatiborski	11.747	12.022	23.769	94,13	96,22	95,17	50,58
Jablanički	16.488	15.407	31.895	93,13	94,58	93,82	48,30
Jadranski	16.483	16.250	32.733	87,99	90,69	89,31	49,64
Jasenički	21.230	21.638	42.868	88,76	91,34	90,05	50,47
Jasenički - krag. okrug	15.627	15.625	31.252	87,04	89,59	88,30	50,00
Kačerski	8.496	8.283	16.779	93,75	95,21	94,46	49,36
Ključki	7.076	7.108	14.184	81,94	82,44	82,19	50,11
Kolubarski - valj. okr.	12.094	11.588	23.682	81,49	84,26	82,82	48,93
Kolubarski - bgd. okrug	10.979	10.556	21.535	91,06	92,22	91,63	49,02
Kopaonički	5.983	6.068	12.051	95,36	95,59	95,48	50,35
Kosanički	10.346	9.955	20.301	88,09	93,72	90,76	49,04
Kosmajski	14.375	14.416	28.791	88,22	91,53	89,84	50,07
Kragujevački	13.854	13.952	27.806	57,57	66,46	61,10	50,18
Krajinski	9.705	9.892	19.597	92,46	93,48	92,97	50,48
Levački	12.710	12.838	25.548	93,17	94,90	94,03	50,25
Lepenički	16.210	16.132	32.342	90,69	92,49	91,58	49,88
Leskovački	21.464	20.464	41.928	73,98	74,07	74,02	48,81
Lužnički	9.452	9.359	18.811	85,26	87,10	86,17	49,75
Ljubički	13.369	13.355	26.724	95,07	96,22	95,64	49,97
Masurički	6.608	6.715	13.323	76,18	79,05	77,60	50,75
Mačvanski	26.769	26.740	53.509	93,20	93,71	93,45	49,97
Mlavski	24.068	23.870	47.939	93,66	94,52	94,09	49,79
Moravički	10.155	10.516	20.671	91,75	92,73	92,25	50,87
Moravski - niški okr.	13.879	13.659	27.535	90,29	91,92	91,08	49,60
Moravski - pož. okrug	11.775	11.426	23.201	94,21	95,43	93,22	49,25
Negotinski	11.574	11.975	23.549	74,10	83,18	78,45	50,85
Nišavski	22.443	21.773	44.216	76,50	80,77	78,55	49,24
Niški	26.142	24.922	51.064	61,36	56,53	58,90	48,80
Oraški	16.420	16.632	33.052	90,51	88,43	91,23	50,32
Paraćinski	14.525	14.057	28.582	81,05	84,66	82,79	49,18
Podgorski	10.949	10.929	21.878	95,38	96,38	95,88	49,95
Podunavski	15.361	15.278	30.639	76,27	80,54	78,34	49,86

Srez	Broj			%			seljanki
	muškarci	žene	svega	muškarci	žene	svega	
Požarevački	23.090	22.954	46.044	73,94	82,18	77,83	49,85
Požeški	11.214	11.288	22.502	83,79	93,60	88,44	50,16
Poljanički	11.841	11.457	23.298	93,63	95,24	94,41	49,17
Porečki	5.146	5.082	10.228	79,22	79,97	79,59	49,69
Posavotamnavski	13.231	12.987	26.218	94,40	94,73	94,56	49,53
Posavski - beog. okrug	11.578	11.212	22.790	90,74	92,95	91,81	49,20
Posavski - valj. okrug	9.525	9.567	19.092	82,13	86,63	84,32	50,11
Pocerski	12.346	12.070	24.416	65,40	70,26	67,72	49,43
Prokupački	18.652	17.451	36.103	86,72	87,88	87,28	48,34
Pčinjski	14.895	15.084	29.979	69,27	73,75	71,45	50,31
Radevski	10.861	10.793	21.654	92,76	92,93	92,85	49,84
Ražanjski	9.052	8.787	17.839	90,58	92,84	91,68	49,26
Ramski	14.520	14.698	29.218	85,14	87,96	86,53	50,30
Rasinski	24.207	24.140	48.347	81,09	86,01	83,47	49,93
Račanski	11.596	11.739	23.335	93,27	95,25	94,26	50,31
Resavski	11.750	11.596	23.346	83,58	86,11	84,82	49,67
Studeniči	12.207	12.164	24.371	94,33	95,87	95,09	49,91
Takovski	11.686	11.509	23.195	82,70	90,29	86,30	49,62
Tamnavski	14.344	14.156	28.500	90,38	91,55	90,96	49,67
Temnički	9.624	9.614	19.238	90,87	91,93	91,40	49,97
Timočki	8.202	8.237	16.439	93,81	94,94	94,37	50,11
Trnavski	6.797	6.717	13.514	72,06	78,22	75,00	49,70
Trstenički	14.090	14.184	28.274	88,92	90,31	89,61	50,17
Užički	10.260	10.321	20.581	73,48	77,24	75,32	50,15
Homoljski	9.743	9.754	19.427	93,68	94,10	93,56	50,21
Crnogorski	7.320	7.395	14.715	94,72	95,21	94,97	50,25

Izvori: Popis stanovništva i domaće stoke u Kraljevini Srbiji 31. decembra 1900. godine, Beograd, 1901; Statistika Kraljevine Srbije, knj. XXIII

Balkanski ratovi, a zatim i Prvi svetski rat, zaustavili su povećanje prevage muškaraca među seljaštvom početkom 20. veka. Samo u Prvom svetskom ratu, Srbija (Severna i Južna) je izgubila oko 29% celokupnog stanovništva, ostavši bez 53% muškog stanovništva između 18 i 55 godina starosti.¹

Kakva je bila polna struktura seljaštva u pojedinim krajevima nakon završetka rata može se samo pretpostaviti, jer popis stanovništva nije izvršen odmah po oslobođenju. U tom cilju poslužićemo se jedino okupatorskim popisom stanovništva u leto 1916. godine. Međutim, kako on nije obuhvatio mobilisane i internirane, njegovi rezultati ne pokazuju pravi broj muškog stanovništva. U odnosu na popis od 31. decembra 1910. (13. januara 1911) godine, na

¹ Vladimir Stojančević, Srbija i srpski narod za vreme rata i okupacije 1914 - 1918. godine, Leskovac, 1988, str. 67.

području Vojnog generalnog guvernmmana, bez Beograda i okruga: kosovsko-mitrovičkog, novopazarskog i pripoljskog, muškaraca je bilo manje čak za 36,46%, žena za 4,47%, pri čemu su žene činile 58,85% popisanog stanovništva. Naročito smanjenje stanovništva bilo je u okruzima Šabac i Valjevo, koji su pretrpeli najžešće neprijateljske udare na početku rata. Muškog stanovništva u okrugu Šabac bilo je manje za 47,64%, a u okrugu Valjevo za 42,76%, s tim što su u šabačkom okrugu u znatnoj meri stradale i žene, njih 16,08%, ali su, i pored toga, zbog ogromnog stradanja i mobilizacije muškaraca, one predstavljale 60,53% popisanog stanovništva u okrugu.

Tabela 3

Popis stanovništva iz leta 1916. godine

Okrug	Broj			U odnosu na 1910. godinu			%
	muškarci	žene	svega	muškarci	žene	svega	žena
Beograd	39.128	58.741	97.869	-38,44	-3,97	21,54	60,02
Čačak	49.130	65.653	114.783	-42,93	-3,06	-17,37	57,20
Gornji Milanovac	28.985	41.044	70.029	-33,80	-1,24	-8,24	58,61
Kragujevac	63.539	91.922	155.461	-34,32	+0,80	-17,28	59,13
Kruševac	84.356	112.299	196.655	-26,70	+2,85	-12,31	57,10
Šabac	63.744	97.795	161.569	-47,64	-16,08	-32,19	60,53
Smederevo	47.777	69.477	117.254	-34,37	-1,33	-18,13	60,81
Užice	47.765	66.296	114.061	-36,27	-7,68	-22,28	58,12
Valjevo	46.814	70.688	117.502	-42,76	-6,82	-25,47	60,16
UKUPNO	471.268	673.915	1.145.183	-36,46	-4,47	-20,86	58,85

Izvor: Arhiv Srbije, Vojni generalni guvernmman, inv. br. 4.201.

Zbog stradanja ogromnog broja muškaraca u Prvom svetsko ratu, prvenstveno iz redova seljaštva, prilikom popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, u tzv. Severnoj Srbiji (područje pretkumanovske Srbije uvećano teritorijom dobijenom od Bugarske Nejskim ugovorom 1919.godine), izuzevši varoši i gradove, žene su činile 52,76%, a u podrinskom okrugu, posebno nastradalom u ratu, 53,39% ukupnog stanovništva. Inače, Severna Srbija imala je tada 401.935 ili 82,03% poljoprivrednih domaćinstava.²

Ratom narušena ravnoteža među polovima, u narednom desetogodišnjem periodu mira, zbog češćeg odlaska muškaraca iz poljoprivrede, bilo u potrazi za novim zanimanjem ili usled školovanja, i dalje je ostala, pa čak se i pogoršala. Prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. godine od poljoprivrede je u Severnoj Srbiji živelo 78,05% muškog i 82,63% ženskog stanovništva, pri čemu su seljanke činile 52,22% ukupnog seljaštva. Čineći čak 53,19% seljaštva, one su najbrojnije bile u požarevačkom okrugu, području iz koga su se muškarci nječešće iseljavali.

² Momčilo Isić, *Spocijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd, 1999, str. 11.

Tabela 4

Seljaštvo u Srbiji 1931. godine, po okruzima

Okrug	Muškarci		Žene		Svega		% seljanki
	broj	%	broj	%	broj	%	
Beogradski	80.527	90,49	87.073	93,16	167.000	91,53	52,14
Valjevski	71.672	86,62	78.356	89,78	150.028	88,24	52,23
Vranjski	121.465	82,87	134.689	85,76	256.154	84,36	52,58
Kragujevački	73.120	77,85	80.720	82,51	153.840	80,23	52,47
Krajinski	48.476	86,42	54.835	89,21	103.311	87,88	53,08
Kruševački	83.516	86,76	89.345	89,63	172.861	88,22	51,69
Moravski	91.592	82,57	100.163	86,76	191.755	84,71	52,23
Niški	84.879	74,76	90.209	80,65	175.088	77,69	51,52
Pirotski	63.519	84,99	68.055	88,41	131.574	86,72	51,72
Podrinski	104.780	88,46	112.451	90,81	217.231	89,66	51,76
Požarevački	102.102	86,63	116.004	90,33	218.106	88,56	53,19
Rudnički	39.656	91,75	43.230	93,71	82.886	92,76	52,15
Smedervski	54.978	82,80	60.711	86,12	115.749	84,56	52,45
Timočki	58.389	77,50	65.347	85,53	123.736	81,54	52,81
Toplički	57.391	90,66	62.621	92,45	120.012	91,59	52,18
Užički	64.564	89,29	70.724	92,24	135.288	90,81	52,28
Čačanski	72.756	86,62	77.645	89,87	150.401	88,27	51,62
Beograd	1.867	1,44	1.342	1,22	3.209	1,34	41,82
UKUPNO	1.275.249	78,05	1.393.580	82,63	2.668.829	80,37	52,22

Izvor: Momčilo Isić, Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji, Beograd, 1999, str.182-291.

I dok je seljaštvo činilo više od 90% stanovništva samo u 4 okruga, ili u njih 23,23%, takvih srezova je bilo čak 50 ili 58,82%, pri čemu je u srezovima: dragačevskom, zlatiborskom i podgorskom seljaštva bilo više i od 97% stanovništva. Kao i početkom 20. veka, prednjačio je podgorski srez, i to još ubedljivije, sa 97,70% seljaštva i čak 98,18% žena – seljanki. Inače, više od 97% seljanki bilo je i u srezovima: dobričkom, zlatiborskom, dragačevskom i crnogorskom, a najmanje su ih imali srezovi kragujevački i niški, područja sa najvećim gradskim centrima. Seljanke su bile malobrojnije od seljaka jedino u ražanjskom srezu, gde su predstavljale 49,67% ukupnog seljaštva, dok su čak 13 srezova one činile i više od 53% seljaštva, u bosilgradskom i masuričkom srezu i više od 55%.

Tabela 5

Seljaštvo u Srbiji 1931. godine, po srezovima

Srez	Muškarci		Žene		Svega		% seljanki
	broj	%	broj	%	broj	%	
Azbukovački	12.161	95,47	13.120	96,88	25.281	96,20	51,90
Aleksinački	11.737	78,02	12.576	82,08	24.313	80,07	51,72
Ariļjski	7.008	94,18	7.861	95,88	14.869	95,07	52,87
Banjski	11.781	91,42	12.714	92,79	24.495	92,13	51,90
Belički	19.096	80,27	20.955	83,56	40.051	81,96	52,32
Belopalanački	10.208	89,11	11.184	90,86	21.392	90,01	52,28
Boljevački	15.079	85,39	16.780	90,42	31.859	87,97	52,67
Bosiljgradski	9.593	84,09	11.759	91,66	21.352	88,10	55,07
Brzopalanački	8.513	90,81	9.490	92,54	18.003	91,72	52,71
Valjevski	14.941	72,96	16.132	78,89	31.073	75,92	51,92
Vlasotinački	18.768	82,23	21.923	85,85	40.691	84,43	53,88
Vračarski	15.557	89,43	16.607	94,36	32.164	91,91	51,63
Golubački	6.946	89,95	7.905	94,43	14.851	92,28	53,23
Gročanski	12.301	93,43	13.216	94,79	25.517	94,13	51,79
Gružanski	20.677	95,38	22.754	96,84	43.431	96,14	52,39
Despotovački	10.489	80,81	11.389	89,96	21.878	85,33	52,06
Dobrički	21.301	96,16	22.648	97,01	43.949	96,60	51,53
Dragačevski	17.379	97,15	18.785	97,64	36.164	97,41	51,94
Žički	21.950	81,72	22.918	86,35	44.868	84,02	51,08
Župski	10.556	92,73	11.047	95,12	21.603	93,93	51,14
Zaglavski	16.399	80,65	17.993	86,99	34.392	83,85	52,32
Zaječarski	19.908	67,14	22.176	78,63	42.084	72,75	52,69
Zviški	10.135	90,62	11.366	92,79	21.501	91,75	52,86
Zlatiborski	11.948	96,55	12.993	97,64	24.941	97,11	52,09
Jablanički	26.608	94,26	28.821	95,77	55.429	95,04	52,00
Jadranski	20.203	90,11	21.370	91,60	41.573	90,87	51,40
Jasenički	19.177	85,05	21.272	88,62	40.449	86,89	52,59
Kačerski	10.515	91,87	11.522	93,84	22.037	92,89	52,28
Ključki	8.481	86,93	9.704	88,07	18.185	87,54	53,36
Kolubarski v.	14.929	94,83	16.350	96,20	31.279	95,54	52,27
Kolubarski b.	13.350	90,39	14.293	92,19	27.643	91,31	51,70
Kopaonički	8.827	94,40	9.445	96,74	18.272	95,59	51,69
Kosanički	10.806	89,80	11.855	91,59	22.661	90,73	52,31
Kosmajski	10.791	90,95	11.769	93,91	22.560	92,47	52,17
Krajinski	8.816	93,25	10.383	95,28	19.199	94,34	54,08
Krgaujevački	15.624	50,68	17.208	57,73	32.832	54,14	52,41
Levački	13.141	95,09	14.686	96,48	27.827	95,82	52,78
Lepenički	12.370	89,88	13.658	92,88	26.028	91,43	52,47
Leskovački	28.827	75,06	29.886	76,91	58.713	75,99	50,90
Ljubički	15.455	95,08	16.766	96,60	32.221	95,86	52,03

Srez	Muškarci		Žene		Svega		% seljanki
	broj	%	broj	%	broj	%	
Masurički	6.569	82,20	8.158	86,56	14.727	84,56	55,39
Mačvanski	27.836	91,45	30.496	93,80	58.332	92,66	52,28
Mlavski	22.628	91,41	25.854	93,02	48.482	92,26	53,33
Mladenovački	12.900	85,86	14.378	88,54	27.278	87,26	52,71
Moravički	11.269	93,65	12.244	95,75	23.513	94,73	52,07
Moravski niški	13.600	91,77	14.888	94,52	28.488	93,19	52,26
Moravski požar.	12.855	92,79	14.625	95,04	27.480	93,98	53,22
Negotinski	16.335	81,81	18.338	86,12	34.673	84,03	52,89
Nišavski	29.440	82,44	31.574	85,22	61.014	83,86	51,75
Niški	34.620	60,91	35.746	68,55	70.366	64,57	50,80
Oplenački	11.684	91,56	13.026	93,66	24.710	92,65	52,71
Orašački	12.765	85,68	14.074	88,49	26.839	87,13	52,44
Oraški	17.775	89,82	19.877	92,44	37.652	91,18	52,79
Paraćinski	13.511	77,50	14.201	81,16	27.712	79,33	51,24
Podgorski	12.746	97,18	13.911	98,18	26.657	97,70	52,18
Podunavski	18.026	74,93	19.622	78,53	37.648	76,76	52,12
Požarevački	24.649	75,61	27.865	82,52	52.511	79,12	53,06
Požeški	12.417	89,68	13.741	93,52	26.158	91,65	52,31
Poljanički	9.923	89,42	10.823	92,18	20.746	90,84	52,17
Porečki	6.331	83,91	6.920	86,46	13.251	85,22	52,22
Posavotamnav.	17.141	95,15	18.437	96,74	35.578	95,96	51,82
Posavski - valj.	11.266	79,62	12.358	83,17	23.624	81,44	52,31
Posavski - bgd.	15.628	93,17	16.810	95,24	32.438	94,23	51,82
Pocerski	15.095	69,39	16.026	73,51	31.121	71,45	53,15
Prokupački	25.284	86,83	28.118	89,42	53.402	88,17	52,65
Pčinjski	21.170	79,00	23.319	81,63	44.489	80,36	52,41
Ravanički	7.744	63,42	8.303	72,00	16.047	67,59	51,74
Radevski	12.344	94,30	13.002	95,73	25.346	95,03	51,30
Ražanjski	12.285	97,85	12.122	91,66	24.407	94,67	49,67
Ramski	14.476	86,78	16.620	89,35	31.096	88,13	53,45
Rasinski	32.858	81,13	35.070	84,86	67.928	83,02	51,63
Račanski	12.873	93,27	13.813	94,96	26.686	94,14	51,76
Resavski	15.327	88,01	17.101	89,81	32.428	88,95	52,73
Svrlijski	13.141	94,24	14.285	95,70	27.426	95,00	52,08
Studenički	12.686	91,75	13.545	95,12	26.231	93,46	51,64
Takovski	13.686	88,18	14.942	90,58	28.628	89,42	52,19
Tamnavski	17.790	92,38	19.605	94,26	37.395	93,36	52,43
Temnički	12.284	92,50	13.528	93,85	25.812	93,20	52,41
Timočki	7.003	90,92	8.398	93,68	15.401	92,41	54,53
Trnavski	9.472	70,78	10.153	74,72	19.625	72,77	51,73
Trstenički	19.990	88,97	21.661	91,17	41.651	90,10	52,00
Užički	12.800	75,40	14.091	80,67	26.891	78,08	52,40

Srez	Muškarci		Žene		Svega		% seljanki
	broj	%	broj	%	broj	%	
Homoljski	10.413	94,17	11.769	96,08	22.182	95,18	53,06
Caribrodski	9.082	82,40	9.444	87,91	18.526	85,12	50,98
Crnogorski	7.518	95,54	8.225	97,16	15.743	96,38	52,24

Izvor: Momčilo Isić, Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji, Beograd, 1999, str. 182 - 289.

Bržim razvojem gradova tokom tridesetih godina, procenat seljaštva se smanjuje, a zbog češćeg odlaska muškaraca u grad, žene na selu i dalje su u izvesnoj brojčanoj prednosti, koja postaje naročito izražena nakon završetka Drugog svetskog rata, u kome je, kao i u Prvom svetskom ratu, prevashodno stradalo muško seosko stanovništvo. Nagli proces industrijalizacije u posleratnim godinama još više je uticao na prelazak seljaštva u gradove, prvenstveno muškaraca, tako da je krajem prve polovine 20. veka nesrazmera između broja muškaraca i žena na selu bila još izraženija. Prema popisu od 15. marta 1948. godine, u Narodnoj Republici Srbiji, bez Vojvodine i Kosova i Metohije, od poljoprivrede je živelo 3.101.913 ili 74,98% stanovništva, pri čemu su žene činile 53,27%, a muškarci 46,73% seljaštva. Žene na selu činile su 77,50% svih žena, a muškarci na selu 72,30% svih muškaraca u Republici Srbiji.³ U čak 49 srezova žene su činile više od 90% ukupnog ženskog stanovništva. I ovoga puta razlike su bile veoma izražene među srezovima. Ravanički srez sa 68,52% i porečki sa 76,21% ženskog seoskog stanovništva bili su područja sa najmanje žena na selu, a najviše njih imali su srezovi: azbukovački sa 96,43%, zlatiborski sa 97,28% i deževski sa čak 98,48%. Izuzev srezova: štavičkog, deževskog i sjeničkog, u kojima žensko stanovništvo čini 49,01%, 49,64% i 49,58% seljaštva, u svim ostalim srezovima žene su na selu brojnije od muškaraca, a naročito u srezovima: zaječarskoj, moravskom, paraćinskom i borskom, gde su predstavljale: 55,26%, 55,33%, 55,38% i 58,47% ukupnog seljaštva. Među poljoprivrednim stanovništvom u gradovima ta razlika u korist žena je i još izraženija. U gradovima: Boru, Kragujevcu, Svetozarevu i Titovom Užicu one su činile i više od 60% seljaštva,

³ Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knj. 3, Stanovništvo po zanimanju, Beograd, 1954, str. 124.

Tabela 6

Seljaštvo u Srbiji 1948. godine

Srez	Muškarci		Žene		Svega		% seljanki
	broj	%	broj	%	broj	%	
Azbukovački	12.345	94,09	13.517	96,43	25.862	95,29	52,26
Ariljski	10.165	92,54	11.303	95,25	21.468	93,95	52,65
Belički	18.724	87,60	21.795	95,37	40.519	91,61	53,79
Belopalanački	11.171	77,33	13.446	88,49	24.617	83,05	54,62
Beograd - grad	2.031	1,13	2.434	1,30	4.465	1,21	54,51
Beogradski	33.854	76,03	39.589	84,79	73.443	80,51	53,90
Boljevački	12.157	82,67	14.356	89,85	26.513	86,41	54,15
Bor - grad	154	2,39	333	7,58	487	4,50	68,38
Borski	7.782	74,87	10.957	94,03	18.739	85,00	58,47
Bosiljgradski	10.881	79,98	12.585	89,22	23.466	84,69	53,63
Bujanovački	23.118	82,35	24.173	86,74	47.291	84,54	51,11
Valjevo - grad	445	5,87	633	8,44	1.078	7,15	58,72
Valjevski	28.761	92,09	33.006	95,62	61.767	93,94	53,44
Vlasotinački	23.604	81,05	27.491	88,57	51.095	84,93	53,80
Vranje - grad	933	16,92	1.077	17,70	2.010	17,33	53,58
Vranjski	21.103	89,28	23.490	93,34	44.593	91,37	52,68
Gružanski	21.404	90,43	24.847	95,97	46.251	93,33	53,72
Deževski	15.816	96,87	15.589	98,48	31.405	97,66	49,64
Despotovački	12.057	85,47	13.491	91,87	25.548	88,74	52,81
Dimitrovgradski	9.715	79,38	10.649	87,24	20.364	83,30	52,29
Dobrički	29.193	92,40	32.513	95,76	61.706	94,14	52,69
Dragačevski	15.788	94,01	17.223	96,42	33.011	95,25	52,17
Zaječarski	16.604	83,80	20.509	92,73	37.113	88,51	55,26
Zlatarski	8.283	89,07	8.951	89,81	17.234	89,46	51,94
Zlatiborski	8.397	93,44	9.286	97,28	17.683	95,42	52,51
Jablanički	29.024	91,51	33.057	94,40	62.081	93,03	53,25
Jadranski	24.120	83,62	27.198	87,61	51.318	85,69	53,00
Jasenički	21.941	79,03	25.309	86,04	47.250	82,63	53,56
Južnomoravski	19.802	79,71	22.639	87,08	42.441	83,48	53,34
Ključki	9.129	85,13	11.045	89,74	20.174	87,60	54,75
Kosanički	18.563	88,33	20.701	91,76	39.264	90,11	52,72
Kolubarski	12.726	77,81	14.654	85,08	27.380	81,54	53,52
Kopaonički	11.331	93,73	12.172	96,31	23.503	95,05	51,79
Kosmajski	20.914	77,93	25.532	85,99	46.446	82,17	54,97
Kragujevac - grad	288	1,89	437	2,69	725	2,31	60,27
Kragujevački	24.251	84,40	29.215	92,02	53.466	88,40	54,64
Krajinski	29.063	92,43	33.131	95,23	62.194	93,90	53,27
Kruševac - grad	138	2,03	191	2,70	329	2,37	58,05
Levački	13.588	91,62	15.126	95,68	28.714	93,72	52,68

☞ Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka ☞

Srez	Muškarci		Žene		Svega		% seljanki
	broj	%	broj	%	broj	%	
Leskovac – grad	543	5,27	717	6,75	1.260	6,02	56,90
Leskovački	37.890	90,48	42.051	95,01	79.941	92,81	52,60
Lužnički	15.926	93,12	16.934	96,09	32.860	94,63	51,53
Ljiški	16.313	88,61	18.462	92,55	34.775	90,66	53,09
Ljubičotrnovski	25.944	89,93	30.138	95,64	56.082	92,91	53,74
Mačvanski	24.577	85,99	28.236	89,06	52.813	87,60	53,46
Mileševski	12.252	85,98	12.867	88,40	25.119	93,71	51,22
Mlavski	24.904	87,94	28.946	91,88	53.850	90,01	53,75
Moravički	14.196	88,29	15.449	92,40	29.645	90,39	52,11
Moravski	21.462	72,90	26.583	84,23	48.045	78,76	55,33
Negotin - grad	288	9,52	342	10,96	630	10,25	54,28
Niš - grad	325	1,30	339	1,39	664	1,34	51,05
Nišavski	24.938	90,37	28.039	96,01	52.977	93,27	52,93
Niški	35.184	77,75	42.700	91,37	77.884	84,67	54,82
Novi Pazar - grad	1.185	19,91	1.592	26,35	2.777	23,16	57,33
Orašački	27.706	82,85	33.022	87,82	60.728	85,48	54,38
Paraćin - grad	623	12,47	729	14,26	1.352	13,37	53,92
Paraćinski	11.889	78,24	14.759	92,10	26.648	85,36	55,38
Pirot - grad	766	13,25	1.003	16,48	1.769	14,90	56,70
Podgorski	14.755	93,50	16.190	95,30	30.945	94,43	52,32
Podunavski	20.663	88,56	23.533	93,32	44.196	91,03	53,25
Požarevac- grad	1.134	15,02	1.511	19,07	2.645	17,09	57,13
Požarevački	25.717	83,37	30.422	89,95	56.139	86,81	54,19
Požeški	15.393	89,30	17.332	92,50	32.725	90,97	52,96
Pomoravski	20.549	79,19	24.915	89,97	45.464	84,76	54,80
Porečki	5.877	74,60	6.298	76,21	12.175	75,43	51,73
Posavotamnanski	19.088	92,63	20.804	95,47	39.892	94,09	52,15
Posavski	15.767	76,43	18.632	81,38	34.399	79,04	54,16
Pocerski	20.023	91,96	22.318	94,66	42.341	93,36	52,71
Pribojski	7.930	90,95	8.412	92,18	16.342	91,58	51,47
Prokuplje - grad	374	8,60	510	11,60	884	10,11	57,69
Pčinjski	7.239	92,51	7.635	97,50	14.874	95,00	50,66
Ravanički	10.737	60,07	12.803	68,52	23.540	64,39	54,39
Rađevski	10.256	86,95	11.382	93,14	21.638	90,10	52,60
Ražanjski	8.796	88,10	9.958	91,51	18.754	89,88	53,10
Ramski	18.692	87,42	21.797	90,51	40.489	89,06	53,83
Rankovićevo - grad	99	1,80	114	2,01	213	1,91	53,52
Rasinski	34.133	87,00	39.881	93,45	74.014	90,36	53,88
Račanski	14.923	89,84	16.390	93,27	31.313	91,60	52,34
Resavski	16.250	87,79	18.207	89,67	34.457	88,77	52,84
Svetozarevo - grad	243	5,45	374	7,72	617	6,64	60,61
Svrljiški	14.744	91,88	16.286	95,22	31.030	93,60	52,48

Srez	Muškarci		Žene		Svega		% seljanki
	broj	%	broj	%	broj	%	
Sjenički	15.790	88,96	15.589	91,40	31.379	90,16	49,68
Smederevo - grad	591	8,18	838	12,01	1.429	10,06	58,64
Sokobanjski	9.819	84,78	10.587	87,13	20.406	85,98	51,88
T. Užice - grad	253	4,96	381	7,54	634	6,24	60,09
Takovski	15.844	86,84	17.944	89,63	33.788	88,30	53,11
Tamnanski	18.898	81,03	21.808	86,50	40.706	83,88	53,57
Temnički	15.586	87,60	17.903	93,98	33.489	90,90	53,46
Timočki	24.687	84,45	28.038	89,12	52.725	86,87	53,18
Toplički	21.843	83,480	26.057	96,16	47.900	94,05	54,40
Trstenički	22.460	85,84	25.467	88,98	47.927	87,48	53,14
Užički	15.687	87,45	18.262	94,57	33.949	91,14	53,79
Homoljski	10.764	88,80	12.146	94,05	22.910	91,51	53,02
Crnogorski	8.413	94,74	9.347	96,06	17.760	95,43	52,63
Čačak - grad	522	8,30	653	9,75	1.175	9,05	55,57
Šabac - grad	504	6,35	586	7,05	1.090	6,71	53,76
Štavički	12.078	95,29	11.609	96,85	23.687	96,05	49,01

Izvor: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. 3, Stanovništvo po zanimanju, Beograd, 1954, str. 124 -157.

Bez obzira na polnu strukturu seljaštva, položaj seljanke u Srbiji tokom prve polovine 20. veka bio je u neposrednoj zavisnosti od siromaštva najširih slojeva seljaštva, njihove opšte nepismenosti, neprosvećenosti i tradicionalnog shvatanja da žena mora da "sluša" muškarca, zatim od izražene neprosvećenosti same seljanke, njene društvene (pravne) neravnopravnosti sa muškarcem, kao i dugotrajnog ratovanja Srbije u ovom periodu. Takođe, višegodišnje ratovanje Srbije u ovom razdoblju umnogome je obeležilo život seljanke, i to ne samo u godinama rata, kada je sav teret vođenja gazdinstva bio na njenim plećima, već i u periodu mira.

OSNOVNI PREDUSLOVI POLOŽAJA SELJANKE

1.1. SIROMAŠTVO NAJŠIRIH SLOJEVA SELJAŠTVA

Ubrzano prodiranje kapitalizma krajem 19. veka pospešilo je i raspadanje seoskih porodičnih zadruga. Prilikom popisa od 31. decembra 1900. godine, u Srbiji je bilo 469.220 zemljičarskih porodica ili 10,63% više nego pet godina ranije. Na selu su najbrojnije bile porodice sa 6 -10 članova, čineći 46,56% svih seoskih porodica, a zatim one sa 1-5 članova, kojih bilo 43,12%, dok je sa više od 20 članova bilo tek 1.941 ili 0,58%. Valjevski i podrinski okrug imali su najbrojnije porodice. U valjevskom okrugu između 16 i 20 članova imalo je čak 4,08%, u podrinskom 3,92%, dok ih je u svim selima Srbije bilo tek 1,69%. Porodice sa više od 20 članova jedino nije imao krajinski okrug, a sa više od 25 članova timočki okrug.

Tabela 7

Veličina porodica na selu krajem 1900. godine

Okrug	1 - 5		6-10		11-20		20-30		preko 30	
	br.	%	br.	%	br.	%	br.	%	br.	%
Beogradski	7.175	40,41	8.224	46,32	2.219	12,49	134	0,75	12	0,07
Valjevski	6.027	37,56	7.028	43,80	2.575	16,05	356	2,22	58	0,36
Vranjski	10.175	37,70	13.564	50,26	3.107	11,51	134	0,50	7	0,02
Kragujevački	9.001	43,73	9.630	46,78	1.915	9,31	35	0,17	3	0,01
Krajinski	9.231	56,75	6.725	41,34	311	1,91	-			
Kruševački	9.155	44,19	9.993	48,23	1.535	7,41	34	0,16		
Moravski	10.534	44,99	11.142	47,59	1.700	7,25	37	0,16		
Niški	7.029	35,05	9.982	49,77	2.893	14,42	141	0,70	11	0,06
Pirotski	4.048	34,36	6.015	51,06	1.621	13,76	86	0,73	10	0,08
Podrinski	9.670	37,97	11.363	44,62	3.962	15,56	317	1,63	56	0,22
Požarevački	16.022	47,64	15.656	46,61	1.898	5,65	12	0,03	-	
Rudnički	13.918	46,81	13.109	44,09	2.573	8,65	126	0,38	4	0,01
Smederevski	7.123	42,24	7.928	47,01	1.750	10,38	60	0,36	2	0,01
Timočki	11.273	52,32	9.444	43,83	825	3,83	2	0,01	-	
Toplički	4.517	37,68	5.774	48,16	1.577	13,15	115	0,95	5	0,04
Užički	8.144	42,95	8.899	46,93	1.836	9,68	76	0,39	8	0,04
Ukupno	143.042	43,12	154.476	46,56	32.287	9,73	1.765	0,53	176	0,05

Izvor: Statistika Kraljevine Srbije, knj. XXIII, str. 1.

Početak 20. veka proces deobe je još više uzeo maha, pa je 31. decembra 1905. godine u Srbiji već 542.651 domaćinstava, odnosno za 15,65% više nego krajem 1900. godine⁴, tako da je zadruga, u pravom smislu, ostalo zapra-

⁴ Statistički godišnjak Kraljevine Srbije, knj. XII, Beograd, 1908, str. 45, 46.

vo "vrlo malo".⁵ Obilazeći deo Šumadije u periodu između 1908. i 1912. godine, akademik Jovan Erdeljanović je uočio da je "zadruga u propadanju", da one malobrojne imaju najviše između 15 i 20 članova, a da su jedino nešto brojnije zadruge sa oko 10 zadrugara. "Zadrugu računaju čim dva brata ili otac sa sinovima žive zajedno". Prilikom obilaska Velike Plane, 6. juna 1908. godine, zabeležio je: "U Velikoj Plani zadruga je u propadanju. Svuda ovlađuje inokoština. U selu ima još do dvadeset zadruga sa 15 do 20 duša." Slično je zapazio i u Belosavcima. U Velikim Krčmarima postojale su samo dve zadruge od 20 i jedna od 19 "čeljadi", dok su ostale zadruge imale tek do 12 "duša". U Mramorcu je najveća zadruga imala 15, a samo još nekoliko do 10 članova, podvlačeći da je nedavno od zadruge sa 22 člana postalo šest kuća.⁶

Po završetku Prvog svetskog rata usledio je novi talas podele zadruga i stvaranje sve brojnijeg seoskog proletarijata. "Piše se i govori o tome, da naš narod strada zbog neznanja, a ne zbog nemanja. U većini ova postavka je tačna, ali je tačno i to, da se domaćinstva sve više cepkaju, skraćuju i da ih sve više nestaje. Nestaje ono naše srednje domaćinstvo, koje je stožer državnom domaćinstvu.

Obe nedaće – nemanje i neznanje - stiču se i spontano deluju na zlo seoskog sveta. Statistika nema podatke ili se stidi, da iznese cifre o porastu seoskog proletarijata, a te cifre morale bi užasnuti i najveće optimiste u pogledu sela i njegovog blagostanja."⁷

Osim deobe porodičnih zadruga na inokosne porodice, prodiranje kapitalizma, uglavnom prodajama za dug, ostavilo je mnoge porodice bez dovoljno imanja, ali i znatan broj njih bez ikakvog imanja. Prema popisu iz 1897. godine, po selima u Srbiji bilo je 273.168 domaćinstava sa imanjem i čak 34.952, odnosno 11,34% bez zemlje. Najviše bezemljaša na selu imao je podrinski okrug, njih 16,09%, a najmanje pirotski okrug, samo 6,48%.⁸

Krajem 1900. godine, zemljoradničkih domaćinstava bilo je 335.733, od kojih čak 10.401 ili 3,1% bez ikakvog imanja. Od 325.331 domaćinstava sa imanjem, njih 13.123 odnosno 4,03% imalo je samo kuću, 1.684 ili 0,52% samo nepokretno imanje, dok je 310.525 ili 95,45% imalo pored kuće i druge nepokretnosti.⁹

Deobom porodica umnožavala su se i usitnjavala i poljoprivredna gazdinstva. Od kraja 1897. do kraja 1905. godine broj poljoprivrednih gazdinstava, i to samo onih u selima, uvećao se od 273.168 na 369.395, ili za 35,23%. Naročito

5 Franja J. Kuster, *Glavni demografski podaci o Kraljevini Srbiji*, Beograd, 1928, str. 30.

6 Jovan Erdeljanović, «Etnološka građa o Šumadincima», *Srpski etnografski zbornik*, knjiga LXIV, Rasprave i građa, knjiga 2, Beograd, 1951, str. 135, 136

7 *Zemljoradnička zadruga*, 4. 1923, str. 102.

8 Procenat bezemljaških domaćinstava 1897. godine, po okruzima: valjevski - 13,17, vranjski - 11,63; kragujevački - 10,81%; krajinski - 12,08%; kruševački - 9,43%; moravski - 11,92%; niški - 8,19%; pirotski - 6,48%; podrinski - 16,09%; požarevački - 14,42%, podunavski - 15,58; rudnički - 9,00%; timočki - 7,66%; toplički - 8,95%; užički - 8,48% - *Statistika Kraljevine Srbije*, XVI, Beograd, 1900, str. VI - VIII.

9 *Statistika Kraljevine Srbije*, knj. XXIV, Beograd, 1905, str. XLV.

su se umnožili najsitniji posednici, sa imanjem do 2 ha, kao i oni najkrupniji, sa posedom iznad 100 ha. Opao je jedino broj gazdinstava sa posedom između 10 i 50 ha, čijim deljenjem su najčešće i nastajali sitni posedi.

Tabela 8

Agrarna struktura Srbije krajem 19. i početkom 20. veka

Veličina poseda u ha	Vlasnici poseda				Manje ili više	
	1897.		1905.		1905 : 1897.	
	broj	%	broj	%	broj	%
0,01–2	50.541	18,50	99.174	26,85	+ 48.633	96,22
2,01–5	93.627	34,27	140.795	38,11	+ 47.168	50,38
5,01–10	78.263	28,65	87.663	23,73	+ 9.400	12,01
10,01–20	39.676	14,52	32.901	8,91	- 6.775	17,07
20,01–50	10.277	3,76	7.750	2,10	- 2.527	24,59
50,01–100	710	0,26	751	0,20	+ 41	5,77
Više od 100	74	0,03	361	0,10	+ 287	387,84
UKUPNO	273.168	100,00	369.395	100,00	+ 96.227	35,23

Izvor: *Zemljoradnička zadruha*, 1, 15. januar 1897, str. 2

Siromaštvo seljaštva u Srbiji na prelazu dvaju vekova posebno pokazuje veličina poseda kojim ono raspolaže. Tako je posed do 2 ha 1905. godine imalo čak 26,85% svih posednika, ali su oni raspolagali sa svega 5,28% ukupne površine, dok su vlasnici poseda iznad 50 ha, njih 0,30%, imali u vlasništvu čak 6,30% površine. Prosečna površina poseda u Srbiji bila je samo 5,34 ha, s tim što je 26,85% posednika, u proseku, raspolagalo sa po 1,05 ha, a njih 38,11% sa po 3,34 ha.

Tabela 9

Agrarna struktura 1905. godine

Veličina poseda u ha	Posednici		Ukupna površina	% ukup- ne povr- šine	Prosečna površina
	broj	%	hektari		hektari
0,01–2	99.174	26,85	104.168	5,28	1,05
2,01–5	140.795	38,11	471.030	23,91	3,34
5,01–10	87.663	23,73	610.978	30,95	6,97
10,01–20	32.901	8,91	440.811	22,33	13,40
20,01–50	7.750	2,10	221.790	11,23	28,62
50,01–100	751	0,20	49.765	2,52	66,26
Više od 100	361	0,10	74.550	3,78	206,50
UKUPNO	369.395	100,00	1.973.092	100,00	5,34

Izvor: *Seoska buktinja*, 2, 15. decembar 1928, str. 4.

Sa ubrzanim nestajanjem seoskih patrijarhalnih zadruga, nestaje i idiličnog seoskog života, Po seoskim dubravama i poljima, "pesma se slabo čuje pri povratku i polasku s poljskih radova". Nekadašnji bezbrižni život najvećeg dela seljaštva zamenili su individualni materijalni ineteresi, prožeti nemaštinom i duševnim nezadovoljstvom. "Stara idila seoska, koja je u selu videla samo patrijarhalne odnose, gde sused misli samo kako će sa susedom da se što tešnje sprijatelji i provede, gde sve teče uz zanimljive priče, pesmu i vino, gde se omladina obilato provodi u igri, pesmi i zaljublivanju, a dukati o vratu zveče li zveče, ustupili su ponajlak mesto teškoj brizi o sutrašnjici i da li će se u koga naći iskrenoga saveta i pomoći. Umesto dobroćudnog i toplog odnosa, karakteristike jednakosti i jednostavnih veza neuznemiravanog kruga i sredine, nastao je hladan kaos računa i intersa, odnos koji donekle još ublažava svest da se ima još crpsti, da još nije sve uzeto, da još može biti 'zarade'."¹⁰

U podgorskom srezu valjevskog okruga, izrazito agrarnom području, u kome je 1900. godine bilo 2.724 kuće, i po jednoj kući 8,38 stanovnika, prema popisu od 31. marta 1931. godine postojalo je čak 4.056 domaćinstava ili za 50,14% više, pri tom je u svakoj kući živelo "svega" prosečno 6,73 duša ili za 20,12% manje nego krajem 1900. godine.¹¹ Kojom brzinom je teklo raspadanje seoskih porodičnih zadruga i tokom tridesetih godina 20. veka, u vreme snažne eknomske krize, pokazuje primer tamnavskog sreza u valjevskom okrugu. U njemu se od 1931. do 1939. godine broj poseda od 2 do 5 ha povećao sa 1.407 na 4.116, ili skoro tri puta, dok je za to vreme broj gazdinstava sa posedom iznad 5 ha opao sa 3.127 na 1.372. Svake godine se, dakle, gubilo 219 poseda iznad 5 ha, a dobijalo 324 poseda manja od 5 ha.¹²

Pred Drugi svetski rat zadružne kuće u vlasotinačkom srezu skoro da su jedino bile zajednice oca i oženjenog sina. "Pre rata živelo se u zadrugama, a posle rata naglo je nastupilo propadanje zadruga, pogotovo u doba ekonomske krize kada zadrugari nisu mogli jednako da privređuju. U porodici živi oženjeni sin koji se retko odeli za života očevog, izuzev slučaja netrpeljivosti između oca i sina, svekrve i snahe, ili usled nesloge među braćom".¹³ I ovakve zadruge su, međutim, često više iz obzira prema okolini, nego iz iskrene želje. U niškom srezu: "Samo iz obzira prema svetlu sin živi s ocem, inače među njima je velika netrpeljivost".¹⁴

Seoske porodične zaduge su skoro i nestale do početka Drugog svetskog rata i u drugim krajevima Srbije. U kosmajskom srezu, ukoliko je i postojala druga, ona je, takođe, bila zajednica oca i jednog oženjenog sina. "Mali je broj zadruga. Dele se obično mlađi sinovi i unuci. Ostaju otac i mati sa jednim sinom.

¹⁰ Mihailo Avramović, *Seljačko gazdinstvo*, Beograd, 1928, str. 26.

¹¹ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, 1937, str. 39.

¹² Momčilo Isić, *Seljaštvo valjevske oblasti 1929 - 1941*, Valjevo, 1985, str. 26.

¹³ Vera St. Erlich, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, Zagreb, 1971, str. 357.

¹⁴ *Isto*, str. 353.

Skoro tri četvrtine ukupnog stanovništva živi u malim porodicama, a zajedno žive najimućniji. 'Domaćinskih' kuća ima po prilici 10-12. Najveće zadruge broje 15-20 čeljadi".¹⁵ Učestala deoba zadruga uoči Drugog svetskog rata zahvatila je i dobrički srez. "Do pred pet-šest godina bilo je vrlo velikih zadruga sa 30-40-45 članova, ali ovih poslednjih godina deobe se vrše naglo. U zajednici žive otac i majka sa decom, oženjenim sinovima i unucima. U poslednje se vreme, ako je više braće, dele te se zadruge parčaju".¹⁶

Učvršćavanje kapitalizma po završetku Prvog svetskog rata donelo je Srbiji nastavak raspadanja seoskih porodičnih zadruga i umnožavanje poljoprivrednih gazdinstava. Prema popisu od 31. marta 1931. godine, na teritoriji pretkumanovske Srbije bilo je 476.852 poljoprivredna gazdinstva, ili za 29,02% više nego 1905. godine, pri čemu su brojnije postale sve kategorije gazdinstava sa posedom do 50 ha, pogotovo one sa posedom između 10 i 20 ha. Istovremeno, gazdinstava sa posedom od 50 do 100 ha manje je za 11,45%, a onih sa preko 100 ha čak za 62,60%. Samo zato što je, zahvaljujući završnom procesu stvaranja privatne zemljišne svojine iz opštenarodnog zemljišnog fonda, povećanje ukupne površine poseda od 36,58% bilo veće od porasta broja gazdinstava, prosečna površina poseda se u ovom razdoblju čak i povećala - na 5,65 ha. Izuzev posednika sa imanjem između 20 i 50 ha, u svim ostalim kategorijama povećana je prosečna veličina poseda, mada najviše kod najbogatijih. Budući da se, zapravo, njihov broj u ovom razdoblju najviše smanjio, očito je da je krupni posed u Srbiji u fazi nastajanja. Sve više zemlje vlasništvo je sve manjeg broja vlasnika, dok, na drugoj strani, skoro četvrtina gazdinstava, njih 24,33%, raspolaže sa svega 5,16% ukupne površine.

Tabela 10

Agrarna struktura 1931. godine

Veličina poseda u ha	Poljoprivredna gazdinstva		Ukupna površina		Pros. posed ha	1931 : 1905 u %		
	broj	%	ha	%		gazdinstava	površina	
							ukup.	pros.
0,01-2	116.011	24,33	139.019	5,16	1,20	+16,98	+33,46	+14,28
2,01-5	179.567	37,66	622.928	23,11	3,47	+27,54	+32,25	+3,89
5,01-10	120.881	25,35	860.365	31,93	7,12	+37,89	+40,82	+2,15
10,01-20	48.835	10,24	677.326	25,13	13,87	+48,43	+53,65	+3,51
20,01-50	10.758	2,26	292.801	10,86	27,21	+38,81	+32,02	-4,93
50,01-100	665	0,14	47.703	1,77	71,73	-11,45	-4,14	+8,25
Više od 100	135	0,03	47.186	1,75	349,52	-62,60	-36,70	+69,25
UKUPNO	476.852	100,00	2.694.863	100,00	5,65	+29,02	+36,58	+5,80

Izvor: Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom, 1, Beograd, 2000, str. 43.

15 Isto.

16 Isto.

“Gladno” zemlje bilo je više od polovine ukupnog broja gazdinstava, svi sa posedom do 2 ha i najveći broj vlasnika poseda između 2 i 5 hektara, koji su uglavnom raspolagali imanjem od 2 do 3 ha. Dodamo li ovima i bezemljaše, čiji broj, istina, ne možemo pouzdano utvrditi, glad za zemljom je posebno izražena,¹⁷ i do Drugog svetskog rata sve se više povećavala, zbog završetka procesa raspadanja seoskih porodičnih zadruga.

Sve bezemljaške porodice nisu bile snabdevene zemljom ni posle završetka Drugog svetskog rata, sprovođenjem agrarne reforme i kolonizacije. Bez zemlje je na području cele Narodne Republike Srbije (sa Vojvodinom i Kosovom i Metohijom), prilikom popisa 15. marta 1948. godine, bilo 16.755 ili 1,79% poljoprivrednih gazdinstava u privatnom sektoru, a 1950. godine 20.029 ili 2,32%. S druge strane i dalje su najbrojnija bila gazdinstva sa posedom do 2 ha, odnosno onim između 2 i 5 ha.

Tabela 11

Privatna poljoprivredna gazdinstva u NR Srbiji 1948. i 1950. godine

Posed	1948.		1950.	
	broj	%	broj	%
Bezemljaši	16.755	1,79	20.029	2,32
do 2 ha	201.375	21,48	202.168	23,45
2,01-5	373.853	39,88	339.972	39,44
5,01-8	178.217	19,01	155.217	18,00
8,01-10	57.641	6,15	51.401	5,96
10,01-15	65.018	6,94	56.354	6,54
Više od 15	44.473	4,74	36.915	4,28
UKUPNO	937.332	100,00	862.056	100,00

Izvor: Statistički godišnjak NR Srbije za 1953. godinu, Beograd, 1954, str. 60

Oskudevajući u zemlji seljaštvo u Srbiji oskudevalo je i u stoci, pogotovo radnoj, kao i u poljoprivrednom oruđu. Prema popisu iz 1897. godine, tegleću stoku nije imalo 66.756 ili 24,44% seoskih domaćinstava sa imanjem, u kragujevačkom okrugu čak 31,47%.¹⁸ Inače, između 30 i 40% domaćinstava sa zemljom u selima nije imalo tegleću stoku u čak 20 srezova, dok je u srezovima: oraškom, resavskom i trnavskom bez tegleće stoke bilo i više od 40% seoskih domaćinstava sa zemljom. S druge strane, bez kola /zaprege/ i poljoprivrednih

¹⁷ Proglasimo li bezemljašima «višak» poljoprivrednih gazdinstava, u odnosu na broj «samostalnih i zakupaca» u poljoprivredi, dolazimo do broja od 30.856. - Momčilo Isić, *Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd, 1999, str. 70.

¹⁸ Procenat seoskih domaćinstava sa zemljom, a bez tegleće stoke 1897. godine, po okruzima: valjevski - 27,50; vranjski - 19,89; kragujevački - 31,47; krajinski - 21,73; kruševački - 23,66; moravski - 28,72; niški - 15,33; pirotski - 17,17; podrinski - 23,54; podunavski - 30,27; požarevački - 25,97; rudnički - 28,19; timočki - 20,38; toplički - 14,43; užički - 30,27. - *Statistika Kraljevine Srbije*, knj.XVI, str. XI.

oruđa 1897. godine bilo je čak 100.702, ili 32,68% poljoprivrednih domaćinstava na selu, najviše u užičkom okrugu 39,50%, a najmanje u pirotskom 19,42%. U srezovima: kragujevačkom, pocerskom i trnavskom bez zaprege i poljoprivrednih oruđa bilo je čak više od 60% domaćinstava.¹⁹

Krajem 1900. godine stoku nije imalo 49.283 ili 14,86% seoskih domaćinstava. Usled sitnjenja domaćinstava deobom porodičnih zadruga, ali i sve češćim prodajama za dug, u narednih pet godina broj domaćinstava na selu bez stoke porastao je na 56.005, ili za 13,46%, što je činilo 15,88% svih seoskih domaćinstava.²⁰

Uoči Prvog svetskog rata, na 100 seoskih stanovnika u pretkumanovskoj Srbiji bilo je: 39,03 grla goveda, 6,30 konja, 34,77 svinja, 156,21 ovca, 26,02 koze i 269,32 komada živine. Međutim, zbog katastrofalnog stradanja stočnog fonda u ratu i njegove veoma spore obnove u prvim posleratnim godinama broj grla stoke prema broju stanovnika u 1921. godini bio je znatno ispod predratnog, izuzev broja goveda. Na 100 stanovnika bilo je, naime, 41,65 grla goveda, 2,65 konja, 29,24 svinje, 90,06 ovaca, 11,33 koze, 157,85 komada živine i 6,9 košnica.²¹

Samo delimično obnovljen stočni fond je već 1922. godine, zbog izuzetne suše i odobrenja izvoza stoke uz umerene carine, počeo ponovo da opada, što se prvenstveno odnosilo na goveda, privredno najznačajniju vrstu stoke. U stajama seljaštva 1923. bilo je za 27,81%, a 1924. za 29,41% manje goveda nego 1921. godine. Do 1925. godine jedino je fond koza i živine dostigao nivo iz 1921. godine, dakle, one stoke čije je izdržavanje najjednostavnije i najjeftinije, što je samo pokazatelj ekstenzivnosti stočarstva u Srbiji.

Obnavljanje stočnog fonda, pogotovo goveda, krajem dvadesetih i tokom tridesetih godina usporeno je još i poljoprivrednom krizom, kada je seljaštvo, zbog niskih cena poljoprivrednih proizvoda, moralo prodavati i stoku koja mu nije bila za prodaju, kako bi došlo do neophodnog novca. Veći broj stoke na tržište seljaštvo je izgonilo i zbog čestih suša i oskudice u stočnoj hrani. Tako je sreski veterinar za lepenički srez, u izveštaju za 1931. godinu, konstatovao: "Smanjivanje brojnog stanja svih vrsta stoke prouzrokovano je oskudicom u hrani i tendencijom da se unovči izlišan broj stoke, koji bi u protivnom bio osuđen na gladovanje i učinio bi držaocima stoke još veću materijalnu štetu. (...) Prošla godina je bila veoma kritična u pogledu stanja govedarstva, jer bez obzira na veliku ljubav šumadijskih seljaka prema dobroj pasmini goveda, isti je bio primoran da usled oskudice u hrani proda svoja najbolja grla." Nije, međutim, bilo retko ni da stoka uginje zbog nedostatka hrane. U valjevskom srezu je u toku zime 1931/32. godine uginulo: 538 goveda, 128 konja, 5.168 ovaca, 140 koza i 1.105 svinja,²² što je znatan procenat s obzirom na to da je u srezu 1928.

¹⁹ *Statistika Kraljevine Srbije*, knj. XVI, str. XII, XIII, XVII.

²⁰ *Statistika Kraljevine Srbije*, XXII, str. I.

²¹ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 1, Beograd, 2000, str. 205.

²² Momčilo Isić, *Seljaštvo valjevske oblasti 1929 - 1941*, Valjevo, 1985, str. 35.

godine bilo: 8.124 grla goveda, 864 konja, 5.925 svinja, 22.568 ovaca i 1.964 koze.²³ Sreski veterinar beleži da je seljaštvo u ovom kraju čak skidalo staru krovinu sa pojedinih zgrada da bi njome nahranilo stoku, a neretko ovcama i govedima davalo je suve grančice bez ijednog lista.²⁴

Česte suše, koje su zahvatale bilo šire bilo uže područje, donosile su teškoće u ishrani stoke i u narednim godinama, pogotovo ako su posle njih dolazile duge i hladne zime. S proleća 1940. godine stoka u Kolubari preživljavala je teške dane. "Stoka je puštena na pašnjake i njive na kojima je prošle godine gajen kukuruz. Puštena je čim je okopnio sneg, jer u štalama nema hrane. Nema ni slame, ni šarovine, kojima je stoka uglavnom hranjena." Kao posledica ovakve oskudice stočne hrane, u Podgorini je 1940. kontingent goveda smanjen za više od 13%, u odnosu na 1939. godinu.²⁵

Nije, međutim, seljaštvo oskudevalo u stočnoj hrani samo u sušnim i plavnim godinama, ili u vreme dugih zima, naprotiv, vlasnicima poseda do 2 ha ona je nedostajala i u najrodnijim godinama, i to u dužem vremenskom periodu, a posednicima od 2 do 5 ha najčešće pred kraj zime, pogotovo ako je bila duga. U izrazito zemljoradničkim krajevima, to je prvenstveno posledica malih površina pod pšenicom i kukuruzom, zbog čega nije bilo dovoljno kukuruzne šaše (šarovine) i slame, a u brdsko-planinskim krajevima još i usled nedovoljne nege livada i pašnjaka, što je, inače, bilo karakteristično za celokupno seljaštvo, bez obzira na područje i veličinu poseda. Prepušteni su sami sebi i izdašnosti prirode. Nije, dakle, jedini problem u nedovoljnim površinama livada i pašnjaka, već i u neznanju seljaštva, što još pokazuje i svega 0,56% ziratne zemlje pod stočnim biljem u periodu između 1929. i 1939. godine,²⁶ a pogotovo skoro zanemarljiv broj uređenih silosa ili silo-jama, kao najbolji način za spremanje sočne stočne zimnice. Srbijanski seljak, za koga se često, pa i opravdano, govorilo "da voli više stoku nego sebe", da je "srećniji kad mu se oprasi svinja ili ote li krava, nego kad mu žena rodi", da prašenje svinje i telenje krave neprestano nadgleda, "a žena mu se porađa na njivi, pri radu", da vrlo često "drži stoku u kući, pored svoje sobe", čineći, dakle, za svoju stoku više nego što je potrebno, ipak, ne ulaže dovoljno napora gde je najpotrebnije, pri gajenju stoke, u njenu ishranu, kako zbog nemaštine, tako i iz neznanja.

Osim nedovoljne i nekvalitetne ishrane stoke, posledica siromaštva i neprosvetčenosti seljaštva u Srbiji bio je i veoma primitivan smeštaj stoke. Konstatujući takvo stanje u vranjskom okrugu, okružni veterinar podvlači: "Dobrih staja ima veoma mali broj i stoka obično boravi po primitivnim košarama, stajama, u dvorištima pod naslonom, u šumi i u polju." Uoči Drugog svetskog rata higijenskih staja u srbijanskom delu Drinske banovine nije imalo čak 79,47% seoskih gazdinstava, i to u ravničarskim krajevima 80,21%, a u planinskim 78,74%.

---

23 Isto.

24 Isto.

25 Isto.

26 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 1, Beograd, 2000, str.142.

Kvalitetniji smeštaj bio je “privilegija” jedino konja, “jer se oni neguju kud i kamo bolje i skoro uvek ima i zadovoljavajućih staja za njih.”²⁷

U uslovima čestih opštih oskudica stočne hrane, neadekvatnog smeštaja, skoro nikakave zdravstvene zaštite, ali i prodaje da bi se odgovorilo dužničkim obavezama, stočni fond u Srbiji se veoma sporo uvećavao i krajem dvadesetih, kao i tokom tridesetih godina 20. veka. Do početka Drugog svetskog rata, fond goveda nije dostigao nivo iz 1921, a najniži je bio 1928, i iznosio je tek 64,25% u odnosu na sedam godina ranije. Fond svinja bio je, pak, manji za 19,49%. Tako je na 100 ha obrađene površine bilo je 36,3 grla goveda i 28,5 grla svinja.

Za razliku od kontingenta goveda, kontingent koza i živine, u pogledu izdržavanja naskromnije kategorije stoke, dostigao je 1933. nivo iz 1921, a kontingent svinja i ovaca tri godine kasnije. U odnosu na 1921. godinu, u Srbiji je krajem 1939. bilo goveda manje za 21,76%, konja više za 92,35%, svinja za 25,97% i ovaca više za 41,98%. Međutim, iako se kontingent konja jedini skoro permanentno povećavao, sa malim oscilacijama, i uoči rata imao najviši porast, to nije posledica opredeljenja seljaštva za stoku čije je izdržavanje najskuplje i koja zahteva najviše pažnje, niti je to prelazak na intenzivnije stočarstvo, već, pre svega, rezultat ogromnog stradanja konja u Prvom svetskom ratu, čiji je broj seljaštvo pokušavalo da nadoknadi. Ali, i pored toga što je konja bilo 1939. za 78,24% više nego 1921. godine, njih je i dalje manje nego početkom 1911. i to za 15,83%.

Od svih okruga, 1939. godine jedino je čačanski imao više goveda nego 1921, dok je najviše izgubio smederevski okrug, čak 48,60%. Kontingent konja najviše je uvećao moravski okrug, za 184,96%, a najmanje požarevački, tek za 36,88%. I pored opšteg porasta u celoj Srbiji, kontingent svinja u okruzima: kragujevačkom, kruševačkom, rudničkom i timočkom bio je čak i manji nego 1921. godine, pogotovo u rudničkom okrugu, za 20,46%, dok je najveći porast imao u čačanskom okrugu, za 98,86%. Seljaštvo u beogradskom okrugu jedino je u ovom razdoblju smanjilo fond ovaca, i to za 30,96%, dok je seljaštvo u podrinskom okrugu najviše povećalo svoje stado, za čak 155,98%.

---

²⁷ *Isto.*

Tabela 12

Stočarstvo u Srbiji 1939. godine

Okrug	Broj grla				% prema stanju iz 1921. godine			
	goveda	konja	svinja	ovaca	goveda	konja	svinja	ovaca
Beogradski	44.498	7.822	66.116	96.316	70,13	209,99	121,03	69,04
Valjevski	59.909	4.808	60.262	136.675	95,40	138,44	105,87	191,82
Vranjski	94.123	16.358	52.871	379.751	89,93	201,53	136,02	158,15
Kragujevač.	43.322	5.476	46.391	120.698	60,80	216,27	82,89	115,50
Krajinski	31.020	3.602	28.639	178.147	74,39	169,68	108,27	144,15
Kruševački	43.466	5.649	42.222	138.224	64,69	224,17	90,47	155,88
Moravski	42.144	6.688	102.575	219.081	65,03	284,96	152,03	108,69
Niški	45.255	5.760	43.721	293.301	77,45	172,51	113,15	131,21
Pirotski	39.808	8.436	22.992	347.294	84,28	124,75	122,19	150,90
Podrinski	79.962	16.196	132.701	165.490	92,61	197,22	158,72	255,98
Požarevački	47.899	15.318	113.448	263.722	58,30	236,72	144,78	112,10
Rudnički	34.582	1.440	22.174	87.222	75,38	136,88	79,54	143,31
Smederevski	21.511	7.589	53.883	68.285	51,40	214,20	107,47	116,41
Timočki	34.786	3.832	29.250	223.080	61,67	182,65	85,32	94,83
Toplički	40.562	4.057	28.074	121.416	90,34	236,56	154,92	158,60
Užički	53.223	7.250	32.005	191.722	89,79	155,44	137,91	170,07
Čačanski	72.865	8.181	47.340	222.047	119,21	207,22	198,86	241,91
UKUPNO	828.935	128.180	937.008	3.252.471	78,24	192,35	125,97	141,98

Izvor: Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj, I, tom 1, Beograd, 2000, str. 220-223.

Uporedimo li broj grla stoke sa brojem poljoprivrednih gazdinstava 1931. godine, proizilazi da je na jedno gazdinstvo dolazilo 1,71 grlo goveda, 0,26 konja, 1,94 komada svinja i 6,73 ovaca. Ovo stanje je uoči Drugog svetskog rata još i slabije pošto se broj gazdinstava svakako uvećao za ovih osam godina. Međutim, prema površini oranice 1939. godine grlo goveda, kao najčešće radne stoke, dolazilo je na 2,01 ha oranice, uz znatne razlike među okruzima, u zavisnosti od togada li je preovlađivala zemljoradnja ili stočarstvo. U smederevskom okrugu na jedno goveče dolazilo je tako 4,02 ha oranice, u beogradskom 2,67 ha, a u planinskom, užičkom okrugu samo 0,92 ha.²⁸

Kako su ovde uzeta u obzir i ona grla koja nisu za rad, prvenstveno telad i junad, očito je da je znatan broj seoskih domaćinstava, zapravo, bio bez zaprege. Početkom tridesetih godina nju nije imalo 26,73% poljoprivrednih gazdinata u pretkumanovskoj Srbiji, u pojedinim njenim zapadnim područjima čak i preko 50%.²⁹ Budući da se do Drugog svetskog rata, deobom porodičnih zadruha, broj poljoprivrednih gazdinstava neprekidno uvećavao, brže od fonda krupne stoke, na selu je sve više gazdinstava ostajalo bez radne stoke. Uglavnom su to najsitnija poljoprivredna gazdinstva, kojima je, naročito u godinama ve-

²⁸ Isto, str. 141.

²⁹ Isto

like poljoprivredne krize, ona bila jedini izvor novca neophodnog za podmire-nje brojnih fiskalnih obaveza i preteških zelenaških dugova, a nekad potrebna i radi nabavke raznih životnih namirnica. U mačvanskom srezu je poljoprivred-nih gazdinstava bez radne stoke 1932. bilo 25,34%,³⁰ a uoči Drugog svetskog rata čak 38,81%.³¹ Inače, u srbijanskom delu Drinske banovine 1939. godine 43,48% gazdinstava nije imalo zapregu,³² pri čemu je samo u četiri sresa manji procenat gazdinstava bio bez radne stoke 1939. nego 1932, najčešće u najsiro-mašnjim krajevima, u kojima su se i porodične zadruge sporije raspadale. Se-ljaštvo u posavskom srezu valjevskog okruga naročito je oskudevalo u radnoj stoci, jer zapregu nije imalo čak 66,13%, dok je u najpovoljnijem položaju bilo sešljatvo u Pocerini, gde zapregu nije imalo "samo" 27,51% gazdinstava.³³

Uporedo sa znatnom oskudicom zaprežnih grla stoke, i postojeća radna (te-gleća) stoka, koju su uglavnom činile krave, najbolji je izraz ekstenzivne poljo-privredne proizvodnje u Srbiji. Od ukupno tegleće stoke u 1921. godine, krava je bilo 50,30%, volova 37,08%, konja 10,83%, bivola 0,98% i mazgi i magaraca 0,79%.³⁴ U kravama kao radnoj stoci prednjačili su okruzi: kruševački, požar-evački, kragujevački, timočki, moravski i smederevski, sa više od 60% krava među radnom stokom. Više od polovine radne stoke volovi čine jedino u rud-ničkom okrugu, dok su konji najbrojniji u okruzima: pirotski, podrinski, užič-ki i čačanski. S obzirom na to da su krave u Srbiji 1905. godine činile samo 34,50%, volovi 55,50%, a konji 10% ukupne zaprežne stoke, očigledne su po-sledice uništenja stočnog fonda u Prvom svetskom ratu.

Bez dovoljno zemlje i radne stoke, seljaštvo u Srbiji je, kao i u periodu pre Prvog svetskog rata, oskudevalo i u poljoprivrednom inventaru, pogotovo u prv-im posleratnim godinama, jer je u ratu uništeno više od 40% poljoprivrednog alata.

Prvenstveno zahvaljujući poljoprivrednom inventaru dobijenom na račun ratnih reparacija, seljaštvo u Srbiji je uvećalo i kvalitativno poboljšalo konti-gent svojih poljoprivrednih sprava. Naročit napredak postignut je u nabavci plugova, budući da je Nemačka do septembra 1923. isporučila 54.813 plugo-va, što je 48,01% svih plugova sa početka 1920. godine. Od te količine seljaštvo je otkupilo 54.730 plugova, a uz njih još i: 6.580 drljača, 3.480 sejalice, 1.350 seckalice, 1.409 kosačica, 1.455 žetelica, 1.122 vetrenjače, 2.500 krunjača za

---

³⁰ *Isto.*

³¹ *Isto.*

³² *Isto*, str. 142.

³³ Procenat domaćinstava bez zaprege 1939. godine u srbijanskom delu Drinske banovine, po sre-zovima: azbukovački - 31,66%; ariljski - 54,66%; valjevski - 46,24%; dragačevski - 59,60%; zla-tiborski - 47,18%; jadranski - 49,40; kolubarski - 48,13; ljubički - 54,21; mačvanski - 38,81; mo-ravički - 37,68; podgorski - 42,41; požeški - 58,01; posavski - 66,13; posavotamnanski - 42,09; pocerski - 27,51; rađevski - 38,47; račanski - 44,02; tamnavski - 40,53; trnavski - 37,88%; užički - 46,72; crnogorski - 43,58%. - Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 1, Beograd, 2000, str. 102.

³⁴ *Isto.*

kukuruz, 592 trijera, 9 vršaćih lokomotiva, 3 vršaća dreša i dr.³⁵

Reparacioni materijal nije, međutim, ni približno bio u skladu sa stvarnim potrebama seljaštva. Tako je, i pored znatne količine nabavljenih plugova, ralica i dalje ostala značajno sredstvo za oranje, pogotovo u brdsko-planinskim krajevima., dok je fond drugih poljoprivrednih oruđa, sprava i mašina ostao više nego skroman, skromniji nego u celoj Kraljevini SHS, a naročito u odnosu na Sloveniju, Vojvodinu i Hrvatsku. Vrednost sprava za obradu zemlje (ralice, plugovi, drljače, valjci, sejalice i dr) iznosila je 1925. godine 253.042.850 dinara, što je 17,57% vrednosti ovih sprava u celoj Kraljevini SHS, mada je ziratna zemlja Severne Srbije predstavljala 18,93% ziratne zemlje cele države. Vrednost ovih sprava po hektaru ziratne zemlje u Severnoj Srbiji iznosila je 92,77% prosečne vrednosti u celoj državi. Sa 35,17% svih ralica u Kraljevini SHS, Severna Srbija je jedino prednjačila, i to znatno.

Poput sprava za obradu zemlje, slično stanje je bilo i sa spravama za žetvu i vršaj (žetelice, kosačice, vršalice, vetrenjače, trijeri, krunjači, secke). U Severnoj Srbiji one su vredele 17,88% od ukupne njihove vrednosti u Kraljevini SHS. U odnosu na hektar ziratne zemlje, u Severnoj Srbiji njihova vrednost je bila 212,05, što je 90,49% od prosečne vrednosti u celoj Kraljevini. Inače, vrednost svih poljoprivrednih sprava, po hektaru ziratne zemlje, iznosila je u Severnoj Srbiji 419,09 dinara, ili 91,60% od proseka u Kraljevini SHS.

---

35 *Isto*, str. 107

Tabela 13

Poljoprivredne sprave u Kraljevini SHS 1925. godine

Sprave	Slovenija	Vojvodina	Hrvatska	Dalmacija	Severna Srbija	Bosna i Hercegovina	Južna Srbija	Crna Gora
Ralice	2.486	8.375	11.862	8.510	115.767	74.962	76.987	30.200
Plugovi	104.098	181.004	172.999	12.281	187.860	66.060	55.875	3.557
Drljače	120.401	138.803	186.491	805	86.399	105.970	6.535	967
Valjci	3.684	32.260	23.050	28	2.365	1.887	121	-
Sejalice	6.600	36.436	26.604	44	5.959	3.003	108	21
Prašači	18.784	91.779	58.566	79	39.950	6.700	4.028	6
Vrednost u din	168.007.400	428.302.480	373.598.450	11.913.300	253.042.850	128.034.900	66.559.600	10.691.850
Ziratne zemlje	332.189	1.601.546	1.467.320	137.756	1.222.180	1.151.683	466.136	76.201
Na 1 ha	505,71	267,44	254,07	86,45	207,04	111,17	142,83	140,31
Indeks	226,59	119,83	113,84	38,73	92,77	49,81	64,00	62,87
Žetelice	38	5.983	1.678	12	1.720	229	180	9
Kosačice	922	1.520	2.240	56	1.008	408	88	2
Vršalice	14.666	213	6.950	190	2.276	1.305	190	93
Vrš. motorne	896	3.090	2.130	13	1.610	201	125	2
Vetrenjače	33.447	27.724	21.089	213	23.436	6.366	5.134	29
Trijeri	1.856	4.745	3.916	208	5.134	1.217	1.110	103
Krunjači	2.591	29.441	11.227	617	11.403	1.448	1.309	194
Sečke	38.793	16.605	28.044	125	4.395	2.103	592	91
Vrednost u dinarima	268.794.800	507.337.200	380.677.400	4.189.400	270.387.000	49.617.800	29.907.800	1.287.200
Na 1 ha	809,13	316,79	259,44	304,02	212,05	43,08	64,18	16,89
Indeks	345,28	135,18	110,71	129,73	180,49	18,38	27,39	7,21
Ukupno na 1 ha	1.314,83	584,23	513,51	390,47	419,09	154,25	207,01	157,20
Indeks	287,48	127,70	112,24	85,35	91,60	33,71	45,25	34,46

Izvor: Momčilo Isić, Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941, knj. I, tom 1.

U odnosu na površinu ziratne zemlje, poljoprivrednim oruđem, spravama i mašinama najopremljenija je bila kruševačka oblast. Plugova je, na primer, od nje, u celoj Kraljevini SHS, jedino više imala mariborska oblast. S druge strane, u užičkoj oblasti bilo je najviše ralice.

U kojoj se meri stanje poljoprivrednog inventara popravilo do Drugog svet-skog rata u celoj Srbiji ne možemo pouzdano utvrditi. Iz pojedinačnih izveštaja za određena područja može se zaključiti da taj proces nije bio zadovoljavajući.

Tako se za prilike u rađevakom srezu 1932. godine kaže: "Obrada zemlje izvodi se prinitivnim spravama. Redak je slučaj videti gvozdeni plug i drljaču. Razlog za ovakvo obrađivanje zemlje je taj što ne dozvoljava priroda zemljišta i fizičke osobine zemlje, a i da nije tako ipak gvozdenim plugom i drljačom ne bi dozvolila današnja nova oskudica pristup na njivu."³⁶

O oskudici poljoprivrednih sprava i mašina izveštava i načelnik zviškog sreza u izveštaju o prilikama u srezu za 1937. godinu, izdvajajući jedino plug i druge manje alatke. "Poljoprivrednih sprava i alata ima vrlo slabo. Plug se vidi u skoro svakoj avliji, drljača po gdegde, motika, srp, kosa, budak, vila. Ostalog nema. Nekoliko vršalica i sejalice za kukuruz. Sa pribavljanjem alata i sprava ide vrlo teško usled siromaštva, a iste su mnogo skupe. O mašinama ne treba ni govoriti.³⁷ Svakako, i dalje, poljoprivredne sprave su najređe i najmanje kvalitetne u siromašnim brdsko-planinskim područjima. U kačerskom srezu 1938. "polovina domaćinstava nema ni plug ni ralicu, 20% imaju drveni plug, a 30% imaju ralicu. Nema dosta ni sitnih sprava (motika, lopata, vila, ašova i kosa), nego se i to uzajmljuje. Ceo srez nema žetelicu, ni jednu sejačicu. Na Rudniku ima svega dve-tri sečke i svega nekoliko ručnih krunjača za kukuruz. Do sada je bilo dva sasvim stara i pokvarena prečistača (trijera)."³⁸

Još nepovoljnije je u moravičkom srezu, u kome čak i 1939. "još u većini zemlja se obrađuje ralicom, dočim plugova veoma malo ima i to samo kod bogatijih zemljoradnika..." Nešto povoljniju sliku, mada skoro samo o plugovima pruža izveštaj načelnika za valjevski srez, kada govori o prilikama u srezu za 1939. godinu. "Ratarski alat u srezu je u većem delu vrlo dobar i to blagodareći tome što poljoprivrednici uživaju u savremenijim ratarskim alatkama, naročito u plugovima. I tu je utakmica jako velika naročito u mobama oranja, čiji će plug biti bolji i savršeniji. Sejalice i žetelica ima veoma malo i to zbog toga što su tereni za upotrebu ovih mašina jako nezgodni..."³⁹

Uoči Drugog svetskog rata u Moravskoj banovini 80.000, ili 35,22% gazdinstava nije raspolagalo plugom, osnovnom spravom za oranje.⁴⁰ U belopalanačkom srezu čak je dve trećine gazdinstava za obradu zemlje isključivo koristilo drvenu ralicu. Takođe, u srbijanskom delu Drinske banovine nedostajala je skoro četvrtina gvozdених plugova, i naročito savršenije sprave i mašine: kosačica za travu 68,76%, ručnih vršalica 75,89% stočnih vršalica 65,06%, krunjača za kukuruz 54,85%, seckalica za stočnu hranu 86,25% i ručnih presa za seno 92,02%. Njih je seljaštvo ređe nabavljalo, s jedne strane, zbog skupoće, a s druge zbog shvatanja da se njihov nedostatak može na drugi način rešiti. Primera radi, umesto sejalicom pšenica se sejala "omaške", rukom, trava se kosila kosom, a ne kosačicom, žnjelo se srpom i kosom, a ne žetelicom. U poljoprivred-

---

36 *Isto*, str. 110

37 *Isto*.

38 *Isto*.

39 *Isto*.

40 *Isto*.

nom inventaru, pogotovo onom savršenijem, naročito je oskudevalo seljaštvo u brdsko-planinskim i ekonomski nerazvijenim krajevima. Tako je seljaštvo u Mačvi imalo sve neophodne sprave, dok je najviše oskudevalo seljaštvo u siromašnom planinskom zlatiborskom srezu. Pojedini krajevi su su čak i bez ijedne žetelice, kosilice, vršalice, dok su veoma retka područja gde je manjak trijera, krunjača, sečki za stočnu hranu ispod 50%. U ravničarskim krajevima 45,37% poljoprivrednih gazdinstava bilo je bez pluga, a u planinskim 47,97%, ali je zato jedna parna vršalica u ravničarskom području srbijanskog dela Drinske banovine dolazila na 103, a u planinskom čak na 1.764 gazdinstva. Obrnuto je kod motornih i ručnih vršalica, jednostavnijih, jeftinijih i za planinske krajeve pogodnijih. Jedna motorna vršalica opslužuje u proseku 1.217 gazdinstava u ravnici, a 595 u planinskim srezovima. Ručna vršalica opslužuje u brdima 173, a u nižim predelima čak na 1.116 poljoprivrednih gazdinstava. Inače, jedna vršalica svih vrsta dolazi na 87 gazdinstava u ravnici, a na 124 u brdskim predelima. Razlika je još očiglednija u posedovanju trijera, pošto jedan trijer dolazi na 54 gazdinstva u ravničarskim srezovima: Mačvi, Kolubari, Posavini, Pocerini i Tamnavi, pri čemu na svaki traktor dolazi 8.929 poljoprivrednih gazdinstava, što je za 10,41 manje nego u celoj Drinskoj banovini, gde jedan traktor opslužuje u proseku 9.967 poljoprivrednih gazdinstava.⁴¹

Uz nizak tehnički nivo zemljoradnje, skoro masovna nepismenost i neprosvetćenost seljaštva u Srbiji između dva svetska rata omogućila je dugo zadržavanje tradicionalnog načina proizvodnje, prenošenog sa kolena na koleno, onemogućavajući primenu tekovina moderne agrotehnike. Ekstenzivnim privređivanjem, i to na veoma sitnom posedu, nisu ni mogli da se postignu značajniji prinosi. Prosečan godišnji prinos žita po hektaru, u razdoblju između 1903. i 1910. godine, iznosio je 8,48 mc, i to: pšenice 8,35 mc, kukuruza 9,50 mc, ječma 7,70 mc, raži 6,23 mc i ovsu 5,20 mc. U godinama po završetku Prvog svetskog rata, u periodu izvesne privredne obnove poljoprivrednih gazdinstava, prinos žita nije se bitnije povećao. Za period 1920-1926 godine iznosio je 9,83 mc po hektaru, što je povećanje za 15,92%, i to uglavnom zahvaljujući povećanju prinosa kukuruza od 22,84% i ovsu za 15,92%.

Zbog različitog kvaliteta zemljišta i nejednakog nivoa obrade, prinosi u pojedinim krajevima su se znatno razlikovali. Tako je 1923. godine po jednom hektaru u šumadijskoj oblasti proizvedeno 13,37 mc žita, a u požarevačkoj tek 4,70 mc. Međutim, zbog čestih elementarnih nepogoda, prvenstveno suša, prinosi su bili različiti i u istom području, od godine do godine, pa je u valjevskoj oblasti 1923. prinos žita po hektaru iznosio 6,86 mc, a godinu dana kasnije čak 22,06 mc.⁴²

U periodu između 1920. i 1926. najviše žita godišnje proizvodilo se u požarevačkom okrugu, a najmanje u užičkom. Ukupni godišnji prinosi kukuruza bili su najveći u požarevačkom, pšenice u podrinskom, ječma u niškom, a ovsu

---

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

i raži u vranjskom okrugu, dok su najviši prinosi ostvarivani: kukuruza u smederevskom, pšenice u topličkom, ova u podrinskom, ječma u smederevskom i raži u beogradskom okrugu. Ipak, u ovom razdoblju prosečan godišnji prinos žita u okruzima: beogradski, kruševački, moravski, niški, požarevački, smederevski i užički nije dostigao prosek iz perioda 1903 - 1910. Najveći porast ukupno proizvedenih količina žita ostvarilo je seljaštvo u vranjskom i pirotskom okrugu, i to ne samo povećanjem zasejanih površina već prvenstveno podizanjem nivoa proizvodnje, odnosno njene produktivnosti, koja je takođe, u ovim okruzima imala najveći porast. Godišnji prosečni prinosi kukuruza najviše su porasli u valjevskom, a najviše opali u užičkom okrugu. Istovremeno, njegova produktivnost najviše se poboljšala u timočkom, a najmanje u užičkom okrugu. S druge strane, proizvodnja pšenice opala je čak u devet okruga, najviše u užičkom, dok je najveći porast ona imala u krajinskom i timočkom okrugu.

Zbog izuzetno sušne i nerodne 1927, prosečan ukupan godišnji prinos žita između 1923. i 1927. bio za 14,84% niži nego u razdoblju 1920 -1926. godine. Najviše je podbacio kukuruz, 19,37%. U odnosu na 1926, prosečan prinos žita u niškoj oblasti 1927. godine bio je tek 23,88%, u šumadijskoj oblasti 31,19%, a u moravskoj 33,33%, dok je najbolji prinos bio u timočkoj oblasti, 67,17% prošlogodišnjeg prinosa. U 1928. usledilo je katastrofalno opadanje produktivnosti, za skoro 60%. U posebno teškoj situaciji našlo se seljaštvo u valjevskoj oblasti, ostavivši tek 25% od proizvodnje iz 1926, a najuspešnije je bilo seljaštvo u užičkoj oblasti, sa ostavljenih čak 70,06% prosečnog prinosa od pre dve godine.⁴³

Pošto je i u periodu tridesetih godina 20. veka seljaštvo u Srbiji imalo dve izrazito nerodne godine: 1932. i 1935, samo zahvaljujući posebno rodnom godinama: 1936. i 1937. prosečna produktivnost u proizvodnji žita između 1929. i 1939. iznosila je 11,35 mc po hektaru. To je za 15,46% više nego u razdoblju od 1920 do 1926. godine, što je skoro identično odnosu povećanja prosečne produktivnosti u razdoblju 1920-1926. prema onom u periodu 1903-1910. godine. Međutim, uprkos ravnomernom povećanju produktivnosti, zbog većih površina pod žitom za oko 30%, prosečna godišnja proizvodnja žita između 1929. i 1939. bila je za čak 58,97% veća od one u razdoblju između 1920 i 1926. godine. Naročito je povećana količina proizvedene pšenice, za 77,91%, ali i kukuruza, kao najzastupljenije vrste žita.

---

43 *Isto*, str. 154.

Tabela 14

Proizvodnja žita 1929 -1939. godine

Vrste žita	Prosečan godišnji prinos 1929-1939.		U odnosu na 1920-1926.			
	ukupno mc	mc/ha	mc	%	mc/ha	%
Kukuruz	9.715.139	12,98	+ 3.518.481	+ 56,78	+ 1,31	+ 11,22
Pšenica	5.929.791	10,36	+ 2.596.813	+ 77,91	+ 1,80	+ 21,03
Ječam	507.209	9,83	+ 18.026	+ 3,68	+ 1,92	+ 24,12
Ovas	595.920	6,66	+ 91.299	+ 18,09	- 1,46	- 17,98
Raž	349.138	7,85	+ 117.421	+ 50,67	- 0,04	-0,51

Izvor: Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knjiga I, tom 1, Beograd, 2000, str. 155.

U okruzima: beogradskom, vranjskom, kruševačkom, moravskom, niškom, timočkom, topličkom, užičkom i čačanskom između 1929. i 1939. godine godišnje je prosečno proizvedeno i dvostruko više pšenice nego u periodu 1920-1926. godine, dok je u uvećanju proizvedenih količina kukuruza, od 91,77% prednjačio podrinski okrug, inače, najveći proizvođač pšenice, sa prosečnom godišnjom proizvodnjom od preko 700.000 mc. Najveći proizvođač kukuruza bio je požarevački okrug, sa oko 2.000.000 mc godišnje.⁴⁴

I pored manjeg ili većeg poboljšanja i povećanja proizvodnje, i tokom tridesetih godina na selu u Srbiji kukuruz je dominantno žito i čini 56,82% godišnje proizvedenih količina žita. U požarevačkom okrugu on je činio čak 74,48%, dok ga je jedino u topličkom okrugu bilo manje od pšenice.

⁴⁴ Isto, str. 157,158.

Tabela 15

Procenat pojedinih vrsta žita u prosečno proizvedenim količinama 1929-1939.

Okrug	kukuruz	pšenica	ovas	ječam	raž
Beogradski	54,08	44,31	0,64	0,75	0,22
Valjevski	59,37	37,19	2,68	0,71	0,05
Vranjski	35,75	35,06	8,19	9,30	11,70
Kragujevački	53,98	42,18	2,25	1,43	0,16
Krajinski	53,69	43,13	1,15	0,87	0,50
Kruševački	71,09	18,50	3,38	5,06	2,32
Moravski	72,46	23,86	1,14	2,04	0,49
Niški	43,83	34,54	5,45	10,81	5,36
Pirotski	43,73	34,20	10,41	5,44	6,25
PodPodrinski	56,68	37,35	5,05	0,82	0,09
Požarevački	74,48	23,22	0,52	0,08	1,02
Rudnički	55,03	33,58	8,00	2,92	0,47
Smederevski	60,28	38,24	0,33	0,78	0,37
Timočki	49,77	42,83	2,90	1,87	2,63
Toplički	39,11	45,78	3,62	8,84	2,75
Užički	52,07	26,24	16,71	1,57	3,41
Čačanski	63,19	18,58	7,14	6,17	4,91
UKUPNO	56,82	34,68	3,48	2,97	2,04

Izvor: Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knjiga I, tom 1, Beograd, 2000, str.155, 157, 158, 159.

Mada u ovom periodu dovoljno žita nisu proizvodili samo pirotski i užički okrug, u svakom okrugu, pa skoro i u svakom srezu, sitnoposednička gazdinstva ni u najrodnijim godinama nisu mogla da proizvedu dovoljno žita za ishranu, čak ni u izrazito ratarskim krajevima. Početkom tridesetih godina žito za ishranu kupovalo je 49,43% poljoprivrednih gazdinstava, uz znatne razlike među srezovima, zavisno od broja sitnioposednika i kvaliteta zemlje. Primera radi, u župskom srezu takvih gazdinstava bilo je 80,56%, crnogorskom 77,89%, kačerskom 77,60%, oplenačkom 22,90%, a oraškom 8,65%.

Tabela 16

Procenat gazdinstava u srezovima koja ne proizvode dovoljno žita

Azbukovački	60,10	Ključki	61,12	Podunavski	25,42
Aleksinački	55,89	Kolubarski	48,16	Požarevački	28,40
Arijski	66,18	Kolubarski	53,51	Požeški	57,04
Banjski	51,85	Kopaonički	68,65	Poljanički	56,17
Belički	45,57	Kosanički	45,50	Porečki	27,90
Belopalanački	40,12	Kosmajski	52,57	Posavotamnanski	62,99
Boljevački	47,64	Kosovomitrov.	31,42	Posavski	46,78
Bosiljgradski	50,61	Kragujevački	26,55	Posavski	49,51
Brzopalanački	62,25	Krajinski	50,72	Pocerski	34,13
Valjevski	41,66	Lapski	46,16	Pribojski	75,45
Vlasotinački	82,88	Levački	41,14	Prokupački	59,67
Vračarski	40,94	Lepenički	65,25	Pčinjski	69,25
Vučitrnski	56,56	Leskovački	53,27	Ravanički	25,52
Gnjilanski	44,28	Lužnički	65,09	Rađevski	58,90
Golubački	55,01	Ljubički	51,73	Ražanjski	42,85
Gorski	47,75	Masurički	59,04	Ramski	32,17
Gračanički	28,72	Mačvanski	53,48	Rasinaki	4516
Gročanski	51,49	Mileševski	54,22	Račanski	65,07
Gružanski	42,51	Mlavski	52,15	Resavski	59,25
Deževski	40,39	Mladenovački	50,03	Svrljiški	57,49
Despotovački	47,05	Moravički	63,15	Sjenički	70,85
Dobrički	52,82	Moravski (niški)	40,55	Studenički	50,61
Dragačevski	66,67	Moravski (pož.)	54,01	Takovski	29,92
Drenički	41,18	Negotinski	26,24	Tamnavski	47,29
Žički	42,94	Nerodimski	48,31	Temnički	52,85
Župski	80,56	Nišavski	48,15	Timočki	45,50
Zaglavski	41,52	Niški	55,14	Trnavski	36,25
Zaječarski	55,82	Novovaroški	32,55	Trstenički	55,44
Zviški	50,50	Oplenački	22,90	Užički	49,53
Zlatiborski	85,85	Orašački	8,65	Homoljski	51,41
Jablanički	51,56	Oraški	51,18	Caribrodski	65,55
Jadranski	55,97	Paraćinski	51,87	Crnogorski	77,89
Jasenički	47,60	Podgorski (Kosovo)	56,17	Šarplaninski	37,14
Kačanički	36,46	Podgorski	65,83	Štavički	51,05
Kačerski	77,60	Podrimski	50,02		

Izvor: Momčilo Isić, Seljaštvo u Srbiji 1918-1941, knjiga I, tom1, Beograd, 2000, str. 165

U srbijanskom delu Drinske banovine, ni uoči Drugog svetskog rata, žita do nove žetve, skoro svake godine, nije imalo 52,07% gazdinstava, naravno najviše u planinskim srezovima (zlatiborski, moravički, račanski, azbukovački), gde je stočarstvo glavno zanimanje seljaštva.⁴⁵

Prinudeno da dokupljuje žito za ishranu, seljaštvo se, zbog niže cene, "radije" odlučivalo za kukuruz. Zato što je pšenica bila skuplja, i imućnije seljaštvo se hranilo kukuruznim hlebom - projom, a pšenicu iznosilo na tržište. Ponekad je ono prodavalo pšenicu da bi za ishranu kupilo kukuruz, a razlikom u ceni podmirivalo mnogobrojne potrebe za novcem. Zbog ovoga je kukuruz znatno više dominirao u ishrani nego u proizvedenim količinama žita, i to u svim okruzima, naravno uz izvesne razlike. U okruzima: moravskom, užičkom i čačanskom, pšenica u ishrani jednog gazdinstva nije dostizala ni 20%, dok je u ekonomski najsnažnijim okruzima, beogradskom i smederevskom, pšenični hleb činio više od 40% potrošenog hleba u gazdinstvu. U najsiriromašnijim okruzima seljaštvo je za hleb upotrebljavalo čak i: ječam, raž, pa i ovas. Hleb od ječma i raži najčešći je bio u vranjskom okrugu, i to od raži 18,82% i od ječma 14,31%, dok su gazdinstva u užičkom i čačanskom okrugu najviše koristili ovas za ishranu, u čačanskom okrugu on je predstavljao čak 7,68% ukupno potrošenoig žita za ishranu, po gazdinstvu.

Tabela 17

Prosečna godišnja potrošnja žita za ishranu, po jednom gazdinstvu 1929-1939.

Okrug	Ukupno	Pšenica	Kukuruz	Ječam	Ovas	Raž
	kg	Procenat				
Beogradski	1.828	44,80	54,21	-	-	0,98
Valjevski	2.115	29,79	70,21	-	-	-
Vranjski	1.950	23,13	42,87	14,31	0,92	18,82
Kragujevački	1.748	27,00	70,37	1,77	-	0,86
Krajinski	1.500	21,87	76,00	1,53	-	0,60
Kruševački	1.826	20,65	64,07	9,04	0,33	5,91
Moravski	1.721	19,52	78,67	1,22	-	0,58
Niški	1.993	21,47	57,30	11,19	0,30	9,73
Pirotski	2.117	25,08	46,05	13,41	0,57	14,88
Podrinski	2.024	35,87	64,13	-	-	-
Požarevački	1.502	22,90	74,63	0,93	-	1,53
Rudnički	1.844	26,25	69,41	3,09	-	1,25
Smederevski	1.763	41,97	58,03			
Timočki	1.492	26,81	63,60	2,88	-	6,30
Toplički	2.126	29,68	47,51	13,92	-	8,89
Užički	1.625	16,86	74,03	2,09	3,13	3,88
Čačanski	1.706	15,71	56,92	8,67	7,68	11,02

Izvor: Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knjiga I, tom 1, Beograd, 2000, str. 163,164.

45 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj.I, tom 1, Beograd, 2000, str. 166.

U srbijanskom delu Drinske banovine uoči Drugog svetskog rata samo pšeničnim hlebom hranilo se 11,50% seoskih domaćinstava, pri čemu u srezovima: moravičkom, posavskom, požeškom, rađevskom i trnavskom takvih gazdinstava uopšte nije bilo. Više od polovine domaćinstava upotrebljavalo je isključivo pšenični hleb jedino u srezovima mačvasnom i pocerskom, dok je u srezovima: azbukovačkom, ariljskom, dragačevskom, kolubarskom i užičkom takvih domaćinstava bilo manje od 1%. S druge strane, samo kukuruznim hlebom - projom hranilo se 37,68% seoskih domaćinstava. Takvih domaćinstava jedino nije bilo u posavskom srezu, a u devet srezova predstavljala su više od polovine svih seoskih domaćinstava, najviše u dragačevskom srezu, 84,89%, i u požeškom 76,39%. Najčešća su domaćinstva na ovom području koja su se hranila i pšeničnim i kukuruznim hlebom, njih 45,52%, s tim što je znatno češće upotrebljavana proja, a pšenični hleb uglavnom o raznim praznicima i svetkovinama, kao i neposredno posle vršaja. Zlatiborski i moravički srez su, međutim, oskudevali i u kukuruzu i u pšenici. Hlebom od ostalog žita (ječam, raž i ovas) u zlatiborskom srezu hranilo se 42,48% domaćinstava, a u moravičkom srezu čak 71,70%.⁴⁶

---

⁴⁶ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knjiga I, tom 2, Beograd, 2001, str. 182.

1.2. PRAVNI POLOŽAJ SELJANKE

Pravni položaj seljanke, zapravo žene u Srbiji uopšte, u prvoj polovini 20. veka uređen je Srpskim građanskim zakonikom, koji je važio od 1844. do 1946. godine. Njime je, međutim, inaugurisan "povlašćeni pravni položaj" čoveka (muškarca), i to skoro u svim oblastima. Neravnopravnost se naročito ogledala u naslednom pravu, i to posebno udatih žena. Zaključenjem braka, žena, naime, gubi opštu poslovnu sposobnost i izjednačava se sa maloletnikom, odnosno svrstava se u kategoriju u kojoj su se nalazili "uma lišeni, raspikuće sudom proglašene, propalice i prezaduženici kojih je imanje pod stecište potpalo".⁴⁷

Ograničenje poslovne sposobnosti udete žene bilo je čak veće od ograničenja poslovne sposobnosti starijih maloletnika, jer je pravne poslove koje je ona zaključila morao da odobri njen muž, dok je maloletnik stariji od sedam godina to mogao sam da učini. Žena, na primer, nije mogla da bude svedok testamenta, "osim u slučajevima osobite nužde", do 1921. godine ni staralac, a od tada samo uz saglasnost muža.⁴⁸

Bez saglasnosti muža udata žena je imala pravo samo na nekoliko pravnih poslova: da sačini testament ili ugovor o nasleđivanju, da vrši očinsku vlast umesto muža koji je lišen pravne sposobnosti, da odgovara za naknadu štete iz delikta i da vodi spor sa mužem u pogledu nekog svog ličnog ili imovinskog prava. Takođe, mogla je "da za muža i u njegovo ime zaključuje sve one pravne poslove koji su neophodni radi podmirenja tekućih potreba porodične zajednice, a koji odgovaraju društvenom položaju njenog muža i opštim prilikama u kojima supruzi žive."⁴⁹

Udata žena nije imala pravo da bez testamenta nasledi umrlog muža, tako da je zaostavština pripadala njegovim srodnicima, nekad i vrlo dalekim, "bez obzira na to koliki je bio udeo ženin u sticanju muževljeve imovine".⁵⁰

Poslovna nesposobnost udete žene značila je i nemogućnost da ona, bez saglasnosti muža, obavlja i bilo kakav drugi posao, da imovinu samostalno stiče i njome raspolaže.

U Srbiji je poslovna nesposobnost udete žene izvorište imala u osnovnom načelu bračnog prava – u potčinjenosti žene muževljevoj vlasti, propisanoj članom 110. Srpskog građanskog zakonika: "Supruga pak dužna je muža svoga slušati, naredbe njegove nabljudavati, za njim ići i gde on za dobro nađe, s njime onde živeti; njemu po silama svojim u otpravljanju domaćih poslova, u pribavljanju, a naročito čuvanju imanja pripomagati, i kućevni red i čistoću

---

47 Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, «Pravni položaj žene prema srpskom građanskom zakoniku (1844 -1946)», *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd, 1998, str. 15.

48 Uredbom o ubrzanju rada kod sudova (čl. 43) propisano je da i žene mogu biti staraoci jednako kao i muškarci, sa jednim ograničenjem, da udata žena mora za to imati odobrenje muža. - Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, «Pravni položaj žene prema srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)», *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd, 1998, str. 16.

49 *Isto*, str. 17

50 *Isto*

nabljudavati, i naročito decu namirivati, u čistoti i blagonaraviju sadržavati i čuvati”.⁵¹

Iako Srpski građanski zakonik izjednačava majku i oca u pogledu njihove roditeljske vlasti prema zajedničkoj bračnoj deci, i u roditeljskom pravu muškarcu je zagarantovan dominantan položaj, jer Zakon o starateljstvu propisuje da se maloletnoj deci koja se nalaze pod očinskom vlašću mora postaviti staralac, što pravno znači da se samo otac smatra nosiocem roditeljske vlasti. “Kad očinska vlast prestane, deca ne dolaze automatski pod vlast majke, nego im se ona jedino može postaviti za staraoca”. I u slučaju razvoda, muška deca iznad četvrtre, a ženska iznad sedme godine uvek pripadaju ocu.⁵²

Za razliku od bračne dece, vanbračna su bila isključivo u vlasti majke. Građanski zakonik je u početku odobravao utvrđivanje očinstva, ali ga je 1868. godine zabranio, obrazlažući to suprotnim javnom moralu.⁵³

Neravnopravnost ženskih lica u odnosu na muškarce Građanski zakonik je posebno sproveo u naslednom pravu. Umrlog, u okviru prvog naslednog reda, nasleđuju samo njegovi muški potomci, dok ženska deca imaju samo pravo na “uživanje, izdržavanje, snabdevanje i pristojno udomljenje po postojećem običaju”. Kćerke i drugo žensko potomstvo, kao naslednici umrlog pojavljuju se jedino ako umrli nema sinova, odnosno njihovih muških potomaka postoje sinovi. “Tako otac i braća ostaviočeva isključuju iz nasledstva majku i sestre; deda i stričevi po ocu dolaze ispred baba i tetki po ocu, a svi oni zajedno ispred istih srodnika po majci; pradeda po ocu i njegovi potomci nasleđuju pre svih ostalih ženskih srodnika po ženskoj lozi, i tako redom, sve dok ima koga od živih predaka ostavioca”.⁵⁴

Muž i žena izjednačeni su jedino u tome što preživeli supružnik nasleđuje umrlog tek onda ako umrli nije ostavio nikoga od potomaka ili predaka po očevoj ili majčinoj lozi. Ova izjednačenost u pravu uzajmnog nasleđivanja nije ublažila više nego inferioran položaj žene u zakonskom nasleđivanju, s obzirom na njen privatnopravni položaj. To je i sam Građanski zakonik potvrdio dajući udovici jedno naročito pravo uživanja muževljeve zaostavštine, poznato kao “udovički užitak”. Ukoliko umrlog nasleđuju njegova deca, roditelji ili braća i sestre, udovica deli sa njima, muževljevu zaostavštinu na jednake delove, a ako nema ovih naslednika već samo oni daljeg stepena srodstva, udovica dobija na uživanje celu zaostavštinu. Iako je, međutim, “udovički užitak” imao stvarnopravni karakter, on nije donosio i pravo vlasništva. Udovica, zapravo, nije imala pravo raspolaganja zaostavštinom. Njeno pravo uživanja nestajalo je u slučaju smrti i nakon preudaje.⁵⁵

Propisima o položaju žene u naslednom pravu Srpski građanski zakonik je

---

⁵¹ *Isto*, str. 18

⁵² *Isto*, str. 19

⁵³ *Isto*.

⁵⁴ *Isto*, str. 20

⁵⁵ *Isto*, str. 21

na najdrastičniji način ograničio privatna prava žene u korist muškarca, pogotovo žene u porodičnoj zadruzi. Građanski zakonik, naime, ženu nije smatrao članom zadruge, zbog čega ona nije ni mogla da ima pravo na združnu imovinu niti da zakonski nasledi umrlog zadrugara. Najudaljeniji muški srodnik u zadruzi zato je "isključivao iz nasleđa najbližeg ženskog srodnika, uključujući tu i sestru i majku". Onemogućavajući ženu da izlaskom iz zadruge, najčešće udajom, "odnosi sobom deo združne imovine bilo kao naslednik bilo kao sopstvenik po nekom drugom osnovu", Zakonik je imao za cilj da očuva jedinstvo združne imovine, zapravo da spreči njeno sitnjenje, inače, ubrzano zakonskim pretvaranjem kolektivne svojine u individualnu.⁵⁶

Iz zakonske zabrane da žene budu naslednici združne imovine izuzete su 1859. godine jedino kćerke.⁵⁷

Žena u Srbiji razlikovala se od muškarca i u stepenu krivičnopravne zaštite. To se posebno ogledalo u uskraćenju i ograničenoj krivičnopravnoj zaštiti od različitih oblika nasilja "koje prema njoj vrše muškarci i u propisivanju nedozvoljenih ponašanja na štetu žena kojima se ne teži zaštiti interesa žene već se štiti institucija braka, javni moral i interesi muža ili drugog muškog člana porodice kome pripadaju određena prava prema ženi".⁵⁸

Prema odredbama Kaznitelnog zakonika Srbije iz 1860. godine, koji je važio sve do 1929. godine, "podređen položaj žene u porodici oličen je u širokim ovlašćenjima muža u pogledu fizičkog kažnjavanja žene". Tako član 349, na primer, propisuje kaznu od 30 dana zatvora za muškarca za koga bi se dokazalo da je "spram svoje žene i drugih domaćih krajnje nečovečan bio, ove nemilosrdno tukao i zlostavljao". Dakle, muškarac je odgovarao tek onda ako bi u postupanju prema ženi prešao granice, "krajnje nečovečnosti", a sve dotle muž je mogao da zlostavlja i "batina" suprugu bez bojazni od zakonskih sankcija. Uzmemo li u obzir da je i tumačenje "krajnje nečovečnosti i nemilosrdnosti" bilo dosta široko i veoma subjektivno, izgledi za kažnjavanje muškarca-nasilnika svodili su se skoro na domen teorije, i još više isticali njegovu vlast nad suprugom. Štaviše, muž, kao kućni starešina, mogao je "tražiti od vlasti" da se neko od kućne čeljadi, među koje se računala i žena, kazni zatvorom od 30 dana, "zbog krajnje neposlušnosti".⁵⁹

Osim odsustva krivičnopravne zaštite žene od nasilja u porodici, Kaznitelni zakonik, ni predviđajući kaznu zatvora do 12 meseci za onoga "ko s tuđom ženom blud učini", ne štiti ženu već instituciju braka i interes muškarca da sačuva ženinu vernost. Zakonik, naime, ne uzima u obzir volju žene, jer muškarca kažnjava samo zato što je učinio blud sa udatom ženom, ne osvrćući se na to da li je, možda, "tuđa žena" na "blud" dobrovoljno pristala ili ne. Predviđajući

---

⁵⁶ Isto, str. 23

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Vesna Nikolić - Ristanović, «Krivičnopravna zaštita žena u Srbiji 19. i 20. veka», *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd, 1998, str. 26.

⁵⁹ Isto, str. 28

kaznu, čak i do 15 godina zatvora, za lice koje drugo lice “prinudi na blud s njim ili s drugim licem”, i to bez ograničenja da žrtva može biti samo žena sa kojom učinilac nije u braku, Zakonik samo odražava tadašnji pravni položaj žene, po kome je i bez “eksplicitne odredbe” bilo veoma jasno “da prinuda na blud žene sa kojom se živi u braku nije kažnjiva”.⁶⁰

Predviđajući kaznu zatvora od jednog do šest meseci za muža koji “pored svoje žive i nerazvedene žene milosnicu u kući drži, pa ga žena tuži”, Kazniteljni zakon, međutim, “odobrava” držanje “milosnice” van kuće, onemogućujući venčanu ženu da za to tuži muža, osim ako ovaj “javno ne provodi blud” ili ako sa milosnicom ne živi “na opštu sablazan”.⁶¹

Inferioran položaj žene u krivičnom pravu Kazniteljni zakonik potvrđuje i odredbom: “Ko tuđu ženu s njenim saizvoljenijem, no bez znanja ili protivu volje muža odvede ili na zahtevanje ovoga poslednjeg neće da je izda, da se kazni zatvorom od tri meseca do pet godina, a žena tri meseca do dve godine”. I dok se muž preljubnik s “tuđom ženom” kažnjavao zatvorom do godine dana, žena koja je ostavila muža sa kojim više ne može da živi, kažnjava se čak do dve godine. Volja ženina, dakle, nema nikakvog značaja, a njenim “inkrimisanim” ponašanjem povređen je jedino muž, koji polaže pravo na ženu.⁶²

Mnogobrojne, pa i veoma teške sankcije koje predviđa Kazniteljni zakonik iz 1860. godine, ali i drugi tadašnji zakoni, za napade “na čast i polnu čistotu žene”, posledicasu, očigledno, patrijarhalnog veličanja ovih vrednosti žene, koje treba da čuva za sadašnjeg ili budućeg muža, a ne neophodnosti “da se zaštiti lično dostojanstvo i polna sloboda žene”. U tom smislu je i odredba Zakonika o smrtnoj kazni za onog “ko obeščasti ženu koja još nije upoznala muškarca i koja živi u očevom domu i ako ga zateknu da spava u njenom naručju”, jer ni ona ne uzima u obzir da li je žena - devojka na to pristala ili ne.⁶³

U skladu sa uspostavljanjem formalnopravne jednakosti muškaraca i žena i garantovanjem potpunog pravnog subjektiviteta ženama, Krivični zakonik Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1929. godine, po prvi put, daje ženi krivičnopravnu zaštitu nezavisno od interesa muža, što je posebno bilo izraženo u odredbama o seksualnim deliktima. Stvarno poboljšanje krivičnopravne zaštite žena teklo je, međutim, dosta sporije, kako zbog manjkavosti samih zakonskih odredbi, tako i zbog sporog menjanja shvatanja sudija naviklih na ranija zakonska rešenja koja su oblikovala sudsku praksu. Karakteristično je da ovaj zakonik ne predviđa kućno nasilje kao posebno krivično delo, već na sve slučajeve nasilja “primenjuje opšte odredbe o krivičnim delima protiv života i tela”.⁶⁴

U cilju zaštite ženine lične slobode, telesnog i polnog integriteta, bez obzira na njene godine i polnu neporočnost, Krivični zakonik iz 1929. godine

---

60 *Isto.*

61 *Isto.*

62 *Isto*, str. 29

63 *Isto.*

64 *Isto.*

predviđa kaznu zatvora, pa čak i kaznu robije do pet godina, za onog “ko žensko lice silom, pretnjom zločinom ili prestupom ili prevarom odvede u nameri da on ili koji drugi s njom stupi u brak”. Predviđajući, međutim, kao krivično delo otmicu radi bluda, samo polno neporočne žene - device ili, drugom odredbom, obljublivanje “zloupotrebom poverenja” polno neporočne devojke mlađe od 14 godina, Zakonik zapravo znatno sužava krivičnoppravnu zaštitu žena od seksualnog nasilja, i to ne samo limitiranjem uzrasta, već i davnjem primata “patrijarhalnom vrednovanju žene na osnovu njenog ranijeg seksualnog iskustva”.

I odredbom kojom se za krivično delo otmice optužuje onaj “ko devojkicu ispod 18 godina s njenim pristankom, ali bez pristanka roditelja ili onoga kome pripada pravo da se stara o njoj, odvede u nameri da on ili neko drugi s njom stupi u brak”, i pored toga što se ne naglašava da je u pitanju samo polno neporočna osoba, verovatnoća je da se krivičnoppravna zaštita ipak odnosi samo “na devojke koje su device u fiziološkom smislu”.⁶⁵

Odredbom o krivičnom delu silovanja, formalnoppravno krivičnoppravna zaštita data je svim ženama koje nisu u braku sa izvršiocem, bez obzira na njihov raniji seksualni život, odnosno ugled u društvu. Međutim, i ovde uvrežena shvatanja da je žena u stvari “imovina muža” nisu potpuno napuštena, jer se krivičnoppravna zaštita od silovanja ne daje ženi, “za slučaj da je počinilac njen muž”.⁶⁶

Poseban vid diskriminacije žene u Srbiji predstavlja uskraćivanje osnovnog građanskog i političkog prava – biračkog prava. Mada je biračko pravo Ustavom garantovano “svakom državljaninu” sa navršenom 21 godinom, u oba ustava Kraljevine SHS/Jugoslavije, za žene je konstatovano da će “Zakon rešiti o ženskom pravu glasa”, što se, međutim, nije desilo sve do 1945. godine. Objašnjenje za ovakav tretman žene u opštem izbornom pravu u Srbiji i u Kraljevini Jugoslaviji “ustavotvorci i zakonodavci su nalazili u nerazvijenosti političke kulture žene, a stvarno u krajnje konzervativnim patrijarhalnim shvatanjima”. Zaklanjali su se oni iza navodnog ugrožavanja braka, zbog sukoba među supružnicima oko opredeljivanja na izborima.⁶⁷ Pojavljivali su se čak i tako cinički komentari kao, na primer: “Žene, uopšte, pravo glasa i ne traže, a ko ne traži to pravo, ne treba mu ga silom nametati”.⁶⁸

Prave uzroke Vladimir Dvorniković traži u zaostalosti i patrijarhalnosti naroda i u velikom stepenu “nerazvijenosti društva i političke kulture kod svih društvenih elita, koje su u ovom pitanju odlučivale”, ističući, ipak, da “u čitavom procesu socijalnog preobražavanja i menjanja čovečanskog i društvenog polo-

---

⁶⁵ Isto, str. 30

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Đorđe Stanković, «Žena u ustavima Kraljevine Jugoslavije», *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd, 1998, str. 40.

⁶⁸ *Ženski pokret*, 4 i 5, april, maj 1920, str. 12.

žaja žene najvažniju ulogu igra sama žena”⁶⁹

Vekovni podređen položaj prema muškarcu - mužu smanjio je borbenost seljanke i kod nje duboko urezao shvatanje da su određeni poslovi, među kojima i politika, isključivo za muškarce. Nepismena i neprosvećena, ona se zadovoljavala izvesnim poboljšanjem položaja u kući, bez želje da ulazi u utakmicu sa muškarcem i van kuće. “Jedna starica, koja ima dva odrasla sina, oba oženjena i punu kuću unučića, vodi uspešno poslove starešine jedne zadruga. Istina, dogovara se ona sa sinovima, ali se ništa preko nje ne bi smelo uraditi. Ona sa svojim sinovima poklanja zemljište za čitaonicu u selu, ali je odlučno protiv prava glasa za žene. Politika je za ljude, mi žene bi se počupale. Za nas je dosta što smo do sada izvojevale da zapovedamo u kući i da ne izuvamo muževe i peremo im noge.”⁷⁰

---

⁶⁹ *Isto.*

⁷⁰ *Prvada*, 11.161, 23. novembar 1935, str. 10.

1.3. NEPISMENOST I NEPROSVEĆENOST

1.3.1. Školovanje seoskih devojčica

Opšti školski zakon iz 1844. godine prvi je sadržao odredbe o školovanju ženske dece, a Zakon o osnovnim školama od 31. decembra 1882. prvi proklamuje princip obaveznog pohađanja škole, kako muške tako i ženske dece. Međutim, zbog toga što neprosvećeni široki narodni slojevi nisu shvatali da je školovanje ženskoj deci potrebno isto kao i muškoj, osnovna škola je za najveći broj seoskih devojčica dugo ostala samo san. Krajem 19. veka, školske 1899/900. godine u osnovnim školama Srbije, izuzev Beograda, bilo je 18.299, odnosno 18,50% učenica. Istovremeno, u Beogradu su one činile 48,23% osnovaca.⁷¹ Tri godine kasnije, školske 1902/903. u svim osnovnim školama u Srbiji bilo je upisano 25.809 učenica ili 23,11%, a naredne školske godine 27.013, što je predstavljalo 24,06% svih osnovaca. Izuzmemo li učenice iz gradskih škola, koje su, ne samo u Beogradu već i ostalim većim varošima, bile mnogo češće, u seoskim školama one ni početkom 20. veka nisu dostizale ni petinu svih osnovaca, pogotovo ih toliko nije bilo krajem školske godine, jer je seljaštvo veoma često svoje devojčice ispisivalo iz škole tokom godine. U školskoj 1902/03. ispisalo ih se 4.249 ili 16,46%, a kako je školu napustilo "tek" 8,66% učenika, krajem školske godine učenice su u svim školama činile 21,56% svih đaka. Školske 1903/04. godine školu je napustilo 4.908 ili 18,17% učenica i 9.900, odnosno 10,39% učenika, tako da je sada među osnovcima, na kraju školske godine, bilo svega 20,57% devojčica.⁷²

Izuzimajući Beograd, početkom 1906/07. učenice su činile 20,48% osnovaca u Srbiji, a na kraju školske godine 19,78%. Godinu dana kasnije upisanih učenica bilo je nešto više 20,50%, ali su, zbog češćeg ispisivanja, na kraju školske 1907/08. činile samo 18,91% svih osnovaca, s tim što su postojale znatne razlike bile među okruzima. U školama rudničkog okruga učenica je bilo tek 8,60%, a u školama užičkog 9,79%, a u krajinskom okrugu 41,02%.⁷³ Znatnije školovanje ženske seoske dece nije usledilo ni u godinama do Prvog svetskog rata, a pogotovo ne u vreme rata, kada je neprijatelj skoro potpuno obustavio rad "srpskih" škola, a svoj školski sistem nije uspeo da izgradi. U podrinskom okrugu, na primer, školske 1916/17. od 18.815 upisanih đaka, krajem školske godine u klupama ih je bilo tek 1.702, učenika 1.018 i 684 učenice.⁷⁴

Uočivši problem neškolovanja ženske dece, revolucionar i istinski narodni tribun, Dragojlo Duduč je već 1919. godine zapisao: "U selu je ista, ako ne i veća potreba da ženska deca uče školu. Od njih se mnogo očekuje. Ali mogu li ona dobiti potrebna znanja, ako ne uče školu? Ne mogu. Ona će, postankom

⁷¹ Srećko Čunković, *Školstvo i prosveta u Srbiji u XIX veku*, Beograd, 1971, str. 148.

⁷² Milan Šević, *Pregled škola (uređenje, budžet...)*, Beograd, 1906, str. 8.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918 -1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 26.

matere, biti samo ono što su i do danas majke bile na selu. Suviše ponizne slugе i izvršioci volje grubih muževa. A deca njihova? - Polje za eksploataciju”.⁷⁵ Ovakvo mišljenje Dudićevo ostalo je usamljeno među seljaštvom, koje je, i nakon rata, sporo prihvatilo potrebu školovanja, pogotovo ženskog podmlatka.

U svim osnovnim školama Severne Srbije učenice su školske 1919/20. činile samo 20,48% osnovaca, dve godine kasnije 26,37%, a 1923/24. godine 29,01%. Bez Beograda, u kome su školske 1926/27. učenice činile 46,22%, u svim školama u unutrašnjosti bilo je 32,25% upisanih učenica, pri čemu najmanje u užičkom okrugu, samo 22,04%, a najviše u timočkoj oblasti 42,69%. Dve godine kasnije u školama u unutrašnjosti učenica je bilo 34,96%, ponovo najviše u timočkoj oblasti 44,36%, a najmanje u užičkom okrugu tek 23,51%. U njemu je školske 1927/28. godine neupisano u školu ostalo čak 60,53% doraslih devojčica, a 1928/29. godine 52,54%.⁷⁶

Izveštavajući o stanju osnovnih škola u čačanskom školskom srezu školske 1926/27. godine, školski nadzornik, konstatujući da je neupisano u školu ostalo 48,44% dorasle dece, te da učenice čine 34,66% svih upisanih, objašnjava: “Još smo mnogo daleko od onog vremena koje će jednom svakako doći, kad će se u školu upisivati sva deca dorasla za školu. (...) vidi se da se ženska deca i ne školuju, ili se školuju u veoma malom broju svuda po selima. Zakon, istina, predviđa i naređuje obavezno školovanje, ali i po samom Zakonu ono nije ipak obavezno, jer ima da se izvodi postupno pošto se ostvare uslovi za njegovo izvođenje. Tih uslova nema. Mi nemamo dovoljno škola, ni u školama dovoljno odeljenja. Podizanje zgrada ostavljeno je na dobru volju opštinama, a to će reći na volju seljaka, koji još nikako ne mogu da shvate potrebe naprednijeg vremena i današnjice. Kod njega još uvek odlučuje njegovo ‘saznanje’: Ni moj ćaća nije... Zbog nemanja škola, ni u školama dovoljno odeljenja, obaveznost je neizvodljiva. Škole ne mogu primiti svu decu i zbog toga se u školu ne upisuju ni sva muška deca, a ženska ni toliko”.⁷⁷

Posle donošenja Zakona o narodnim školama od 5. decembra 1929, sa izmenama i dopunama od 7. jula 1930. godine, koji predviđa obavezno školovanje sve zdrave muške i ženske dece, usledilo je izvesno povećanje broja upisanih osnovaca, nešto više učenica. U srbijanskom delu Drinske banovine 1930/31. upisano je, u odnosu na prethodnu školsku godinu, 19,05% dečaka i 32,61% devojčica više. U tome je prednjačio račanski srez, sa 35,24% više upisanih učenika i čak 161,06% više upisanih učenica. Međutim, već školske 1931/32. godine broj upisanih đaka, pa tako i učenica, nije mogao da bude znatnije povećan, jer je nedostajao školski prostor. Školski nadzornik za moravički srez, u izveštaju o stanju škola u 1931/32. godini beleži: “Upisivanje učenika izvršeno je pravilno i na vreme, s tim izuzetkom što u ovoj godini nisu upisana sva deca dorasla za školu, jer je njihov broj veliki, a škole nemaju toliko

⁷⁵ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995, str. 328.

⁷⁶ Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 244, 245.

⁷⁷ Isto.

prostora i odeljenja, da bi se mogla sva upisati".⁷⁸ U poljaničkom i pčinjskom srezu ostalo je, prema izveštaju školskog nadzornika, neupisano čak polovina za školu dorasle dece.⁷⁹

Početak 1932/33. u srbijanskom delu Drinske banovine upisano je bilo 4,42% učenika i 11,476% učenica više nego prethodne školske godine. Istovremeno, u školama u unutrašnjosti Severne Srbije među upisanim osnovcima bilo je 37,59% učenica. I dalje je, međutim, ženskoj deci seljaštvo uskraćivalo školovanje, koje, po njegovom rezonovanju, devojčici i nije bilo potrebno.

Prisećajući se vremena kada je trebalo da pođe u školu, nesuđena učenica kaže: "Imala sam dve starije sestre i mlađeg brata. Otac sestre nije ni pomišljao da upiše u školu. Išao je nekoliko puta na saslušanje u opštinu. Bio je i kažnjavan, ali to nije vredelo. Kada je došlo vreme da i ja pođem u školu, rekao mi je: 'Dogodine ti brat polazi u školu, pa ti onda moraš čuvati stoku, a vreme je i da počneš da misliš o 'spremi'. Kad se udaš neće ti trebati knjiga, već ćeš morati da obavljaš kućevne poslove, da radiš u njivi i da odgajaš decu. Radićeš sve što i tvoja majka sada radi, a i ona nema ni dana škole.' Nisam se tome mnogo protivila, pošto nijedna moja drugarica nije išla u školu. Ali kad je brat o Vidovdanu doneo đaćku knjižicu i jednu 'šarenu' knjigu, kao dar za odličan uspeh, i iz nje nam pročitao priču o Crvenkapi postala sam tužna, jer sam shvatila da knjige za mene i ne postoje, i da sam i ja, kao i moja majka, 'slepa kod očiju'".⁸⁰

Svoje kćerke nisu uvek školovali ni pismeni seljaci, pa ni opštinski činovnici, iako su to morali pre drugih. "Moj otac je bio pisar u opštini. Ali, kad je trebalo da se ja upišem u školu, on ni da to pomene. Jednom sam čula kako mu strina za večerom kaže: 'Nećeš valjda Dražo da je daješ u školu, pa da tamo uči da piše pisma momcima.' Tako sam ostala nepismena, što mi je posebno smetalo kad sam se udala za trgovca i otišla da živim u varoši".⁸¹

Školske 1939/40. godine, u svim osnovnim školama Severne Srbije, izuzev Beograda, bilo je 163.144 ili 43,10% upisanih učenica. Najveće povećanje broja učenica u ovom sedmogodišnjem razdoblju ostvarile su škole u krajevima u čijim školama je i bilo najmanje devojčica, u okruzima: topličkom, za čak 133,19%, vranjskom za 102,91%, podrinskom za 69,85% i kruševačkom za 67,05%. Takođe, najmanji porast bio je u školama koje su prethodno prednjačile u broju učenica. U krajinskom okrugu on je iznosio svega 1,38%, dok su škole u timočkom okrugu zabeležile čak opadanje broja učenica u ovom periodu, za 3,87%.⁸²

Upisivanje manjeg ili većeg broja učenica nije, zapravo, značilo i njihovo stvarno školovanje. Primorano, u strahu od kazne, da svoje devojčice upiše u školu, seljaštvo je na razne načine nastojalo da ih u toku godine iz nje ispiše.

---

⁷⁸ *Isto*, str. 249

⁷⁹ *Isto*

⁸⁰ Kazivanje Stanice (Janković) Isić iz Svileuve, rođene u Draginju 1926. godine.

⁸¹ Kazivanje Stanke (Pavlović) Đorđić iz Vladimira, rođene u Ljuticama 1927. godine

⁸² *Isto*

Školske 1921/22. godine ispisano je njih 19,15%. U topličkom okrugu, na primer, na 100 domaćinstava dolazilo je tek 46 učenica, a u vranjskom i pirotskom okrugu po njih 54. S druge strane, prednjačili su: kragujevački sa 93 i krajinski sa 86 učenica na 100 domaćinstava, a zatim okruzi: beogradski sa 78, valjevski sa 74 i smederevski sa 73.⁸³

Iz škola u 28 srezova iz 14 okruga, školske 1927/28. godine ispisano je 12,32% učenica, a "samo" 6,39% učenika., a naredne školske godine 5,09% učenika i 7,81% učenica. Škole u niškom okrugu 1929/30. ostale su bez skoro trećine učenica, ispisalo se njih 32,01%.⁸⁴

I tokom tridesetih godina iz seoskih škola su se češće ispisivale učenice. Školske 1931/32. godine, u posavskom srezu beogradskog okruga ispisalo se 30,32% učenica, a 10,08% učenika, dok je škole u studeničkom srezu napustilo čak 51,45% učenica i 15,18% učenika. I godinu dana kasnije, u studeničkom srezu ispisalo se 31,05% učenica, a učenika "samo" 11,23%. Sledeće godine najviše učenica, njih 43,08%, ispisalo se iz škola u Valjevskoj Podgorini, izrazito agrarnom području, isto kao i školske 1934/35, kada je školovanje napustilo 46,15% učenica.⁸⁵ Iz škola u celoj Severnoj Srbiji, izuzev Beograda, 1939/40. ispisalo se 8,03% učenica, a 4,60% učenika, najviše iz škola u srezovima: župskom 21,24%, kopaoničkom 20,95%, ariljskom 24,27% i požeškom 29,05%.⁸⁶

Zbog češćeg ispisivanja iz škole od dečaka, iako su se u nju znatno ređe i upisivale, seoske devojčice su bile još ređe u školskim knjigama krajem školske godine. Samo zahvaljujući povećanom upisivanju nakon donošenja Zakona o narodnim školama od 5. decembra 1929, učenice u seoskim školama su tokom tridesetih godina 20. veka, iz godine u godinu, bile brojnije. Krajem školske 1931/32. činile su 35,84% među osnovcima sa sela, 1935/36. čak 40,61%. I pored povećanja za 59,76%, od 1932. do 1940. godine, ženska seoska deca su, i dalje, znatno ređa među osnovcima. Njih je krajem školske 1939/40. bilo tek 41,95%. Izuzetne razlike su, međutim, bile između okruga, u zavisnosti od broja upisanih i ispisanih. U timočkom okrugu učenice su 1931/32. predstavljale 45,27%, a u školama vranjskog okruga svega 24,22% osnovaca. I školske 1935/36. prednjačio je timočki okrug, sa 47,82% devojčica među osnovcima, dok ih je najmanje bilo u školama valjevskog okruga, samo 28,72%. Uoči Drugog svetskog rata, seoskih devojčica najviše je bilo u školama kragujevačkog okruga, gde su činile 49,09% svih đaka, a najmanje u čačanskom okrugu, gde ih je bilo samo 31,98%.

---

⁸³ *Isto*, str. 262

⁸⁴ *Isto*, str. 262

⁸⁵ *Isto*

⁸⁶

Tabela 18

Seoske devojčice među osnovcima krajem školske godine, po okruzima

Okrug	1931/32.		1935/36.		1939/40.	
	broj	%	broj	%	broj	%
Beogradski	6.880	40,27	8.421	43,00	10.870	46,17
Valjevski	2.990	25,98	3.896	28,72	5.473	33,29
Vranjski	4.021	24,22	7.045	29,52	10.928	35,18
Kragujevački	6.036	40,79	7.465	43,68	10.199	49,78
Krajinski	4.653	44,22	5.712	47,21	4.779	46,09
Moravski	7.394	40,28	11.223	47,36	10.831	46,04
Niški	6.058	37,42	9.568	47,10	9.368	46,71
Pirotski	4.754	36,35	6.973	44,54	7.058	43,67
Podrinski	4.560	26,94	6.852	31,09	8.592	32,25
Požarevački	8.009	43,37	10.782	47,13	11.007	46,83
Rudnički	2.716	35,43	3.682	39,09	4.557	42,62
Smederevski	5.101	43,73	6.304	47,37	6.972	46,55
Timočki	5.347	45,27	5.319	47,82	4.837	48,52
Toplički	2.215	24,64	4.654	35,28	6.392	39,62
Užički	3.548	29,30	5.459	36,13	5.404	34,15
Čačanski	3.435	29,49	3.822	28,72	5.278	31,98
UKUPNO	84.054	35,84	117.051	40,61	134.288	41,95

Izvor: Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 272-274.

Ne samo između okruga, razlike su bile veoma izražene i između pojedinih srezova, čak i u istom okrugu. U leskovačkom srezu krajem školske 1931/32. godine devojčice su činile 15,68%, a u vlasotinačkom 36,63% seoskih osnovača. Krajem školske 1935/36. među seoskim đacima u školama požeškog sreza bilo je 49,65% učenica, a u crnogorskom srezu samo 19,28%. Škole u studentskom srezu su krajem 1939/40. imale samo 19,19% učenica, a u trnavskom 40,40%. Inače, rađevski srez u podrinskom okrugu bio je područje u čijim su školama seoske devojčice bile najređe, dok su najčešće bile u srezovima istočne Srbije, smederevskog i kragujevačkog okruga. Školske 1931/32. godine u svim srezovima učenica je bilo manje od učenika, s tim što ih je u čak 17 srezova bilo ispod 20%. Četiri godine kasnije, manje od 20% učenica je bilo "samo" u šest srezova, dok ih je u oraškom srezu bilo isto kao i učenika, a u krajinskom čak i nešto više, 50,54%. Uoči Drugog svetskog rata, krajem školske 1939/40, manje od 20% učenica je bilo samo u rađevskom i studentskom srezu, ali su zato bile brojnije od učenika u četiri sreza: krajinskom 50,03%, lepeničkom 50,22%, timočkom 50,50% i gruzanskom 52,03%.

Tabela 19

Seoske devojčice među osnovcima krajem školske godine, po srezovima

Srez	1931/32.		1935/36.		1939/40.	
	broj	%	broj	%	br.	%
Azbukovački	773	31,68	636	25,93	656	24,12
Aleksinački	817	38,98	1.298	47,32	1.162	46,40
Ariľjski	575	36,86	981	44,77	927	42,64
Banjski	764	40,92	995	47,86	804	48,67
Belički	1.732	40,55	2.608	48,38	2.621	45,71
Belopalanački	940	40,10	1.317	45,04	1.415	46,87
Boljevački	1.287	45,09	1.327	46,28	1.393	47,88
Bosiljgradski	559	30,55	987	38,75	873	40,53
Brzopalanački	583	38,35	1.179	46,84	987	46,03
Valjevski	539	24,04	813	29,08	1.029	39,23
Vlasotinački	1.368	36,63	2,578	45,12	3.597	45,73
Vračarski	1.181	38,22	2.209	46,31	2.417	47,91
Golubački	525	41,37	749	47,02	586	46,03
Gročanski	781	35,94	1.215	42,68	1,545	44,31
Gružanski	1.220	33,61	1.442	33,22	3.563	52,03
Despotovački	670	37,70	1.044	46,52	1.159	42,10
Dobrički	501	18,98	2.126	40,63	2.237	38,03
Dragačevski	534	22,68	847	27,16	978	26,68
Žički	1.488	37,12	1.601	35,57	2.303	38,73
Župski	664	34,55	1.247	43,04	1.333	43,08
Zaglavski	1.407	42,55	1.529	47,41	1.362	49,45
Zaječarski	2.033	46,94	1.906	48,82	1.610	47,73
Zviški	596	38,70	926	45,30	1.013	43,76
Zlatiborski	412	20,70	779	31,49	633	24,26
Jablanički	547	20,14	703	18,87	971	20,80
Jadranski	524	17,38	689	18,40	1.261	24,40
Jasenički	1.690	42,09	1.824	42,99	1.897	42,30
Kačerski	830	38,35	1.135	42,49	1.300	43,48
Ključki	829	40,46	1.324	46,26	1.422	48,35
Kolubarski bg. okrug	1.595	43,18	921	35,84	1.917	44,01
Kolubarski valj. okrug	793	29,09	709	26,37	1.917	44,01
Kopaonički	469	31,84	473	28,93	769	35,82
Kosanički	346	22,51	589	26,61	555	25,62
Kosmajski	1.048	43,59	1.256	45,16	1.504	49,55
Kragujevački	1.328	40,52	1.814	48,24	2.088	49,35
Krajinski	943	48,33	893	50,54	722	50,03
Kruševački					2.284	48,17
Levački	1.083	40,41	1.932	48,62	1.540	46,48
Lepenički	1.033	43,20	1.340	46,51	1.562	50,22
Leskovački	522	15,68	938	19,39	1.812	28,23

☼ Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka ☼

Srez	1931/32.		1935/36.		1939/40.	
	broj	%	broj	%	br.	%
Lužnički	867	41,38	1.534	43,50	1.296	37,00
Ljubički	1.152	36,75	1.289	37,62	1.850	43,03
Masurički	280	24,67	497	29,83	726	35,28
Mačvanski	1.682	34,21	2,987	42,28	3.811	45,37
Mlavski	1.946	44,01	2,318	47,08	1.994	42,51
Mladenovački	1.182	42,06	1.332	44,35	1.488	44,85
Moravički	314	19,19	259	15,07	581	24,87
Moravski niški okrug	1.013	38,57	1.516	46,72	1.299	45,50
Moravski pož. okrug	1.200	44,73	1.795	48,80	1.871	49,77
Negotinski	1.799	47,54	1.686	47,39	1.416	46,26
Niš – grad	60	39,73	96	37,79	182	45,96
Nišavski	1.906	35,47	2.895	43,78	3.203	44,31
Niški	2,484	36,02	4.074	46,78	4.488	46,63
Oplenački	1.159	44,77	1.111	44,09	1.347	47,65
Orašački	1.296	44,55	1.758	50,00	1.639	47,19
Oraški	1.782	45,97	2.232	49,22	2.700	49,52
Paraćinski	730	31,26	1.606	46,31	1.292	49,65
Podgorski	445	22,34	451	20,23	741	27,34
Podunavski	1.629	43,16	2.248	49,60	2.375	47,10
Požarevački	2.009	47,44	2.632	48,92	2.989	49,81
Požeški	1.029	37,15	2.005	49,65	1.634	45,76
Poljanički	278	21,29	460	26,31	891	37,90
Porečki	499	40,97	630	45,13	232	29,78
Posavotamnanski	680	26,76	898	26,97	1.286	30,87
Posavski valj. okrug	680	33,45	749	34,98	982	36,53
Posavski beog. okrug	1.093	37,68	1.488	41,20	1.999	43,03
Pocerski	745	30,24	1.462	40,42	1.286	34,16
Prokupački	1.368	28,42	1.941	33,73	3.600	44,53
Pčinjski	467	18,31	882	24,33	2.062	37,20
Ravanički	559	34,89	931	46,11	1.018	42,70
Rađevski	156	10,34	180	9,81	292	12,04
Ražanjski	1.146	44,96	1.252	43,68	1.371	47,97
Ramski	1.189	42,28	1.458	48,53	1.517	49,77
Rasinski	2.442	35,56	4.371	48,59	3.116	49,31
Račanski	769	31,16	582	24,95	909	30,80
Resavski	1.424	46,38	1.609	47,35	1.594	47,92
Svrljiški	920	36,05	1.588	48,37	1.433	47,39
Studenički	225	16,59	351	20,49	383	19,19
Takovski	734	31,01	1.258	37,88	1.407	41,36
Tamnanski	533	18,21	1,174	31,66	1.625	35,18
Temnički	1.196	45,95	1.493	46,57	1.607	47,11
Timočki	620	47,00	557	49,47	472	50,59
Trnavski	874	38,12	764	33,85	1.003	39,22

Srez	1931/32.		1935/36.		1939/40.	
	broj	%	broj	%	br.	%
Trstenički	1.616	37,48	2.531	45,21	2.870	45,84
Užički	509	22,90	867	30,97	1.031	31,85
Homoljski	544	36,63	904	40,12	1.037	42,92
Caribrodski	1.041	42,38	1.227	47,38	1.144	47,43
Crnogorski	254	23,15	245	19,26	270	21,04

Izvor: Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 272-275.

Često primorano da svoju devojčicu upiše u školu, a ne mogavši da pronađe način za njeno oslobađanje od te "obaveze", neprosvećeno seljaštvo, koje nije shvatalo potrebu i značaj školovanja, pribegavalo je ostavljanju svoje "školarke" kod kuće. Pogotovo je to došlo do izražaja u posleratnim godinama, kada je i radna snaga za školu dorasle devojčice bila veoma potrebna u opustošenom i razorenom seoskom gazdinstvu, ostalom bez najvećeg dela najsposobnije muške radne snage, ali i u godinama velike ekonomske krize, kako zbog potrebe za radnom snagom, tako i zbog nemogućnosti da se "školarka" snabde školskim potrebama i odgovarajućom obučom i odećom. Neretko, znatan broj njih nikad nije ni prešao prag škole, a kao đaci su se vodile samo u školskim knjigama, do prestarelosti i ispisivanja. Naročito je to dolazilo do izražaja u siromašnim i u kulturnom pogledu zaostalim područjima. "To što srećete na polju, za ovcima ili na njivi mnogo ženskinja, možda je karakteristično za Homolje.

Žensko dete za Vlaha ne predstavlja stvorenje koje treba naročito spremati za život. Ono ima jednu predodređenu ulogu da rađa i umre, a sve što izlazi iz tok kruga nepotrebno je.

Zato u Homolju žensko dete ne ide u školu. Svi napori vlasti da devojčice dobiju obavezno obrazovanje razbijaju se o upornost Vlaha i njihovo shvatanje da je ženskom detetu to nepotrebno.

Razgovarali smo sa jednim Homoljcem. Trezvenijim i razboritijim no što su njegovi saplemenici. Teške optužbe smo čuli tad:

Ne volimo mi da ide u školu... Šta da nauči! Naši učitelji više vole lov nego školu. Naš osnovac iz četvrtog razreda ne zna ni onoliko koliko zna učenik prvog razreda iz drugih krajeva. Pa kad muškarac postiže tako slab uspeh, što da dajemo žensko... Žensko je glupo i nerazumno."⁸⁷

Da roditelji nisu dozvoljavali školovanje svojim kćerkama, potvrđuje i jedna Crnotravka: "Tela sam u školu, ali bašta i mati vikaju: kakva škola, ćerko, za tebe! Umesto škole, zbraše mi oko 160 komšijske ovce, pa ja kude ću nego na Planu da stoku čuvam, ap mi tamo i mladost ostade. Kao ovčarka sam se i udala".⁸⁸

Zapažajući i da stanovništvo u Azbukovici i Rađevini "nerado školuje žensku decu", školski nadzornik zaključuje da to "ne uliva nade u lepšu budućnost

⁸⁷ *Politika*, 10.022, 17. april 1936, str. 15.

⁸⁸ Simon Simonović – Monka, *Pečalbarstvo i neimarstvo crnotarvskog kraja*, Crna Trva, 1983, str. 157.

naše narodne prosvete, ako se ova konzervativna i nesavremena uobičajenost i dalje bude tolerisala”.⁸⁹

Nežnije od muškaraca, sa neadekvatnom obučom i odećom, i one devojčice koje su “imale sreću” da školu pohode često od nje izostajale, pogotovo u zimskom periodu, kada su inače češće izostajali i dečaci, prvenstveno u krševitim planinskim područjima. Školske 1924/25. godine, od 98.526 osnovaca u seoskim školama Severne Srbije neredovnih je bilo 28.443 ili 28,87%, pri čemu čak 45,80% učenica i 23% učenika. Najmanje redovnih učenica bilo je u krajevima gde su one najčešće upisivane u školu, u okruzima krajinskom i timočkom. Organi vlasti mogli su da, prema spiskovima rođenih, najveći broj odraslih dečaka, ali i devojčica upišu u školu, čak i bez znanja roditelja, ali nisu imali mehanizme da tamošnje seljaštvo, prvenstveno nesrpske nacionalnosti, natera da svoj podmladak, naročito ženski, stvarno i školuje. S druge strane, u krajevima gde su devojčice najređe upisivane u školu, one tamo najredovnije pohađaju školu, kao na primer u čačanskom okrugu, u čijim je školama, uz 17,68% neredovnih učenika, bilo svega 16,16% neredovnih učenica. Jasno je, dakle, da je ovdašnje seljaštvo, najčešće, upisivalo decu u školu kada je istinski i želelo da ih školuje.

Tabela 20

Procenat neredovnih seoskih osnovaca školske 1924/25. godine

Okrug	učenici	učenice	svega
Beogradski	33,40	45,16	36,70
Valjevski	26,74	39,14	28,06
Vranjski	16,06	31,60	19,22
Kragujevački	23,01	42,74	29,86
Krajinski	49,28	68,53	56,77
Kruševački	22,88	38,40	26,66
Moravski	25,14	38,34	28,54
Niški	12,37	25,55	15,48
Pirotski	21,29	37,86	25,01
Podrinski	17,42	36,13	22,28
Požarevački	15,88	24,95	18,66
Rudnički	20,07	35,67	23,93
Smederevski	12,81	26,88	17,48
Timočki	35,27	55,03	43,05
Toplički	15,83	37,22	18,11
Užički	23,33	34,22	22,05
Čačanski	17,68	16,16	17,30
UKUPNO	23,00	45,80	28,88

Izvor: Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995. str. 332.

⁸⁹ Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Podrinju 1914 - 1944*, Berograd, 2005, str. 304

Izveštavajući o stanju škola u podrinskoj oblasti 1925/26. godine nadzornik podvlači: "Muška deca su pohodila bolje školu od ženske dece, kako u varošima tako i u selima".⁹⁰

Školske 1928/29. u levačkom srezu neredovnih učenica je bilo 47,82%, u beličkom srezu 44,46%, a u homoljskom čak 52,78%. Naredne godine škole u podgorskom srezu valjevskog okruga nije pohađalo 48,01%, a u Azbukovici čak 55,56% učenica.

Od osnovaca sa područja Severne Srbije bez Beograda, školske 1931/32. redovnih učenika bilo je 82,70%, a učenica 77,69%, četiri godine kasnije redovnih učenika bilo 81,34%, a učenica 64,12%, da bi poslednje mirnodopske školske godine redovnih bilo 76,74% učenika i 54,45% učenica.⁹¹

Zbog nejednake svesti stanovništva o potrebi školovanja ženske dece, njegovih različitih ekonomskih mogućnosti, različitih školskih kapaciteta, kao i nejednake ažurnosti vlasti u kažnjavanju roditelja zbog zadržavanja osnovaca kod kuće, pohađanje škole, pogotovo učenica, veoma je različito u pojedinim krajevima. Najmanje redovnih učenica imale su škole u siromašnim plninskim područjima topličkog i užičkog okruga, a najviše u okruzima: timočkom, niškom i pirotskom. Interesantno je da je u topličkom okrugu procenat redovnih učenica od školske 1931/32. do 1939/40. godine znatno opao, sa 56,41% na svega 28,90%, a slično je i u školama užičkog okruga, gde je redovnih učenica 1931/32. bilo 61,66%, četiri godine kasnije svega 28,46%, a 1939/40. skromnih 34,70%. S druge strane, u timočkom okrugu, gde su učenice najredovnije pohađale školu, ne samo da nije bilo znatnijeg opadanja procenta redovnih učenica već je dolazilo i do njegovog uvećanja. Tako je školske 1931/32. redovnih učenica bilo 87,51%, posle četiri godine čak 94,02%, a uoči Drugog svet-skog rata 86,03%. Treba, međutim, istaći da okruzi sa izrazito skromnim procentom redovnih učenica skoro da ne zaostaju za ostalim okruzima u procentu redovnih učenika. U užičkom okrugu 1931/32. učenici redovnije pohađaju školu nego u beogradskom, valjevskom, vranjskom, kruševačkom, moravskom, smederevskom i topličkom okrugu, dok je redovnih učenika u topličkom okrugu svega za oko 3% manje nego u celoj Srbiji. S obzirom na to da je sličan odnos bio i u narednim godinama, očigledno je da su u ovim područjima uskraćena uglavnom ženska deca. Nepismenost je njihova sudbina, a školovanje privilegija muškaraca, sinova, nastavljaja loze i nosilaca prezimena.

---

⁹⁰ Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 310

⁹¹ *Isto*, str. 329.

Tabela 21

Redovni osnovci tokom tridesetih godina 20. veka, po okruzima

Okrug	1931/32.				1935/36.				1939/40.			
	Učenici		Učenice		Učenici		Učenice		Učenici		Učenice	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Beogradski	8.594	80,27	5.048	68,60	8.797	74,94	5.325	59,72	9.195	68,48	5.667	49,40
Valjevski	7.612	81,45	2.834	69,99	8.461	80,08	2.597	54,57	9.863	82,77	3.998	63,65
Vranjski	14.754	81,45	5.630	67,69	15.922	83,13	6.365	71,91	16.836	75,07	6.318	49,80
Kragujevački	8.879	86,09	5.896	73,19	8.885	77,62	6.420	71,82	9.749	80,18	6.574	56,08
Krajinski	5.425	86,41	4.041	80,02	4.885	74,41	3.748	63,68	4.684	76,71	3.456	64,52
Kruševački	9.346	79,65	4.674	65,99	10.440	80,49	6.196	55,92	10.218	69,59	5.014	39,59
Moravski	9.774	83,92	5.962	72,98	10.726	79,79	6.774	55,82	10.782	75,25	6.386	52,49
Niški	10.865	91,26	6.792	88,34	11.655	90,80	9.222	80,11	11.127	84,94	8.305	72,82
Pirotski	7.943	89,20	4.473	84,73	8.504	91,49	6.247	84,28	11.127	82,47	8.305	70,98
Podrinski	11.326	86,44	3.793	73,21	12.320	75,49	3.326	44,59	13.875	73,21	4.094	44,04
Požarevač.	10.009	89,23	7.510	86,69	10.862	82,54	8.455	73,09	9.748	73,32	6.677	51,59
Rudnički	4.659	88,61	2.159	73,19	4.567	75,79	2.602	67,06	5.186	80,98	2.878	60,61
Smederevski	6.110	82,67	4.673	79,69	6.250	77,26	4.749	67,73	6.495	72,69	4.024	51,58
Timočki	6340	87,82	5282	87,51	6.385	96,04	5.631	94,02	5.510	88,91	4.929	86,03
Toplički	5.750	79,57	1.448	56,41	6.796	75,59	1.797	35,75	7.525	73,41	1.963	28,90
Užički	7.735	84,18	2.511	61,66	8.647	83,10	1.715	28,46	8.713	77,35	2.118	34,70
Čačanski	7.970	85,69	2.973	67,08	8.638	83,43	2.707	56,73	9.963	82,12	3.729	62,20
UKUPNO	136.981	82,70	75.695	77,69	152.740	81,34	84.076	64,12	158.246	76,74	81.564	54,45

Izvor: Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 325 - 329

Koliko je među redovnim učenicama zapravo bilo seoskih devojčica ne možemo pouzdano ustanoviti, budući da se podaci odnose na sve đake sa kraja školske godine. Ali, pošto su seoska (zemljoradnička) deca činila oko 90% svih osnovaca u Srbiji,⁹² jasno je da su ovde u pitanju prvenstveno redovni seoski osnovci, pa time i redovne učenice sa sela. Procenat njihovog redovnog pohađanja može biti samo još niži, pogotovo u onim krajevima gde su postojali veći gradovi ili varoši, čije su škole učenice znatno redovnije pohađale. Primera radi, škole u Kragujevcu je školske 1939/40. godine redovno pohađalo 91,81% učenica, a škole u kragujevačkom srezu svega 54,96%. Istovremeno je u nižim školama bilo 91,05% redovnih učenica, a u ostalim školama u srezu svega 63,44%.

Kao i u odnosu broja učenika i učenica krajem školske godine tako i u procentu redovnih učenica razlike nisu bile samo između okruga već i između srezova, čak i u istom okrugu, ponekad i veoma izražene. Škole u kopaoničkom

⁹² Školske 1931/32. godine zemljoradničke dece među osnovcima u celoj Severnoj Srbiji, izuzev Beograda, bilo je 89,16%, i to 86,27% učenica i 90,85% učenika, četiri godine kasnije 90,37%, učenika 91,15%, učenica 89,27%, a školske 1939/40. godine 90,17%, 90,49% učenika i 89,72% učenica. - Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 274.

srezu kruševačkog okruga redovno je 1931/32. godine pohađalo tek 28,30% učenica, a u rasinskom srezu 77,05%. U azbukovačkim školama bilo je redovnih 43,71% učenica, a u mačvanskim 80,99%. Istovremeno, škole u dobričkom srezu redovno je pohađalo 71,26% učenica, a u susjednom kosaničkom tek 26,09%, dok je u studeničkom srezu redovnih učenica bilo 37,68%, a u travnskom 77,57%. Inače, ove školske godine srezovi sa najmanje redovnih učenica su: kosanički 26,09%, kopaonički 28,30% i studenički 37,68%, a sa najviše srezovi: jablanički 100%, lepenički 94,15% i timočki 94,10%. Četiri godine kasnije najmanje redovnih učenica je u srezovima: račanskom 15,47%, kosaničkom 19,78%, požeškom 20,55, studeničkom 21,90% i ariljskom 22,55%, a najviše u srezovima: bosiljgradskom 100%, zaječarskom 95,78%, belopalanačkom 95,57% i timočkom 95,44%. Uoči Drugog svetskog rata nešto je drugačiji ovaj raspored srezova. Sada je redovnih učenica najmanje u srezovima: kopaoničkom 25,88%, kruševačkom 26,07%, masuričkom 26,19%, poljaničkom 26,25%, ariljskom 27,16% i prokupačkom 27,67%, a najviše u srezovima: belopalančkom 90,49%, zaječarskom 91,89% i krajinskom 95,33%.

Više nego unutar okruga, razlika u procentu redovnih učenika i učenica uočljiva je u srezovima, s tim što je ona, iz godine u godinu, prisutnija u sve većem broju srezova. Tako školske 1931/32. ona jedino u kopaoničkom srezu iznosi više od 30%. U njemu je redovnih učenika 80,62%, a učenica svega 28,30%, da bi 1935/36. takva razlika bila u 12 srezova, pri čemu je u račanskom srezu redovnih učenika bilo 91,23%, a redovnih učenica svega 15,14%. Školske 1939/40. godine takvih srezova bilo je čak 21, iako, istina, nije bilo izražene razlike kao u račanskom srezu četiri godine ranije, ali je u 10 srezova ona bila preko 40%, a u srezovima: azbukovačkom, dobričkom i zlatiborskom i skoro 50%.

Tabela 21

Redovni osnovci tokom tridesetih godina 20. veka, po srezovima

Srez	1931/32.				1935/36.				1939/40.			
	Učenici		Učenice		Učenici		Učenice		Učenici		Učenice	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Azbukovački	1.494	87,11	351	43,71	1.635	87,25	183	26,29	1.719	81,28	218	31,59
Aleksinački	1.278	94,95	844	88,75	1.365	89,74	1.033	71,14	1.409	86,65	1.019	71,91
Ariljski	871	85,64	269	45,13	914	73,65	228	22,55	848	66,25	261	27,16
Banjski	1.072	91,47	744	90,29	1.033	88,97	901	85,32	942	85,17	855	81,27
Belički	2.043	78,55	1.115	61,47	1.980	69,04	1.153	42,96	2.452	71,49	1.280	44,08
Belopalanački	1.452	96,09	942	92,17	1.621	95,41	1.338	95,57	1.554	93,39	1.333	90,49
Boljevački	1.251	75,50	1.059	77,52	1.542	93,45	1.325	90,63	1.256	77,48	1.190	79,86
Bosiljgradski	1.168	87,56	429	71,50	1.076	67,42	1.024	100	852	65,09	337	37,11
Brzopalanački	791	82,74	435	71,43	776	57,61	432	36,49	676	56,81	378	36,81
Valjevski	1.648	76,79	714	78,55	2.012	83,45	834	67,86	2.095	83,70	921	63,08

☞ Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka ☞

Srez	1931/32.				1935/36.				1939/40.			
	Učenici		Učenice		Učenici		Učenice		Učenici		Učenice	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Vlasotinački	1.880	65,14	827	48,31	3.482	96,67	2.265	77,57	4.408	92,92	2.459	63,07
Vračarski	1.446	71,69	733	58,55	1.661	62,58	939	41,20	1.755	63,15	867	33,67
Gotubački	685	90,73	406	76,17	777	91,63	603	80,08	501	71,16	345	56,93
Gročanski	1.106	76,33	615	75,27	1.218	71,60	757	59,42	1.314	64,63	721	44,59
Gružanski	2.079	84,27	881	69,98	1.943	64,40	1.465	93,91	2.546	75,62	1.291	35,35
Despotovački	1.028	86,24	589	81,35	970	74,21	559	48,73	1.277	77,44	714	58,72
Dobrički	1.889	87,70	367	71,26	2.505	80,01	818	38,17	2.896	79,38	669	29,88
Dragačevski	1.919	86,05	551	65,91	2.025	87,97	504	59,08	2.286	84,20	637	63,01
Žički	2.458	86,64	1.168	65,84	2.646	80,87	1.083	54,61	3.152	81,61	1.591	65,66
Župski	1.246	91,75	450	62,85	1.398	79,84	490	37,09	1.126	62,21	417	30,06
Zaglavski	1.921	91,83	1.453	91,96	1.832	96,98	1.582	94,11	1.623	92,53	1.372	83,05
Zaječarski	2.478	90,50	2.148	88,43	2.422	96,76	2.159	95,78	2.148	92,71	1.903	91,89
Zviški	895	90,86	536	84,68	943	79,18	790	84,31	1.049	78,99	482	46,48
Zlatiborski	1.275	79,00	210	47,83	1.508	87,47	217	26,96	1.551	77,90	185	29,00
Jablanički	2.397	100	626	100	2.635	83,86	430	54,57	2.793	72,66	636	60,69
Jadranski	2.257	84,22	515	80,47	2.457	75,16	530	61,13	2.932	72,45	695	50,00
Jasenički	2.255	88,08	1.621	85,99	2.269	84,85	1.448	71,54	2.350	82,34	1.426	67,07
Kačerski	1.151	83,47	633	73,01	1.098	68,54	888	74,87	1.397	79,74	674	50,30
Ključki	1.087	82,60	636	70,51	1.079	69,40	666	49,33	986	61,66	623	42,18
Kolubar. bgd	1.802	81,91	943	55,15	1.376	77,61	819	81,74	1.417	56,52	935	47,61
Kolubarski -va	1.557	79,32	477	58,03	1.600	76,59	285	58,03	1.906	82,15	698	60,43
Kopaonički	825	80,64	137	28,30	1.023	85,25	213	43,29	810	57,49	206	25,88
Kosanički	592	46,61	108	26,09	1.167	68,65	128	19,78	1.036	61,19	173	28,41
Kosmajski	1.169	81,80	889	79,66	1.148	71,88	800	61,11	1.215	71,94	901	55,58
Kragujevac									1.375	92,16	1.222	91,81
Kragujevački	2.502	82,00	1.715	74,73	2.707	83,42	1.952	68,01	1.692	83,64	1.081	54,96
Krajinski	1.035	93,41	947	91,41	865	96,97	842	92,63	719	96,77	715	95,33
Kruševački									810	57,49	206	26,07
Levački	1.328	81,72	676	60,57	1.547	74,37	639	32,45	1.244	68,20	666	42,20
Lepenički	1.469	96,20	1.128	94,95	1.509	87,53	1.97	77,20	1.437	85,03	1.098	70,29
Leskovački	2.829	78,63	810	68,47	4.104	83,93	1.210	68,05	3.801	67,20	1.518	57,52
Lužnički	1.715	82,29	615	69,33	1.709	84,98	1.061	68,41	1.686	73,11	702	50,32
Ljubički	1.848	89,36	771	62,63	1.808	82,59	723	55,11	2.180	87,41	1.139	60,46
Masurički	776	87,98	224	74,92	841	63,09	242	40,88	876	61,43	209	26,19
Mačvanski	2.912	88,86	1.393	80,99	2.857	68,12	1.191	38,49	3.344	70,73	1.399	35,99
Mlavski	2.329	88,69	1.782	85,26	2.412	87,39	1.913	78,14	2.336	83,45	1.540	67,84
Mladenovački	1.580	88,96	1.074	81,24	1.484	81,54	996	66,89	1.605	79,42	1.029	62,86
Moravički	1.203	86,98	237	64,23	1.370	88,61	227	68,58	1.414	76,97	229	34,54
Moravski (pož)	1.332	87,34	1.060	86,60	1.533	80,43	1.213	66,43	1.115	55,89	695	34,87
Moravski niš.	1.516	90,02	963	89,41	1.508	84,06	955	61,02	1.373	83,72	883	64,97
Negotinski	1.877	87,50	1.620	82,07	1.636	85,12	1.457	83,35	1.797	95,58	1.425	87,00
Niš	1.295	87,03	1.182	90,23	1.723	96,91	1.437	86,31	1.482	89,44	1.363	91,05

Srez	1931/32.				1935/36.				1939/40.			
	Učenici		Učenice		Učenici		Učenice		Učenici		Učenice	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Nišavski	3.475	91,86	1.990	89,72	3.783	91,77	2.617	83,48	3.907	87,66	2.643	73,81
Niški	4.144	92,15	2.247	88,19	4.507	95,39	3.502	84,20	4.405	81,59	2.872	63,44
Oplenački	1.404	95,19	1.054	90,94	1.183	82,90	783	66,64	1.190	76,13	805	56,33
Orašački	1.425	79,47	1.118	76,84	1.543	77,77	1.123	58,70	1.509	74,59	1.077	60,44
Oraški	1.737	77,89	1.401	73,35	1.884	74,64	1.331	54,37	2.000	70,52	1.298	46,86
Paraćinski	1.524	81,98	723	75,39	1.802	84,64	1.384	73,73	1.630	79,59	1.031	54,78
Podgorski	1.336	85,04	322	69,85	1.508	84,06	248	52,54	1.720	86,26	379	49,48
Podunavski	2.118	81,43	1.651	79,80	2.097	72,53	1.970	77,56	2.145	66,10	1.300	44,75
Požarevački	2.333	88,00	2.100	88,83	2.647	76,30	2.170	68,00	2.734	82,80	2.221	69,04
Požeški	1.490	80,45	717	63,79	1.547	72,05	431	20,55	1.520	68,44	547	30,35
Poljanički	875	79,11	231	66,76	1.192	86,44	394	74,90	1.077	69,57	251	26,25
Porečki	635	84,33	403	76,18	529	62,31	351	50,50	506	72,91	315	67,89
Posavotamna.	1.633	86,40	515	72,84	1.897	77,24	441	47,57	2.323	79,04	618	46,89
Posavski bgd.	1.491	81,25	794	69,59	1.910	87,09	1.014	65,29	1.889	78,74	1.214	58,99
Posavski valj.	1.371	87,77	613	73,85	1.287	78,57	544	57,93	1.695	82,36	877	70,27
Pocerski	1.880	87,32	903	79,35	2.069	77,34	867	52,51	2.262	77,56	1.009	60,02
Prokupački	3.269	85,98	973	59,40	3.124	75,11	851	38,06	3.593	73,18	1.091	27,67
Pčinjski	2.093	82,05	664	76,85	2.592	80,75	800	65,41	3.029	77,66	908	37,23
Ravanički	1.078	81,91	607	75,87	1.145	86,15	793	67,66	1.052	71,96	657	59,67
Radevski	1.150	82,91	116	67,05	1.405	75,86	114	50,89	1.295	59,24	155	46,97
Ražanjski	1.237	81,22	853	68,08	1.292	78,54	817	63,43	2.345	72,40	1.278	40,65
Ramski	1.589	92,44	1.175	93,40	1.456	89,99	1.174	78,32	1.309	76,77	1.010	62,11
Rasinski	3.915	79,72	2.196	77,05	4.165	82,90	2.979	60,52	1.112	69,67	637	42,41
Račanski	1.346	75,57	484	57,76	1.685	91,23	101	15,14	1.673	79,10	310	31,09
Resavski	1.586	90,78	1.341	89,64	1.779	90,35	1.255	71,59	1.596	79,84	1.197	66,35
Svrljiški	1.560	90,75	812	83,03	1.519	88,47	1.394	86,31	1.516	90,67	1.313	84,87
Studenički	895	75,08	104	37,68	1.031	72,20	90	21,90	1.308	77,21	164	36,52
Takovski	1.660	91,66	755	88,61	1.661	74,32	991	71,71	1.609	74,56	1.065	69,88
Tamnanski	1.700	80,84	708	68,94	2.054	78,01	686	54,36	2.447	80,47	1.123	67,98
Temnički	1.187	82,03	911	72,30	1.503	85,40	991	64,69	1.531	79,86	841	50,03
Timočki	690	94,26	622	94,10	589	97,19	565	95,44	483	95,64	464	84,92
Trnavski	1.495	90,11	913	77,57	1.566	86,71	803	67,25	1.803	82,12	1.108	62,20
Trstenički	2.123	72,75	1.038	58,31	2.562	76,48	1.697	55,51	2.581	72,28	1.200	39,73
Užički	1.950	94,43	629	78,82	2.012	84,32	594	49,50	2.253	86,45	688	48,76
Homoljski	846	88,49	451	80,39	1.094	80,83	592	64,84	704	50,54	384	36,57
Caribrodski	1.301	85,20	926	80,38	1.391	95,08	1.231	93,47	910	67,81	756	62,63
Crnogorski	803	93,37	202	72,92	981	92,63	144	55,38	868	82,59	127	43,20

Izvor: Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 325 – 329.

Đaci osnovne škole u Donjoj Toplici tridesetih godina 20. veka

S obzirom na znatno manji broj ženske dece među seoskim osnovcima, ova-ko nizak procenat redovnih učenica samo nam pokazuje da je osnovno školo-vanje za najveći deo ženskog podmlatka na selu u Srbiji, čak do Drugog svet-skog rata, zapravo, samo san. Koliko je seoskih devojčica zaista snivalo taj san nije moguće pouzdano ustanoviti pošto raspoložemo podacima jedino o bro-ju svih redovnih učenica. Međutim, pogledamo li stanje u srezovima sa više od 95% ženskog seoskog stanovništva, prema popisu od 31. marta 1931, dakle u izrazito agrarnim područjima, videćemo da školske 1931/32. godine u nekim od njih jedna redovna učenica dolazi i na više od 50 seoskog ženskog stanov-ništva, u rađevskom i studeničkom srezu, čak i na više od 100. S druge strane, u rađevskom srezu jednu redovnu učenicu školovala su prosečno 31,22, u arilj-skom srezu 36,13, a u studeničkom čak 44,95 domaćinstava. Siromašni i kulturno najzaostaliiji krajevi najsporije napreduju u školovanju ženskog podmlat-ka, iako je to njima najpotrebnije.

Tabela 22

Školovanje ženske seoske dece školske 1931/32. godine

Srez	Žensko seosko stanovništvo		Seoska domaćinstva	Jedna redovna učenica na	
	broj	%	broj	ženskog seoskog stanov.	seoskih domać.
Azbukovački	13.120	96,88	3.619	37,38	10,31
Ariljski	7.861	95,88	2.590	29,22	36,13
Gružanski	22.754	96,84	7.884	35,83	8,95
Dobrički	22.648	97,01	6.194	61,71	16,88
Dragačevski	18.785	97,64	6.115	34,09	11,10
Župski	11.047	95,12	3.413	24,55	7,58
Zlatiborski	12.993	97,64	4.293	61,87	20,44
Jablanički	28.821	96,07	8.390	46,04	13,40
Kolubarski valj.	16.350	96,20	5.153	34,28	10,80
Kopaonički	9.445	96,74	2.623	68,94	19,14
Krajinski	10.383	95,28	4.179	10,96	4,41
Levački	14.686	96,48	5.029	21,72	7,43
Ljubički	16.766	96,60	5.694	21,74	7,38
Moravički	12.244	95,75	3.776	51,66	15,93
Moravski pož.	14.625	95,04	5.917	13,80	5,58
Podgorski	13.911	98,18	3.946	43,20	12,25
Posavotamnavski	18.437	96,74	5.648	35,80	10,97
Posavski bgd.	14.378	95,24	5.898	18,11	7,43
Rađevski	13.002	95,73	3.622	112,09	31,22
Svrljiški	14.285	95,70	4.196	17,59	5,17
Studenički	13.545	95,12	4.675	130,24	44,95
Homoljski	11.769	96,08	4.515	26,09	10,01
Crnogorski	8.225	97,16	2.897	40,72	14,34

Izvori: Momčilo Isić, *Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd, 1999; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, 1937; *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo, 1924; Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. 1, Beograd, 2005.

Zato što su češće izostajale od škole, devojčice su imale i nižu prolaznost od dečaka, jer se procenat prolaznosti računao u odnosu na broj osnovaca u školskim knjigama krajem školske godine. Kolika je, međutim, bila i takva prolaznost kod seoskih učenica ne možemo pouzdano utvrditi, jer se podaci odnose na sve učenice. Tako predstavljena ona je iznosila, kod učenika 87,73% a kod učenica 82,52%, ili na 100 stanovnika 4,35 uspešnih učenika i samo 1,36 učenica. Najnižu prolaznost, od svega 40,60%, postigle su učenice u krajinskom okrugu, koje su i najređe pohađale školu, dok su najuspešnije bile učenice u

podrinskim školama, sa prolaznošću od čak 95,85%. S obzirom na broj stanovnika, izuzimajući Beograd, najviše uspešnih učenica, 2,07 na 100 stanovnika, imao je kragujevački okrug, dok okruzi: vranjski, toplički, užički i čačanski nisu imali nijednu uspešnu učenicu na 100 stanovnika. Ubedljivo na začelju nalazio se toplički okrug, u kome je na 300 stanovnika bilo dve uspešne učenice.

Tabela 23

Prolaznost osnovaca 1921/22 školske godine

Okrug	Broj		%		Na 100 stanovnika	
	učenika	učenica	učenika	učenica	učenika	učenica
Beograd	3.373	3.378	92,33	94,46	3,02	3,02
Beogradski	7.025	2.078	84,65	82,10	5,06	1,49
Valjevski	6.309	1.886	83,06	80,15	4,71	1,41
Vranjski	9.917	2,413	89,58	86,70	3,90	0,95
Kragujevački	9.473	3.429	84,62	79,80	5,71	2,07
Krajinski	4.082	1.384	71,50	40,60	3,87	1,31
Kruševački	5.982	1.530	87,15	85,14	3,91	1,00
Moravski	9.482	2.402	89,60	85,09	5,15	1,30
Niški	6.886	2.381	86,42	84,64	3,66	1,27
Pirotski	4.748	1.574	88,88	88,23	3,61	1,19
Podrinski	7.981	2.472	93,60	95,85	4,38	1,35
Požarevački	8.869	2.799	87,29	84,31	4,07	1,28
Rudnički	3.764	917	91,14	92,44	4,95	1,20
Smederevski	6.584	2.357	91,93	90,20	5,13	1,84
Timočki	5.262	2.249	87,86	76,60	3,90	1,66
Toplički	3.901	707	92,77	89,27	3,62	0,66
Užički	6.118	982	90,25	89,68	5,14	0,91
Čačanski	5.816	1.176	89,42	92,74	4,77	0,96
UKUPNO	115.572	36.114	87,73	82,52	4,35	1,36

Izvor: *Učitelj*, 9, 1923, str. 552-555.

Povećanjem, iz godine u godinu, broja đaka, naročito učenica koje uopšte školu ne pohađaju, prolaznost je u narednom periodu opadala. U najvećem delu Srbije školske 1925/26 godine, uspeh na završnom ispitu pokazalo je 79,31% učenika, a učenica tek 66,53%, uz još 2,65% učenika i 3,64% učenica, kojima je odobreno naknadno polaganje završnog ispita. Za razliku od kraja školske 1921/22. kada su učenice u Podrinju bile najuspešnije, sada su one imale najnižu prolaznost, od svega 55,29%.

Učenici I razreda osnovne škole u Gračanici (1928) – Azbukovica

Tabela 24

Prolaznost osnovaca 1925/26 školske godine

Oblast	Učenici		Učenicice	
	broj	%	broj	%
Valjevska	3.203	73,30	964	58,21
Kruševačka	4.310	79,15	1.086	59,47
Moravska	4.918	80,89	1.876	74,53
Niška	11.256	82,20	3.678	69,79
Podrinska	3.627	74,88	1.103	55,29
Požarevačka	4.271	80,69	2.084	74,19
Raška	6.006	74,27	1.069	65,26
Timočka	5.330	77,75	3.037	65,09
Šumadijska	5.669	79,80	2.330	60,00
UKUPNO	47.590		17.227	

Izvor: Prosvetni glasnik, 1927, sv. 11, str. 180-181

Budućida je sve do donošenja Zakona o narodnim školama 1929. ispisivanje onih koji školu nisu nikako pohodili bilo ređe, a upravo je nakon 1925. godine, i pristizanja za školu generacija rođenih nakon završetka Prvog svetskog rata, njihov broj rastao, prolaznost osnovaca, pogotovo učenica, i u drugoj polovini dvadesetih godina je bila veoma skromna. Uglavnom se ona neznatno razlikovala od procenta redovnih đaka. U podrinskoj oblasti školske 1927/28 go-

dine, redovnih učenica je bilo 54,11%, a razred ih je završilo 55,22%.⁹³

Ažuriranje spiskova osnovaca nakon donošenja novog zakona o narodnim školama 1929. godine, odrazilo se odmah i na nivo prolaznosti, koja je školske 1931/32. u Severnoj Srbiji, izuzev Beograda, kod učenika bila 85,80%, a kod učenica 77,65%. Ponovnim uvećanjem broja neredovnih osnovaca tokom tridesetih godina njihova prolaznost je opadala, posebno kod učenica, koje su u školu ređe dolazile. Školske 1935/36. uspešno je bilo 82,53% učenika i samo 63,95% učenica, da bi poslednje mirnodopske školske godine razred završilo 77,00% učenika i svega 55,18% učenica. Razlike su bile između pojedinih okruga, ali i u istom okrugu od godine do godine, prvenstveno u zavisnosti od nivoa urednog pohađanja škole. Tako je u kragujevačkom okrugu 1931/32. bilo uspešnih 85,49%, a školske 1939/40, kada je najmanje učenica pohađalo školu, razred je završilo tek njih 56,36%. Ta razlika je bila još izraženija u kruševačkom okrugu, a posebno u topličkom, u kome je školske 1931/32. godine prolaznost učenica iznosila 65,45%, a uoči Drugog svetskog rata 26,55%.

Prednjačeći u urednom pohađanju škole, učenice u timočkom okrugu ostvarivale su i najveću prolaznost, mada, kao i u svim ostalim okruzima, sa izvesnim opadanjem od godine do godine. Školske 1931/32. uspešnih je bilo 91,02%, četiri godine kasnije 89,12%, a 1939/40. 87,74%. Učenice u školama užičkog okruga 1931/32. i 1935/36. godine bile su na začelju, sa prolaznošću od 62,99%, odnosno 31,20%, dok su školske 1939/40. najneuspešnije bile učenice u topličkom okrugu, pošto je razred završilo tek njih 26,55%.

Tabela 24

Prolaznost učenica u Srbiji tokom tridesetih godina 20. veka, po okruzima

Okrug	1931/32.		1935/36.		1939/40.		Jedna uspešna učenica 1932. na stanovnika
	broj	%	broj	%	broj	%	
Beogradski	5.373	73,02	5.594	62,74	5.857	51,05	33,96
Valjevski	3.145	77,67	2.773	58,27	3.973	63,25	54,06
Vranjski	3.971	70,53	5.644	63,77	6.732	53,06	76,46
Kragujevački	6.289	85,49	6.553	73,31	6.607	56,36	30,49
Krajinski	4.069	80,57	3.724	63,27	3.432	64,08	28,89
Kruševački	4.984	70,36	6.411	57,86	4.604	36,35	39,31
Moravski	5.926	72,54	7.112	58,61	6.679	54,90	38,20
Niški	6.665	86,69	9.051	78,62	8.362	73,66	33,81
Pirotski	4.200	79,56	6.036	81,53	5.598	73,12	36,12
Podrinski	3.702	71,45	3.380	45,31	4.070	43,78	65,44
Požarevački	7.399	85,41	8.519	73,65	6.499	55,08	33,28

⁹³ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (dalje: AJ, 66), f-1.349.

Okrug	1931/32.		1935/36.		1939/40.		Jedna uspešna učenica 1932. na stanovnika
	broj	%	broj	%	broj	%	
Rudnički	2.114	71,66	3.120	80,41	3.250	68,45	42,27
Smederevski	4.918	83,87	4.271	60,91	4.251	54,49	27,83
Timočki	5.494	91,02	5.259	89,12	4.855	84,74	27,62
Toplički	1.680	65,45	1.801	35,83	1.803	26,55	78,00
Užički	2.565	62,99	1.880	31,20	2.297	37,64	58,47
Čačanski	3.160	71,30	2.732	57,25	3.731	62,23	53,92
UKUPNO	75.654	77,65	83.860	63,95	82.600	55,18	40,75

Izvor: Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 343-345.

Pošto ne možemo pouzdano da utvrdimo prolaznost svih seoskih učenica, zadržaćemo se na prolaznosti učenica u onim srezovima u kojima su ženska zemljoradnička deca činila više od 95% svih učenica školske 1939/40. godine, jer smatramo da je to najpribližniji pokazatelj uspešnosti ženskog seoskog podmlatka u osnovnoj školi. U 33 takva sreza, 1931/32. uspešnih učenica bilo je 73,87%, školske 1935/36. 60,65%, a 1939/40. godine tek nešto više od polovine, samo 53,38%. Učenice u kopaoničkom srezu su 1931/32. bile najneuspešnije sa prolaznošću od svega 27,07%, a najuspešnije u dragčevskom, gde je razred završilo čak njih 97,37%. Četiri godine kasnije na začelju su bile učenice u ariljskom srezu, pošto ih je samo 19,64% završilo razred, a u vrhu učenice u gružanskom srezu, čija je prolaznost bila 93,05%. Uoči Drugog svetskog rata prolaznost učenica je bila najviša u krajinskom 92,80%, a najniža u rasinskom srezu od svega 24,94%.

Prema broju stanovnika i domaćinstava utvrđenom popisom od 31. marta 1931, jedna uspešna učenica krajem školske 1931/32. godine dolazila je na čak 45,91 stanovnika i na 7,83 domaćinstva, s tim što su velike razlike bile između srezova. Tako je u kopaoničkom srezu 145,91 stanovnika davalo jednu uspešnu učenicu, u dobričkom 121, jablaničkom 112, a u zlatiborskom 103,97 stanovnika. Nasuprot tome, jedna uspešna učenica dolazila je u krajinskom srezu na samo 21,35 stanovnika, u belopalanačkom na 26,26, a u oraškom na 27,09. U pogledu odnosa uspešnih učenica i broja domaćinstava, u najnepovoljnijem položaju su srezovi: dobrički, zlatiborski i kopaonički, sa 17,15, 17,82 i 20,72 domaćinstva na jednu uspešnu učenicu osnovne škole, dok je na vrhu, sa svega 4,01 domaćinstva na jednu učenicu, bio belopalanački, a slede srezovi: lepenički, oraški i temnički, u kojima je jednu uspešnu učenicu školovalo 5,47, 5,52 i 5,62 domaćinstva.

Tabela 25

Prolaznost učenica osnovnih škola, u srezovima sa najviše seoskih učenica

Srez	1931/32.		1935/36.		1939/40.		Uspešna učenica 1931/32. na	
	broj	%	broj	%	broj	%	domać.	stanov.
Azbukovački	339	42,22	183	26,29	212	30,72	11,09	77,52
Ariľjski	243	40,77	199	19,68	283	29,45	11,29	64,36
Belopalančki	905	88,55	1.282	91,57	1.268	86,02	4,01	26,26
Bosiljgradski	449	74,83	472	46,09	435	47,91	8,74	53,98
Brzopalančki	399	65,52	474	40,03	398	74,38	10,70	49,19
Golubački	385	72,23	543	72,11	356	58,74	9,01	41,80
Groćanski	678	82,99	771	60,52	749	46,32	7,19	31,13
Gružanski	960	76,25	1.461	93,05	1.264	34,61	8,33	47,06
Despotovački	562	77,62	714	62,25	714	58,72	8,16	45,62
Dobrićki	376	73,01	818	38,17	570	25,46	17,15	121,00
Dragaćeovski	814	97,37	492	57,68	637	63,01	7,70	45,61
Žički	1.170	65,95	1.063	53,60	1.611	66,49	8,51	45,64
Župski	401	56,00	458	34,67	487	35,11	8,82	57,35
Zviški	482	76,14	684	73,00	605	58,34	10,02	48,62
Zlatiborski	247	56,26	237	29,44	212	33,23	17,82	103,97
Jablanićki	519	82,91	461	58,50	871	83,11	16,90	112,37
Kačerski	619	71,39	1.097	92,49	709	52,91	6,74	38,33
Ključki	626	69,40	666	49,33	623	42,18	6,77	33,18
Kolubarski b.	943	55,15	844	84,23	935	47,61	5,93	32,10
Kolubarski v.	600	72,99	458	53,44	711	61,56	9,00	54,56
Kopaonićki	131	27,07	192	39,02	212	26,83	20,72	145,91
Krajinski	953	91,99	820	90,21	696	92,80	4,57	21,35
Levaćki	726	65,05	695	35,30	750	47,53	7,12	40,00
Lepenićki	1.033	54,71	1.103	77,62	1.097	70,23	5,47	27,56
Lužnićki	584	65,84	1.100	70,92	822	58,92	8,05	57,24
Ljubićki	771	62,63	754	57,47	1.104	58,60	7,65	43,59
Moravski pož.	982	91,18	951	60,77	941	69,24	5,78	31,13
Oraški	1.524	79,79	1.401	57,23	1.352	48,81	5,52	27,09
Podgorski	365	79,17	252	53,39	385	50,26	11,11	74,75
Posavotamnav.	514	72,70	491	39,30	591	44,84	11,48	72,13
Posavski valj.	880	77,12	1.020	65,68	1.281	62,24	7,08	39,12
Tamnavski	771	75,07	712	56,42	1.124	68,04	8,55	51,95
Temnićki	938	74,44	991	64,69	820	48,78	5,62	29,52
Homoljski	399	71,12	572	62,65	319	30,38	11,91	58,41
UKUPNO	22.288	73,87	24.431	60,65	25.144	53,38	7,83	45,91

Izvor: Momćilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 343 -346

Budući da se znatan broj ženske seoske dece nije ni upisivao u školu, kao i da su se ona mnogo češće od muškaraca iz nje ispisivala, niska prolaznost

seoskih učenica, najčešće uslovljena nepohađanjem škole, samo je još jedan od pokazatelja da je za većinu ženskog seoskog podmlatka osnovna škola bila, zaista, neostvareni san, i do Drugog svetskog rata, istina različito u pojedinim krajevima, ali i u pojedinim godinama.

Ne shvatajući potrebu školovanja svog ženskog podmlatka u osnovnoj školi, seljaštvo u Srbiji je veoma retko upućivalo svoje devojčice na dalje školovanje. U to koliko je seoskih devojčica imalo tu "sreću", istina, nemamo uvid, ali prema podacima za 32 sreza u kojima su učenice sa sela činile više od 95% svih učenica, od svršenih učenica četvrtog razreda školske 1939/40. godine školovanje je produživalo tek njih 544 ili 13,46%. Sa samo 63 upisane učenice, viša osnovna skoro da i nije uopšte među njima zaživela. Najviše ih je odlazilo u srednje škole, čak 301 ili 55,33%, a najmanje na izučavanje trgovine, tek njih tri. Najčešće su produžavale školovanje svršene učenice osnovne škole iz kolubarskog sreza u valjevskom okrugu, njih 33, 03%, a zatim one iz škola u ariljskom srezu 32,35%, dok su najređe nastavljale školovanje učenice iz belopalanačkog, samo njih 0,66%, a zatim iz ključkog 2,60%, te iz škola u zviškom srezu, samo njih 3,17%.

Tabela 25

Svršene učenice četvorogodišnje osnovne škole šk. 1939/40. g. koje nastavljaju školovanje

Srez	U višoj osnovnoj školi	Na zanatu	U trgovini	U srednjoj školi	U srednjoj stručnoj školi	Ukupno	%
Gročanski	23	2	-	9	12	46	6,92
Kolubarski bg.	4	-	-	14		18	11,61
Kolubarski va.	-	3	-	29	4	36	33,03
Podgorski	-	1	-	7		8	4,85
Bosiljgradski	-	3	-	8	-	11	18,03
Jablanički	-	5	-	8	3	16	13,22
Gružanski	-	-	-	27	2	29	16,86
Lepenički	20	9	-	12	-	41	17,15
Brzopalanački	-	-	-	4	-	4	6,90
Ključki	-	1	-	1	-	2	2,60
Krajinski	-	1	-	1	4	6	3,73
Župski	-	-	-	8	8	16	25,40
Kopaonički	-	-	-	10	2	12	28,57
Despotovački	-	8	2	10	7	27	21,26
Levački	-	-	-	11	5	16	14,28
Temnički	-	7	-	2	13	22	14,76
Moravski niški	-	7	1	10	1	19	9,55
Belopalanački	-	2	-	9	-	11	4,07
Lužnički	-	-	-	1	-	1	0,66
Azbukovački	-	-	-	4	1	5	14,28
Posavotamnav.	-	4	-	13	2	19	21,11
Golubački	-	-	-	4	-	4	4,88
Zviški	-	1	-	3	-	4	3,17
Homoljski	-	-	-	2	2	4	6,77
Kačerski	-	2	-	16	6	24	25,00
Ljubički	-	4	-	36	4	44	31,43
Oraški	16	4	-	17	17	54	31,95
Dobrički	-	7	-	12	-	19	21,11
Ariljski	-	-	-	7	4	11	32,35
Zlatiborski	-	-	-	1	-	1	3,33
Dragačevski	-	1	-	5	8	14	30,43
UKUPNO	63	72	3	301	105	544	13,46

Izvor: Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije, F-2.727-3.140.

1.3.2. Seljanka “slepa kod očiju”

Zbog retkog školovanja ženskog podmlatka na selu, u Srbiji je tokom prve polovine 20. veka bila veoma izražena nepismenost ženskog seoskog stanovništva. Ona je u 20. vek ušla sa svega 19.487 ili 1,84% pismenih žena na selu, koje su činile tek 7,59% ukupno pismenog seoskog stanovništva. Prednjačili su okruzi severoistočne Srbije: krajinski, sa 8,69% i timočki sa 5,32% pismenih žena, u prvom redu zato što je država, zbog velikog broja vlašskog stanovništva, ovde više insistirala na školovanju podmlatka. U krajinskom okrugu pismene žene su predstavljale čak 23,11%, a u timočkom 18,32% svih pismenih. Znatno iza njih, ali ipak ispred ostalih krajeva bili su ekonomski i kulturno najnapredniji okruzi, beogradski i smederevski. Inače, čak pet okruga nije imalo ni 1% pismenog ženskog seoskog stanovništva, pri čemu je na začelju bio pirotski okrug, sa svega 0,46%.

Tabela 26

Pismenost ženskog seoskog stanovništva krajem 1900. godine, po okruzima

Okrug	Nepismeno		Pismeno		
	broj	%	broj	%	% svih pismenih
Beogradski	58.234	97,42	1.544	2,58	8,46
Valjevski	59.219	98,88	674	1,12	4,58
Vranjski	89.311	99,50	454	0,50	4,07
Kragujevački	64.186	98,32	1.096	1,68	5,72
Krajinski	39.061	91,31	3.719	8,69	23,11
Kruševački	62.955	98,99	640	1,01	4,08
Moravski	70.075	98,79	858	1,21	5,22
Niški	69.361	99,39	428	0,61	3,76
Pirotski	41.106	99,54	189	0,46	2,40
Podrinski	91.827	98,75	1.159	1,25	4,78
Požarevački	95.616	97,59	2.367	2,41	9,04
Rudnički	99.159	98,92	1.086	1,08	4,74
Smederevski	53.408	97,48	1.384	2,52	8,17
Timočki	56.634	94,68	3.182	5,32	18,32
Toplički	40.139	99,42	236	0,58	4,25
Užički	60.096	99,22	471	0,78	3,64
Ukupno	1.041.387	98,16	19.487	1,84	7,59

Izvor: *Statistika Kraljevine Srbije*, knj. XXIII, str. 750.

Ubrzanim razvojem osnovnog školstva početkom 20. veka pismenost u Srbiji je umnogome porasla. Međutim, Prvi svetski rat znatno je uticao na njeno opadanje, jer najveći broj osnovnih škola nije ni radio za vreme rata.⁹⁴

⁹⁴ Isto, str. 26.

U 12 okruga predratne Srbije 1919. godine, nepismenog stanovništva između 10. i 50. godine bilo je 528.952, među kojima je onih koji su morali da pohađaju školu za vreme rata, uzrasta između 10 i 15 godina, bilo 118.938, a onih od 16 do 20 godina nešto manje, 102.701. Žene su činile više od dve trećine nepismenih, a među nepismenima između 21 i 40 godina čak 74,92%, što je, prvenstveno, bilo posledica znatno ređeg školovanja ženskog podmlatka do Prvog svetskog rata. Najviše nepismenih žena bilo je u okruzima: podrinskom 73,66%, timočkom 73,15%, požarevačkom 72,35%, beogradskom 71,40%. I dok je u istočnoj Srbiji to uglavnom bilo prouzrokovano otporom vlašskog stanovništva da u srpskim školama školuje svoj podmladak, naročito ženski, u beogradskom okrugu ženska deca su retko pohađala školu zbog specifičnosti poljoprivredne proizvodnje, usled blizine prestonice, dok je u podrinskom okrugu takav odnos posledica i stradanja velikog broja muškaraca u Prvom svetskom ratu.

Otpočinjanjem školskog rada nakon završetka Prvog svetskog rata i izvesnim širenjem mreže škola u prvim posleratnim godinama rasla je i pismenost u Srbiji, tako da je ona, prema popisu od 31. januara 1921. godine, iznosila 35,57%, kod muškaraca 54,44%, a kod žena 16,49%. I pored porasta u odnosu na 1900. godinu, ona je bila niža nego u celoj Kraljevini SHS, a jedino znatno viša nego u Južnoj Srbiji i Bosni i Hercegovini, i samo neznatno viša od pismenosti u Crnoj Gori. Ostale pokrajine Kraljevine SHS bile su znatno ispred. U Sloveniji je pismeno bilo čak 91,14% stanovništva, a u Vojvodini 76,69%.

Tabela 27

Procenat pismenih u Kraljevini SHS 1921. godine

Pokrajina	muškarci	žene	svoga
Bosna i Hercegovina	29,10	10,37	19,44
Vojvodina	80,44	73,15	76,69
Dalmacija	61,14	40,30	50,52
Južna Srbija	21,14	8,43	16,14
Severna Srbija	54,44	16,49	35,57
Slovenija	91,14	91,15	91,14
Hrvatska i Slavonija	74,70	61,38	67,85
Crna Gora	53,28	13,98	32,98
Kraljevina SHS	57,79	39,70	48,52

Izvor: *Glasnik knjižara*, br.2, februara 1929, str. 18-19.

Budući da u Srbiji obavezno osnovno školovanje nije uspostavljeno ni do početka Drugog svetskog rata, a da nije zaživelo ni vanškolsko opismenjavanje, u njoj se pismenost dosta sporo širila. Prilikom popisa 31. marta 1931. godine u Severnoj Srbiji je bilo čak 55,09% nepismenog stanovništva, a nepismenost kod žena je iznosila 77,92%. Pismenost ženskog stanovništva opadala je

sa uzrastom. Tako je pismenost ženske omladine između 11 i 19 godina bila 38,63%, a kod ženske populacije iznad 60 i više godina, svega 7,30%. Ne samo kod žena, sa uzrastom je opadala i pismenost kod muškaraca, kao, uostalom, i opšta pismenost u Severnoj Srbiji.

Tabela 28

Pismenost u Severnoj Srbiji 1931. godine, prema polu i uzrastu

Godine života	Pismeni			Nepismeni		
	muškarci	žene	svega	muškarci	žene	svega
11-9	181.330	85.278	266.608	41.765	135.459	177.224
%	81,28	38,63	60,07	18,72	61,37	39,93
20-39	406.754	128.282	535.036	137.572	409.094	546.666
%	74,73	23,87	49,46	25,27	76,13	50,54
40-50	157.454	42.175	199.629	96.464	270.113	366.577
%	62,01	13,50	35,26	37,99	86,50	64,74
60 i više	37.531	9.586	47.117	73.625	121.644	195.269
%	33,76	7,30	19,44	66,24	92,70	80,56
Svega	783.069	265.321	1.048.390	349.426	936.310	1.285.736
%	69,14	22,08	44,91	30,86	77,92	55,09

Izvor: *Definitivni rezultati popisa stanovništva Kraljevine Jugoslavije od 31. marta 1931. godine*, III, Stanovništvo po pismenosti i starosti, Beograd, 1938, str. 4 -127.

Kolika je pismenost bila među seljaštvom u Srbiji, pa time i kod ženskog seoskog stanovništva, prema popisu od 31. marta 1931. godine, ne možemo pouzdano da utvrdimo. Od 52 sreza u kojima su seljanke činile više od 90% svih žena najmanje pismenih žena imao je dobrički srez, svega 3,49%, a zatim srezovi: svrljiški 4,58%, azbukovački 4,75% i jablanički 4,80%. Pored toga u svim ostalim srezovima pismeno je bilo manje od četvrtine žena, najviše u boljevačkom 24,22%, krajinskom 22,42% i posavskom (beogradski okrug) 22,23%. Pismene žene činile su više od četvrtine svih pismenih jedino u srezovima: boljevačkom, brzopalanačkom i krajinskom, područjima koja su i najviše školovala ženski podmladak. Prema broju domaćinstava, najmanje pismenih žena u dobričkom srezu samo jedna pismena žena na čak 11,98 domaćinstava, a zatim u jablaničkom srezu, gde je pismena žena dolazila na 9,32 domaćinstava, dok je u najpovoljnijoj situaciji bio posavski srez u beogradskom okrugu, sa jednom pismenom ženom na 1,56 domaćinstava.

Tabela 29

**Pismenost ženskog stanovništvo 1931. godine,
u srezovima sa najviše seljanki**

Srez	Ukupno pismenih		% svih pismenih	Jedna pismena na domaćinstava
	broj	%		
Azbukovački	791	9,34	13,70	4,75
Ariľjski	832	15,30	20,64	3,30
Banjski	1.412	12,59	18,31	3,45
Belopalanački	853	10,37	17,08	4,25
Boljevački	3.562	24,22	30,57	2,18
Bosiljgradski	1.644	18,58	23,77	2,39
Brzopalanački	1.348	17,69	28,11	2,69
Vračarski	1.543	12,99	15,92	3,90
Golubački	917	14,29	20,34	3,78
Gročanski	1.277	13,42	18,06	3,81
Gružanski	2.500	14,97	18,90	3,20
Dobrički	538	3,49	8,04	11,98
Dragačevski	1.545	12,00	15,87	4,06
Župski	860	11,11	15,43	4,11
Zviški	775	8,43	19,09	6,23
Zlatiborski	1.181	13,31	17,46	3,73
Jablanički	941	4,80	10,00	9,32
Jadranski	2.459	16,60	20,47	3,32
Kačerski	1.248	15,12	19,27	3,34
Kolubarski - valj. okrug	1.744	15,03	19,45	3,10
Kolubarski - bgd. okrug	1.570	15,24	19,16	3,56
Kopaonički	361	5,53	9,82	7,52
Kosanički	712	8,26	13,66	5,61
Kosmajski	1.551	17,84	20,91	2,87
Krajinski	1.912	22,42	29,02	2,28
Levački	989	9,14	13,48	5,23
Lepenički	2.049	18,73	21,83	2,75
Lužnički	743	6,80	10,69	6,33
Ljubički	2.536	21,23	24,18	2,32
Mačvanski	3.175	13,96	17,95	3,45
Mlavski	2.557	12,06	19,44	4,43
Moravički	940	11,02	15,10	4,25
Moravski - niški okrug	1.412	12,59	18,64	4,02
Moravski - požar. okrug	1.904	16,60	21,69	3,22
Oplenački	2.148	20,96	22,99	2,38
Podgorski	828	8,74	13,10	4,90
Požeški	1.865	18,87	21,75	2,71
Poljanički	438	5,47	10,86	8,58
Posavotamnavski	1.707	13,37	17,58	3,45

Srez	Ukupno pismenih		% svih pismenih	Jedna pismena na domaćinstava
	broj	%		
Posavski - beograd. okrug	3.989	22,23	24,95	1,56
Rađevski	519	6,12	10,20	7,49
Ražanjski	1.235	13,13	17,73	3,81
Račanski	1.293	13,58	18,60	3,73
Svrljiški	474	4,58	9,61	9,23
Studenički	677	6,70	11,69	7,34
Takovski	2.254	19,64	22,16	2,46
Tamnavski	2.275	16,35	21,51	2,89
Temnički	1.324	13,20	16,57	3,98
Timočki	971	13,43	20,73	3,91
Trstenički	2.601	16,15	19,76	3,17
Homoljski	1.091	11,83	22,00	4,35
Crnogorski	552	9,38	14,67	5,37

Izvori: Momčilo Isić, *Pismenost u Srbiji između dva svetska rata*, Beograd, 2001, str. 105 -156 ; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, 1937, str. 35 – 121.

Zavisno od ekonomskih prilika, stepena utemeljenosti škole, veličine školske mreže i kapaciteta postojećih škola, kulturnog nivoa stanovništva, reljefa i putne mreže, predanosti nastavnog kadra radu na vanškolskom opismenjavanju, i tokom tridesetih godina obavezno osnovno školovanje, pogotovo na selu, teško se sprovodilo, pa je i pismenost seljaštva u Srbiji sporo napredovala, naročito kod seljanki. I prema dosta nepouzdanim podacima upravitelja osnovnih škola, u izveštajima krajem školske 1939/40. godine, koji uglavnom beleže znatno povećanje broja pismenih, računajući verovatno i sve osnovce, žene u Severnoj Srbiji, izuzev Beograda, činile su tek 30,39% svih pismenih. U izrazito agrarnim područjima pismenih žena bilo je čak i ispod 15% svih pismenih, kao u srezovima: studeničkom 12,27%, banjskom 12,31%, dobričkom 13,82% i kopaoničkom 14,02%.

Tabela 30

Pismeno žensko stanovništvo 1940. godine, u izrazito agrarnim područjima

Srez	Broj	% svih pismenih
Azbukovački	4.485	25,36
Arijski	1.650	18,03
Banjski	1.900	12,31
Belopalanački	4.006	28,66
Boljevački	7.275	38,63
Bosiljgradski	5.344	29,94
Brzopalančki	2.855	35,20
Vračarski	7.377	28,95
Golubački	1.275	20,79
Gročanski	6.523	35,98
Gružanski	7.970	28,10
Dobrički	2.933	13,82
Dragačevski	5.389	22,50
Župski	2.245	30,99
Zviški	4.643	29,89
Zlatiborski	3.150	19,28
Jablanički	11.677	30,43
Jadranski	5.167	18,79
Kačerski	4.545	33,37
Kolubarski	4.025	34,87
Kolubarski	4.530	24,20
Kopaonički	660	14,02
Kosanički	1.050	21,23
Kosmajski	6.740	35,00
Krajinski	5.980	39,23
Levački	3.706	21,53
Lepenički	7.860	33,65
Lužnički	4.538	20,73
Ljubički	6.945	28,25
Mačvanski	13.167	29,25
Mlavski	13.994	37,36
Moravički	3.196	22,92
Moravski - niški okrug	5.370	29,33
Moravski – pož. okrug	6.362	32,21
Oplenački	7.292	32,69
Podgorski	2.173	18,36
Požeški	2.803	18,25
Poljanički	3.003	23,24
Posavotamnavski	4.908	25,30
Posavski	4.749	29,50

Srez	Broj	% svih pismenih
Radevski	3.000	20,00
Ražanjski	4.792	30,52
Račanski	5.123	24,53
Svrljiški	5.403	28,36
Studenički	1.327	12,27
Takovski	5.230	29,30
Tamnavski	6.866	25,35
Temnički	6.128	30,32
Timočki	4.700	35,07
Trstenički	9.224	30,75
Homoljski	3.103	28,69
Crnogorski	3.257	24,05

Izvor: Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije, f-2.727-3.140.

Završetkom Drugog svetskog rata i uspostavljanjem socijalizma u Jugoslaviji, likvidiranje nepismenosti postavljalo se na jedan drugačiji način, kao pitanje "rata za održanje i usavršavanje narodne vlasti, za obnovu, plansko organizovanje i razvijanje narodne privrede za uključivanje privatne preduzimljivosti u državne planove, za pobedu pismenosti i razvitak kulturnosti naroda i narodne kulture". Borba za pismenost, kao osnovu "kulturnosti i prosvete" trebalo je, u stvari, da predstavlja "pripremanje masa za privrednu izgradnju",⁹⁵ za njihovo uključenje u sav društveno-politički i privredni život.

Nastojeći da ostvari "kulturni preporod" i suzbije nepismenost najširih slojeva naroda, "nova vlast" je posebno insistirala na sprovođenju obaveznog osnovnog školovanja.⁹⁶ Za sve nepismene odrasle, naročito za žene na selu, organizovala je široko zasnovanu kampanju opismenjavanja, prvenstveno kroz analfabetske tečajeve. U prvoj kampanji školske 1944/45. godine u Srbiji je održano 1.090 tečajeva sa 31.715 polaznika, od kojih je ispit položilo 11.045 tečajaca. Naredne godine organizovano je 8.245 tečajeva sa 199.869 polaznika, od kojih je uspešnih bilo 123.403 tečajca.⁹⁷ Do kraja 1946. naučilo je da čita i piše 144.005 lica, tako da je u Narodnoj Republici Srbiji bilo 769.053 nepismena lica do 45 godina starosti. Od njih je za 1947. godinu bilo predviđeno da se opismeni 178.171 lice, i to: u Vojvodini 11.609, na Kosovu i Metohiji 26.777, u Beogradu 4.345 i u okruzima: beogradskom 10.371, valjevskom 5.335, vranjskom 6.500, zaječarskom 6.245, kragujevačkom 7.071, kruševačkom 8.885, leskovačkom 10.694, moravskom 8.800, niškom 14.505, novopazarskom 12.800, pirotskom 4.050, požarevačkom 10.137, podrinskom 11.692,

⁹⁵ *Prosvetni pregled*, 3, 1. februar 1946, str. 2.

⁹⁶ Školske 1945/46. godine u osnovnim školama na području Narodne Republike Srbije bilo je 545.928 đaka, a školske 1949/50. godine 610.250. – *Statistički godišnjak NR Srbije za 1953. godinu*, Beograd, 1954, str. 264.

⁹⁷ *Prosvetni pregled*, 13 -14, 29, jul 1946, str, 7.

topličkom 5.186, užičkom 4.846 i čačanskom 8.153 nepismena lica.⁹⁸

I pored sveobuhvatne akcije opismenjavanja, prilikom popisa stanovništva od 31. marta 1948. godine, u Narodnoj Republici Srbiji nepismenost je bila i dalje visoka, pogotovo žena na selu. Nepismenost ukupnog ženskog stanovništva iznosila je 37,6%, a kod seljanki 42,6%. U Srbiji bez Vojvodine i Kosova i Metohije, nepismenost je bila još izraženija, kod ukupnog ženskog stanovništva 40,8%, odnosno 46,4% kod seljanki. Hrvatska je, na primer, imala 24,2% nepismenih seljanki, a Slovenija svega 2,8%.⁹⁹

Budući da je pismenost prethodnica prosvetivanju i osnova na koju se ono oslanja, otuda je veoma izražena nepismenost ženskog seoskog stanovništva u Srbiji tokom prve polovine 20. veka imala za posledicu izrazitu neprosvećenost seljanke. "Jer ako se za našeg seljaka može reći da je neprosvećen, onda bi za našu seljanku trebalo naći nov izraz. Dok seljak ide bar u osnovnu školu, ona i dan-danas smatra da je pismenost za muškarca; dok seljak - muškarac, kao vojnik, dolazi u dodir sa drugim ljudima, putuje itd., što sve utiče na njegov razvoj, ona žena - seljanka i danas u velikoj većini umire tamo gde se rodila ili udala, izuzev ako mora u bolnicu ili na sud."¹⁰⁰

Ženi - seljanki je, najčešće, njeno selo "ceo svet", njena roditeljska kuća jedina škola, a nepismena majka jedini učitelj koji je sprema za buduću domaćicu, majku i suprugu. "Eto, ta tako spremna žena treba zemlji da rađa, podiže i vaspitava sinove, da bude učitelj budućim majkama i da vodi celu kuću."¹⁰¹

Izražena neprosvećenost seljanke u Srbiji onemogućavala joj je valjano obavljanje svojih brojnih dužnosti i obaveza. "Duboka neprosvećenost seoskih žena i majki ljuto se sveti deci, kući i celokupnom seljačkom životu."¹⁰² U seoskom domaćinstvu često je zato carovala primitivnost "Domaćica, duša seljačke kuće, nema skoro nikakva obrazovanja. Ona u mnogim krajevima naše zemlje ne ume držati kuće čisto, ne zna dobro hleba mesiti, ni jela gotoviti, ne zna čestito oprati ni oribati, niti zna racionalno ekonomiju kućnu voditi. Deca u seljačkim kućama mnoga umiru samo za to, što su žrtve neznanja i predrasuda svojih matera. Šta vredi našem seljaku, baš ako nešto više i privredi i zaradi, kad mu je kuća prljava i nečista, hleb rđav, jelo neukusno, deca zanemarena i prljava, a domaćica neuka i neumešna."¹⁰³

1.3.3. Domaćičke škole i domaćički tečajevi

Uvidevši "pogubne" posledice neprosvećenosti žene na selu, uz njeno sve veće opterećenje poljoprivrednim poslovima nakon raspadanja patrijarhalnih zadruga i stvaranja inokosnih domaćinstava, Društvo za čuvanje narodnog

⁹⁸ *Prosvetni pregled*, 1- 2, 11. januar 1947, str. 1.

⁹⁹ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. V, Beograd, 1949, str. XXX.

¹⁰⁰ *Agrarna misao*, 5, 1. mart 1937, str. 7.

¹⁰¹ *Agrarna misao*, 7, 1. april 1937, str. 9.

¹⁰² *Seljak*, 1, 15. novembar 1934, Malo Crniće, str. 2.

¹⁰³ *Zdravlje*, za 1/1908, str. 16.

zdravlja prvo je pokušalo da “dosta neuku i neumešnu seljanku spremi za dobru i urednu domaćicu”. Polazeći od značaja hleba u ishrani seljaštva, njegov prvi korak u tom smislu bio je da se neprosvećene seoske domaćice upute kako da mese “dobar hleb”. Ono je iniciralo da se o društvenom trošku, u dvorištu škole u selu Kneževcu kod Beograda 1905. godine podigne peć za pečenje hleba, koju je Društvo preko svog Glavnog odbora, snabdelo svim potrebnim priborom i opremom. Usledilo je, zatim, obaveštenje da će se tu “učiti sve devojke mešenju i pečenju hleba, koje budu htele”. Prva grupa, od šest žena i sedam devojaka, pohađala je kurs Cvetne nedelje, i za sedam dana naučile su sve potrebno: spremanje kvasca, mešenje hleba, zagrevanje peći i pečenje hleba.¹⁰⁴

Kako je seljaštvo dobro primilo ovaj prvi pokušaj podučavanja u mešenju hleba, Glavni odbor Društva za čuvanje narodnog zdravlja, po ugledu na mnoge privredno razvijene evropske države, otpočeo je akciju na osnivanju “škola za seljačke domaćice”. Prvo su dr M. Jovanović - Batut i dr R. Vukadinović tokom 1906. godine obišli nekoliko ovih škola u inostarnstvu, a zatim je, na osnovu njihovih referata, Glavni odbor izradio program rada ovakvih škola u Srbiji. Nastava u njima odvijala bi se od 1. septembra do 1. decembra, a izučavalo bi se sledeće: poslovi oko kuće i nameštaja; poslovi oko hrane, pića i trpeze; radovi oko odela i postelje; čistoća tela i odela; nega porodilje i male dece; zdravlje i bolest domaćih; čitanje; pisanje; računanje; srpska istorija i geografija; molitve, vera, praznovera i moral.¹⁰⁵

Iako su se sa ovim programom složili, ministri za prosvetu i privredu su izjavili da iz budžeta ne mogu izdvojiti nikakvu sumu za ove škole, s tim što je ministar prosvete uputio pismo svim okružnim odborima u kojem im je izneo važnost škola za domaćice i predložio im da u svojim budžetima odrede izvesnu sumu, “kao potporu za te škole”. Poput samih ministarstava, ni okruzi nisu bili mnogo izdašniji. Apelu su se odazvali samo okruzi: beogradski sa 400 i moravski sa 500 dinara pomoći.¹⁰⁶

Ne htevi da ova ideja propadne, Glavni odbor Društva za čuvanje narodnog zdravlja je 1906. godine sam otvorio škole za domaćice u Varvarinu i Velikom Orašju. One, međutim, nisu trajale tri meseca, već samo šest nedelja, jer “seljaci nisu hteli pristati da na tri meseca odvoje devojkicu, koja im je potrebna za poljske radove, naročito u septembru mesecu”. Godinu dana kasnije, otvorene su i škole u selima: Mladenovcu i Bačini, a 1908. “Škola za domaćice” u Brusu i Bogatiću. U 1909. godini proradila je ova škola u Blacu, a 1910. u Varvarinu po drugi put. Tokom 1911. otvorene su škole za domaćice u: Resniku, Osipaonici, Gnjilanu i Čumiću.¹⁰⁷ U njima se “prosvetlilo i za čestito vođenje kućom opremilo 107 seljačkih devojaka”, pri čemu ih je 80 i opismenjeno.¹⁰⁸ Ovo je, nesumnji-

¹⁰⁴ *Zdravlje*, 5/1913, str. 156.

¹⁰⁵ *Zdravlje*, 8/1913, str. 17 - 20

¹⁰⁶ *Isto*, str. 20.

¹⁰⁷ *Zdravlje*, 5/ 1913, str. 156.

¹⁰⁸ *Zdravlje*, 1/1912, str. 22 - 24.

vo, više nego skroman broj u odnosu na skoro masovnu nepismenost i neprosvećenost ženskog seoskog sveta.

Nepodržane u dovoljnoj meri od države i lokalne samouprave, škole za seoske domaćice teško su prodirale i među neprosvećen narod. "Naša stara konzervativna žica i ovde se vidi. 'kako su naši stari živeli, tako ćemo i mi'. No svešniji i pismeniji seljaci uviđaju potrebu ovih škola i naklonjeni su im. Samo će još dugo remena proći da sami okruzi, srezovi ili opštine počnu te škole izdržavati i podizati o svome trošku. *Državi je dužnost, da ona počne podizati ovu po našeg zemljoradnika potrebnu i korisnu ustanovu.*" ¹⁰⁹ (Podvučeno u originalu. M. I.)

Po oslobođenju, za domaćičke škole i tečajeve više se zainteresovala i država, a brojnija je bila i privatna inicijativa. Ministarstvo prosvete je preko svog odseka za narodno prosvetćivanje, prvo, poslalo izvestan broj učiteljica na usavršavanje u Češku kako bi za ovu svrhu pripremlilo nastavno osoblje. Posle njihovog povratka osnovalo je pet domaćičkih škola u: Pančevu, Bavaništu, M. Heđešu St. Futogu i Podgoraču. Uredba o njihovom uređenju doneta je 17. septembra 1920, a obnarodovana je 13. oktobra 1920. godine. Njome se, kao osnovni zadatak škole, ističe "da nastavom teorijskom i praktičnom, osposobi i vaspita žensko stanovništvo za razumne ugledne i dobre domaćice". Internatski organizovana nastava trebalo je da traje jednu školsku godinu (od 16. avgusta do kraja juna), a po potrebi i duže; pravo upisa imale su devojčice sa uzetom 14. godinom i završenom osnovnom školom; učenice čiji su roditelji plaćali manje od 25 dinara neposredne poreze na zemljište imale su besplatan stan, hranu, ogrev i osvetljenje.¹¹⁰

U ovim školama, sem računice, pouke iz jezika i nešto istorije sa zemljopisom, kao glavni predmeti, izvođeni su: ekonomija i domaće gazdinstvo, higijena, ručni rad, fizika i hemija svakidanjeg života i predmeti veština. Polazeći više od iskustva u selima razvijenijih evropskih zemalja, prvenstveno Čehoslovačke, gde su se inače i spremale naše nastavnice, nego od stvarnih prilika na selu u Kraljevini SHS, jednogodišnje internatske domaćičke škole nisu mogle da uhvate dublje korene, pogotovo ne u razorenom patrijarhalnom selu u Srbiji. Prvo, u najvećem broju srbijanskih sela, gde su i osnovne škole sporo popravljane, nije se mogla naći odgovarajuća zgrada, sa baštom, neophodnom stokom, živinom, košnicama, potrebnim pomoćnim zgradama i odgovarajućim inventarom; drugo, najveći broj seoskih devojčica u Srbiji je nepismen, pa im je stoga nedostupna teorijska nastava u školama; treće, zbog izrazitog nedostatka radne snage, seljak se nije hteo odreći pomoći četrnaestogodišnje, ili starije devojke, naročito ne za godinu dana, pa makar škola bila i u istom mestu; četvrto, patrijarhalno seljaštvo je nerado poveravalo svoje kćeri drugima na "čuvanje", pa ni državnim ustanovama; peto, udaljenost škola u: Futogu, Pančevu, Bavaništu, Malom Idošu i Podgoraču zanačajan je razlog što srbijansko

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995, str. 357.

seljaštvo ne šalje svoje kćeri na školovanje. Školski nadzornik za azbukovački i rađevski srez, najzaostalije područje podrinskog okruga, početkom 1921. godine, izveštava Ministarstvo prosvete da nema ženske seoske dece koja bi išla u domaćičke škole u Vojvodini. Istovetno poručuje i školski nadzornik za zaglavski školski srez, s tim što on ističe da je za školovanje zainteresovano 10 učenica iz Knjaževca. Školske 1923/24. nijedan seljak iz ražanjskog sreza nije prijavio svoju kćerku za školovanje, dok veliki župan raške oblasti 30. januara 1924. godine izveštava Ministarstvo prosvete "da se iz čačanskog okruga nijedna devojčica nije prijavila za školu".¹¹¹

Poput domaćičkih škola, ni ponovno uspostavljanje domaćičkih kurseva, na inicijativu Ženskog pokreta, a uz pomoć Ministarstva prosvete i Ministarstva narodnog zdravlja, krajem 1919. godine, nije bilo mnogo uspešnije, pogotovo u početku. Čak i tamo gde su kursevi osnovani, upis polaznica i njihovo pohađanje bilo je nezadovoljavajuće. U moravskom okrugu, koji je jedini u Srbiji 1920. imao kurseve u svim srezovima, odustajanje je imalo izuzetne razmere. U Obrežju, gde je kurs trajao od 1. novembra 1919. do 1. aprila 1920. godine, od 41 upisane devojčice na kraju je ostalo samo 12; u Opariću, na kursu od 1. novembra do 28. juna, od 39 polaznica kraj je dočekalo 27, dok je u Bigernici od 22 ostalo svega tri. Bilo je i slučajeva da kurs prestane sa radom jer sve učenice odustanu od pohađanja.¹¹²

Uređenje ovih kurseva-škola izvršeno je Pravilima o osnivanju domaćičkih kurseva u Kraljevini SHS, koje je donelo Ministarstvo prosvete 30. decembra 1921. godine. U njihovom prvom članu se ističe: "Zadatak kurseva za seoske domaćice jeste, da kod naše seljanke, koja živi primitivnim životom, izazove osećanje potrebe za boljim, zdravijim, lepšim i ugodnijim životom, tj. za kulturnim preporođajem svoje porodice. Seljanka, kao domaćica, mora, na prvom mestu, da se postara da članovi njene porodice dobiju sve što je potrebno za održavanje i čuvanje najvećeg blaga ljudskog - zdravlja. Zbog toga, mora se potruditi, da od kuće stvori, za članove svoje porodice, zdravo, ugodno i prijatno utočište, da njena prodica ima ukusnu, odgovarajuću i zdravu hranu, da bude umivena i okupana i da uvek ima čisto rublje i odelo. A starajući se o svojoj porodici, seljanka - domaćica posredno se odužuje i svome narodu i državi." Dalje, pravila predviđaju da na kurs mogu da se prijave seljanke od 15 do 35 godina, da on mora da traje najmanje dva meseca i da ima internatski karakter, mada po odobrenju uprave kursa polaznice iz mesta mogu stanovati kod kuće. Nastava bi se izvodila po predmetima: higijena, domaćinstvo, kuvanje i konzerviranje u vezi sa domaćom ekonomijom, pranje rublja, kuvanje sapuna i ručni rad.¹¹³

Inicijativom Zdravstvene zadruge, uz pomoć Američke misije, Ženskog kluba (Društvo za prosvetavanje žena i zaštitu njenih prava) iz Beograda,

---

111 *Isto.*

112 *Isto*, str. 358.

113 *Isto.*

Ministarstva prosvete i Ministarstva narodnog zdravlja, početkom 1922. godine osnovan je u Užičkoj Požegi prvi domaćički tečaj ove vrste u Srbiji, popularno nazivan "domaćička škola". Pohađale su ga 24 učenice, koje su u dvomesečnoj internatskoj nastavi sticale znanja iz: domaćinstva, kuvanja, pečenja hleba, nege odojčadi, dece i bolesnika, prve pomoći, higijene tela i doma, a nepismene su, učile da čitaju i pišu. "One su sakupljene i dovedene iz raznih sela i raznih domova, mlađe i starije (između 14 i 20 godina), sa većom ili manjom prirodnom inteligencijom, bez ikakve prethodne školske spremlje ili sa manjim izuzetkom, jedne ili dve, sa svršenih dva, tri, četiri razreda osnovne škole; u prostorije koje se razlikuju od njihovih i po nameštaju i po broju odeljnjaka i po rasporedu samih stvari u njima, a u čijoj sredini treba da provedu kraće vreme od tri meseca."¹¹⁴

Tokom 1922. godine, dvomesečni, a negde i tromesečni kursevi održani su još i u: Krupnju, Kuli, Velikom Šiljegovcu, Poskuricama, Slavkovicima i Lazarevcu, gde je 10. decembra 1922. Kolo srpskih sestara iz Lazarevca, uz pomoć Sreske zdravstvene zadruge i Amerikanske misije Ženskog društva iz Beograda, osnovalo školu za domaćice sa internatskim uređenjem u kojoj bi seoske devojke pohađale tromesečni kurs. Bez obzira na razrađenu organizaciju ovih kurseva i što za upis nije bilo neophodno da polaznice budu pismene, seljaštvo je i prema njima ostajalo ravnodušno. Za kurs u Blacu, okružni školski odbor se, na primer, žalio: "Sa upisom je išlo vrlo teško i da bi se samo kurs održao uzete su tri učenice iz osnovne škole." Pored njih, zapravo, bile su svega tri prijavljene devojčice.¹¹⁵

Konzervativnost i shvatanje seljaštva da je za ženu dovoljno ono što nauči od svoje majke ili babe osnovne su prepreke učvršćenju škola za domaćice. Tako, delovođa bigerničke opštine ističe "da njemu, kao ni jednom bigerničaninu nije potrebna škola za domaćice, pošto njegova žena isto šije, plete, veze itd, kao što je radila njegova prababa". U koliko se, pak, odlučivalo za školovanje, nastojalo je da to ne bude u vreme velikih poljoprivrednih radova ili je, uglavnom, slalo mlađu decu, koja su mu od manje koristi kod kuće. Polaznice su bile najčešće iz imućnih porodica koje nisu oskudevale u radnoj snazi niti u materijalnim sredstvima, ne zbog njihovog manjeg konzervativizma, nego zbog nade da će domaći kurs njihovoj kćerci obezbediti bolju udaju, za momka koji ne živi na selu.¹¹⁶

Suočene sa "otporom" seljaštva, s jedne, i finansijskim nedaćama, s druge strane, zdravstvene zadruge su 1923. organizovale samo četiri domaćička tečaja, a u naredne tri godine, nisu ni održavani.

Ovako nastala praznina otvorila je prostor Ministarstvu poljoprivrede da i ono pokuša sa osnivanjem "pokretnih škola za seoske domaćice", na osnovu Zakona o specijalnim poljoprivrednim školama, od 30. novembra 1921.

¹¹⁴ *Zdravlje*, 1i 2, januar - februar 1924, str. 4, 5.

¹¹⁵ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995, str. 359.

¹¹⁶ *Isto*.

godine. Zadatak ovih škola bio je "da seosko ženskinje obuču savremenijem radu u onim granama poljoprivrede, koje su potrebne za seosko ženskinje, da ih spremu za dobre domaćice i da doprinose njihovom opštem vaspitanju i obrazovanju". Škole se premeštaju iz mesta u mesto i nisu internatski uređene, a primaju i nepismene devojke. Teorijska nastava u njima obuhvata: račun, prosto knjigovodstvo za domaću ekonomiju i domaću prepisku, pouke o štednji i korisnoj upotrebi životnih namirnica, domaće gazdovanje, stočarstvo s mlekarstvom, gradinarstvo, telesno i duševno vaspitanje i odgajivanje dece, higijenu, prirodne nauke, dok su praktični radovi: spravljanje i pečenje hleba, kuvanje jela, pranje i peglanje rublja, krojenje i šivenje, spremanje kuće, radovi u povrtnjaku, oko prerade mleka, nega stoke i oko pčelinjaka i dr.

Prve ovakve "škole" otvorene su 1923. godine u Vlačkoj i Azanji. Škola u Brankovini je sa radom otpočela 10. avgusta 1924, a završni ispit njenih 17 učenica obavljen je 2. novembra. Za ovu vrstu školovanja ženskog podmlatka oblasni odbor valjevske oblasti je u budžetu za 1925. godinu predvideo sumu od 25.000 dinara.

Tokom 1925, društvo "Ženski pokret" organizovalo je 12 kurseva za domaćice, uglavnom u požarevačkom okrugu, i dva u Topoli. Oni su obično održavani u jesenje i zimsko doba, "zato što je naše seosko žensko čeljade zaposleno leti poljskim radovima i nerado se u to vreme odvaja od kuće".¹¹⁷ Tečajevu u Topoli pohađale su učenice iz nekoliko sela, koje su rano izjutra dolazile, a u večer su se zadovoljne vraćale svojim kućama. "To su bile vrlo bистre devojčice, željne da nauče domaćinstvo kako one kažu 'moderno'".¹¹⁸

Na ovim kursevima učilo se: "1) Higijena: o čistoći tela i odela, o čistoći kuće o zaraznim bolstima, o nezi dece i bolesnika, o štetnim posledicama pijanstva, o potrebi pelcovanja, o potrebi podizanja nužnika, o narodnim krećanama i narodnim kupatilima, davanje uputstva pri telesnim povredama, 2) Domaćinstvo: održavanje u redu svih odeljenja u kući i svim zgradama oko kuće (bunar, krećenje, provetravanje stana, održavanje u redu rublja i obuće, 3) Kuvanje i konzerviranje u vezi sa domaćom ekonomijom: kuvanje običnih ukusnih i hranljivih jela (posnih i mrsnih), mešenje hleba i raznog testa. Konzerviranje voća i povrća (s obzirom na godišnje doba i vreme kad se kurs izvodi), prerada mesa i konzerviranje jaja; red oko stola. Naročita pažnja se obraća na ekonomiju i higijenu kuhinje i hrane. Pranje rublja, kuvanje sapuna, spravljanje skroba (štirka od krompira i brašna; 4) Ručni rad: krpljenje odela, rublja i čarapa, kućičanje, rad sa likom i vunom, narodni vez. Ako su učenice nepismene, održava se i analfabetki kurs."¹¹⁹

Zdravstvene zadruge su krajem 1927. godine ponovo otpočele organizovanje domaćičkih tečajeva, od 1928. u saradnji sa Centralnim higijenskim zavodom u Beogradu. Do jeseni 1937. održano ih je 40, koje je, međutim, pohađalo

117 *Kalendar Narodne odbrane za 1925. godinu*, Beograd, 1925, str. 136.

118 *Seljanka*, 8, avgust 1934, str. 8.

119 *Isto*, str. 138,139

tek 154 seoske devojke.¹²⁰

Od 1922. do 1929. godine Ministarstvo prosvete u saradnji sa *Ženskim pokretom*, zdravstvenim zadrugama i *Društvom Knjeginje Ljubice* organizovalo je 45 domaćičkih kurseva – tečajeva u Severnoj i Staroj Srbiji, sa blizu 900 učenica.¹²¹

Ispit u domaćičkoj školi u Stublinama   *Domaćički tečaj u zdravstvenim zadrugama*

Uz ove tečajeve, ženski zadružni odeljci “Zadrugarka”, pri zdravstvenim zadrugama, koji su preuzeli brigu o radu na prosvetivanju žene “i na njenom osposobljavanju za bolje higijensko shvatanje i zdraviji život u sesokoj kući”, organizovali su i zimske tečajeve, kojih je 1934/35. bilo 13, godinu dana kasnije 17, a 1936/37. godine dvadeset.. “Zimski tečajevi služe kao osnovna priprema za članice odeljaka, naročito za izvođenje praktičnog rada na higijenskom uređenju seoske kuće. Na tečajevima se zadrugarka upoznaje sa idejom zadrugarstva, programom svoje zadružne organizacije, tehnikom rada, sa osnovnim pojmovima higijene i zaštite zdravlja na selu, negom deteta i bolesnika i sa potrebom higijenskog i savremenog uređenja seoske kuće i domaćinstva.”¹²²

U odeljcima “Zadrugarka” održano je, u ove tri godine, još i 17 tečajeva za negu odojčadi, 15 tečajeva za tkanje i tri tečaja za ukazivanje pomoći roditeljima. Kao dopuna svih ovih tečajeva, u zdravstvenim zadrugama organizovani su i *tečajevi za zdravstvene poverenice*, “odnosno tečajevi za ukazivanje pomoći porodiljama i za negu odojčadi, na kojima su zadružni lekari spremali otresite zadrugarke da bi ove mogle biti od pomoći porodiljama i umele pravilno negovati odojčad i malu decu”. Oni su trajali po dva meseca, a držao ih je zadružni lekar. Svršene tečajke postajale su “pomoćnice zadružnog lekara”. Svaka je dobijala rejon u selu u kome je vodila nadzor nad svim zadrugarskim domovima, prijavljivala svaku trudnu ženu zadružnom lekaru, a svaku porodilju upućivala lekaru na pregled i savetovanje i nadgledale izvršavanje lekarskih saveta.¹²³

¹²⁰ Centralni higijenski zavod je sa Savezom zdravstvenih zadruga davao učiteljice i potrebne začine, dok su Savez i zadruge davali stan, ogrev, osvetljenje, posluhu, a seoske devijke potrebne životne namirnice - *Zdravstveni pokret*, 10/1937, str. 160.

¹²¹ Anđelka Ivanić, *Domaćičke škole, Naše selo*, Beograd 1929. str. 297.

¹²² *Zdravstveni pokret*, 10/1937, str. 160.

¹²³ *Isto*.

U skladu sa Zakonom o narodnim školama od 5. decembra 1929, sa izmenama i dopunama od 7. jula 1930. godine, Kraljevska banska uprava i Ministarstvo prosvete organizovali su, takođe, domaćičke škole i domaćičke tečajeve. I njihov broj, međutim, nije odgovarao stvarnim potrebama. U mnogim srezovima oni nisu ni organizovani. Tako, na primer, Načelstvo moravičkog sreza, u izveštaju od 2. decembra 1933. ističe da je u otvaranju domaćičkih tečajeva ovaj srez "najviše zaostao", a sreski načelnik mačvanskog sreza, izveštavajući Kraljevsku bansku upravu Drinske banovine o narodnom prosvjećivanju u školskoj 1934/35. godini, podvlači: "U ovoj školskoj godini u ovom srezu nije radila ni jedna domaćička škola. One su veoma korisne za usavršavanje ženske mladeži i za ovu svrhu ne bi trebalo štedeti u novčanim sredstvima".¹²⁴ Naročito su retke bile tzv. letnje domaćičke škole (tečajevi), jer se seljaštvo nerado odricalo sposobne radne snage u vreme najobimnijih poljskih radova. S tim u vezi banski sekretar Vida Čubrilović, u izveštaju o ispitu u domaćičkoj školi u Ribaševinama, u avgustu 1935. godine, između ostalog, zapaža: "Upis učenica za zimsku školu provodi se u obližnjem selu. Škola zimska trebalo bi da počne do 1. septembra. Seljaci su zadovoljni sa radom škole, samo se tuže da im je bilo teško slati decu u školu za vreme poljskih radova, zato zimsku školu treba otvoriti što pre."¹²⁵

Malobrojni tečajevi slabog traga ostavljali su i zbog malog broja "tečajki". U rudničkom školskom srezu školske 1933/34. godine održan je samo jedan tečaj, sa 27 polaznica, u zaječarskom srezu tečaj od 2. novembra 1934. do 21. aprila 1935. pohađalo je 26 učenica, dok je dva tečaja u nišavskom srezu u prvom polugođu školske 1934/35. godine redovno pohodilo tek 38 devojaka.¹²⁶

Sličan broj polaznica imale su i pokretne (ambulantne) domaćičke škole Zadužbine Nikole Spasića, čija je pravila odobrilo Ministarstvo prosvete 15. maja 1935. godine. Osnovna načela tih pravila bila su: 1) da te škole izvode nastavu priređivanjem tečajeva u određenom kraju, krećući se po mogućstvu iz sela u selo; 2) da sve pripreme za rad takve škole u jednom selu ima preduzeti naročiti priređivački odbor koji izaberu mesne zemljoradničke zadruge i koji će upravi škole ukazivati potrebne pomoći za sve vreme trajanja tečaja; 3) da učenice obitavaju u svojim domovima, a u školskoj zgradi borave samo preko dana i zajednički uzimaju samo dnevne obroke hrane, jedući jestiva koja radi obuke naizmenično (reduški) spremaju od namirnica nabavljenih o trošku Zadužbine; 4) da nastava u tečajevima tih škola traje osam nedelja. Prva ovakva škola bila je Oplenačka domaćička škola, koja je od novembra 1935. do kraja 1936. godine organizovala šest tečajeva, sa ukupno 127 devojaka, dok je druga, Oraščka domaćička škola, od 2. marta do 20. decembra 1936. održala tri tečaja, sa 87 učenica.¹²⁷

---

¹²⁴ AJ, 66, f-286.

¹²⁵ AJ, 66, f-294.

¹²⁶ AJ, 66, f-265

¹²⁷ *Privredni letopis Zadužbine Nikole Spasića*, knj. II, Beograd, 1937, str. 28 - 38.

Bez neophodnih rezultata u prosvjećivanju ženskog stanovništva na selu i posle višedecenijskog, manje ili više, organizovanog rada, Ministarstvo prosvete je 31. marta 1937. godine, propisalo novu uredbu o domaćičkim školama, koje su, pored učiteljskih domaćičkih škola, obuhvatale škole za domaćice i tečajeve za domaćice. Pred škole za domaćice uredba postavlja dvojak zadatak: da "bude interesovanje devojaka za domaći rad, jačaju njihovu volju i osećanje dužnosti prema domu i izazivaju osećanje potrebe za zdravijim, lepšim i ugodnijim životom, tj. kulturnim preporođajem porodice", kao i da "daju devojkama za život potrebno obrazovanje koje ih osposobljava da postanu obaveštene, spretno i dobre domaćice, žene i majke, korisne članice društvene zajednice i valjane građanke".¹²⁸ Slično se očekuje i od tečajeva za domaćice: "da osposobe svoje učenice za razumno, napredno i stručno vođenje gradskog odnosno seoskog domaćeg gazdinstva i da ih pripreme da postanu dobre, umešne i obaveštene domaćice i majke".¹²⁹ I škole, i tečajevi organizuju se zasebno za gradske i seoske devojke i žene, s tim što tečajevi mogu da budu stalni i pokretni. Na osnovu ove uredbu, Ministarstvo prosvete je 10. novembra 1939. godine propisalo i novi nastavni plan i program.

Tabela

Nastavni plan i program seoskih škola za domaćice i stalnih i pokretni tečajeva za domaćice na selu

Predmet	Škola za domaćice	Tečajevi za domaćice	
		stalni	pokretni
	broj časova nedeljno		
Srpsko hrvatski slovenački jezik	2	2	2
Narodna istorija sa zemljopisom	2	2	2
Račun	1	1	1
Fizika i hemija (pouke iz prirode)	1	1	1
Higijena	2	2	2
Domaće gazdinstvo	3	3	4
Osnovi poljoprivrede	4	4	4
Ženski ručni rad	4	4	4
Porodično i društveno vaspitanje	1	1	1
Fizičko vaspitanje	1	-	-
Muzika sa pevanjem	1	-	-
Crtanje	1	-	-
Svega	23	20	21
Kuvanje i opšta praksa	20	21	18
Ukupno časova	43	41	39

Izvor: *Prosvetni glasnik*, 11/1939, str. 1243.

¹²⁸ *Prosvetni glasnik* 5/1937, str. 558.

¹²⁹ *Isto*, str. 567.

Ni donošenje nove uredbe, ni propisivanje novog nastavnog plana i programa za škole i tečajeve za domaćice nije doprinelo njihovom većem prodiranju u široke narodne slojeve. Seljaštvo, koje je nerado svoju žensku decu davalo i u osnovnu školu, pogotovo se teško odlučivalo da svoju odraslu devojku, potrebnu za obavljanje poslova na njivi i u kući, pošalje u domaćičku školu ili na domaćički kurs. Primera radi, tokom 1937, dve pokretne (ambulantne) domaćičke škole Zadužbine Nikole Spasića održale su po pet tečajeva, sa ukupno 166 polaznica,¹³⁰ ili za 22,43% manje nego u prethodnoj godini. U organizaciji Ministarstva prosvete tokom tri godine (1938, 1939, 1940) održano je tek oko 60 tečajeva u selima, sa skromnim brojem učenica.

Osim malog broja svršenih učenica, domaćičke škole nisu mogle da postignu željene rezultate, često i zbog nemogućnosti da učenice primene novostečena znanja po povratku u svoje domove. Duboko konzervativno seljaštvo teško je pristajalo da za kuću nabavi dovoljno kvalitetnog posuđa, odgovarajući nameštaj ili da samu kuću preurede. O tome govori i jedna žalba svršene učenice upućena učiteljici u domaćičkoj školi: "Otac nam kupio 12 hektara zemljišta, platio 60.000 dinara, a zamislite g-đice meni neće da odvoji ni 1.000 dinara da kupim što mi treba za kuhinju i kuću."¹³¹

Takođe, "školarke" su u svom okruženju teško iskorenjivale i brojne pogrešne navike, na primer u (ne)održavanju lične higijene, u higijeni ishrane, higijeni stanovanja i dr, pri čemu su nekad bile izložene i podsmehu. "Donela nam snaša užinu u polje, a ja se polila i isprala ruke, tek će moja drugarica sa podsmehom: gle ti gospođice šta je naučila? Zašto preš ruke, kao da ćeš njima jesti? A ja njoj: misliš treba samo zato ruke prati, a ne znaš da prljavim rukama ne treba ni hleb prihvatati, a njega ćeš lomiti rukom."¹³²

---

130 *Privredni letopis Zadužbine Nikole Spasića*, knj. III, Beograd, 1938, str. 34-39.

131 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995, str. 200.

132 *Isto*, str. 213.

1.4 . SELJANKA U RATU

Brojni i dugotrajni ratovi Srbije tokom prve polovine 20. veka uticali su u znatnoj meri i na položaj seljanke. Ona, koja je do tada uglavnom samo slušala i radila ono što joj je naređivao muž – domaćin - starešina, ona za koju je uvek neko drugi “mislio”, bilo otac, deda, svekar ili “on” (muž), ostavši da čuva ognjište, nezaštićena, prepuštena na milost i nemilost neprijatelju, izložena oskudici i nevoljama, puna brige za svojim muškarcima na bojištu i u zarobljeništvu, a prepuna bola za najmilijima izginulim na ratnim poprištima, borila se s mnogim nedaćama, požrtvovano i bez “roptanja”. “I interesanta je stvar, da su žene, tako strašno pogođene i tako očajno usamljene, ne samo kao kurjačice radile i podnosile sav teret s radom skopčan, već još bez roptanja podnosile svoju do strahovitosti tešku sudbinu...”¹³³

U ratu je seljanka uglavnom za plugom

Seljanke pod nadzorm neprijateljskog vojnika

Pokazala je seljanka, u toku okupacije da može samostalno da vodi gazdinstvo, da bude domaćin i starešina. “Žena seljanka je bila čovek. Više nego čovek: bila je radnik, organizator.”¹³⁴

¹³³ Dragiša Lapčević, *Okupacija*, Beograd, 1923, str. 71.

¹³⁴ Dragoljub Jovanović, *Seljak – svoj čovek*, Beograd, 1997, str. 107.

S požrtvovanošću dostojnom divljenja, seljanka je čuvala decu i negovala stare, ali je i, zamenjujući odsutnog domaćina, sama obrađivala i održavala imanje. Osim sa preslicom i za razbojem, ona je sada i za plugom, čije ručice drži u rukama, čvrsto i sigurno, isto onako kao vreteno i čunak. Slaže ona brazde prevrnute zemlje, otkose zlatnog žita i mirisne trave s istom onom ljubavlju i sigurnošću kao što u večernjim satima, prema svetlošću lojanice, lampe ili luča, slaže opredeno na vreteno, ili raznobojnu pređu, čunkom, u ćilime i šarenice. O odmoru ona nije ni mislila. Verujući da je sve to prolazno, sa zapanjujućom vedrinom duše, izdržala je brojne napore i odgovorila svim izazovima. "Šta su izdržale jadne seljanke radeći teške poslove, čak i poslove koje su dotle samo ljudi radili. Orale, kopale, sejale, žnjele, plastile, radile od jutra do mraka, često gonjene bajonetom i kundakom, samo da bi neprijatelj što bolju žetvu imao. Gajile stoku, krile i mučile se, pa često i glavom plaćale, ako su htele zaštititi i sačuvati svoju imovinu. Na kuluk išle, kamenje vukle, džakove tovarile i najteže poslove radile, bez ikakvog priznanja od obesnog neprijatelja, a uz sve to još i porez plaćale, ratne zajmove davale i hranile soldatiju po selima."¹³⁵

Odgovarale su seljanke svim obavezama koje im je okupator nametao, često ga i nadmudrujući, i pored sve njegove okrutnosti. "Kad je bilo žito požnjeveno, ovršeno, sasuto u džakove, stigla je naredba da se samo jedan deo hrane može zadržati za ishranu prema broju čeljadi, a da se drugo ima predati vojnim vlastima. I danas vidim dugu povorku kola natovarenih hranom, obasjanu divnom letnjom mesečinom, na belom drumu kroz Šumadiju. Volove gone žene, predući usput. Za svakom od njih stupao je neprijateljski vojnik sa bajonetom na pušci. Išle su ozbiljno i tiho, pognute glave, mnoge ubrađene crnom šamijom, ali neprijatelj ne vide suze u njihovim očima. Sve su stizale, ispunjavale sve, što se od njih tražilo na vreme, da ne budu gonjene i kažnjavane. Činile su i nešto više. Uspevale su da od neprijatelja sklone više hrane nego što se smelo, da bolje ishrane decu i sačuvaju njihove živote."¹³⁶

Seljankina kuhinja bila je, često, najsigurniji "kazan" svakoj vojsci koja je kroz selo prolazila ili se u njemu, duže ili kraće, zadržavala. "Nama su četnici bili već saopštili da moramo da spremamo za njih određenu količinu hrane. Moja majka se povela srcem i odlučila da ne prihvati savet mladog partizana i spremila je hranu i za njega i njegovu četvu, jer je tako htela, a i za one druge jer su tako naredili."¹³⁷ Odbegli, ranjeni, zalutali, vojnici svih vojski okrepļenje su nalazili upravo u seljankinom domu. "Ali ubrzo pred nas izadoše žene i neka deca. Žene su bile nasmejane i veoma srdačne. Prvo što su nas pitale bilo je koliko vremena nismo jeli. (...) 'Ako se ne računa jedna čorba od kukuruznog brašna za ceo dan, onda osam dana'. Žene su nas gledale bolećivo i brzo odoše u kuću i uskoro se vratiše sa nekom karlicom, dosta velikom, u kojoj je bilo mleko, možda jedno dva-tri litra, i velikim okruglim a tankim hlebom. Staviše to na

¹³⁵ *Pravda*, 30.oktobar 1918, str. 1.

¹³⁶ *Jugoslovenska žena*, 2, 5. decembar 1931, str. 2.

¹³⁷ Milan Lj. Karović, *n.d.*, str. 471.

travu pred nas, dadoše nam kašike.”¹³⁸

Iskreno i bez zadržke seljanka je pružala ono što je imala. “Nailazimo pored nove kuće. I pred njom žene. Snishodljivo se smeškaju i kao da čekaju baš nas. ‘Otkad niste jeli?’ Kažemo: ‘Sedam dana’. ‘Jao, kuku, nama, kako ste živi. Evo, spremile smo nešto da se prihvatite. Ovo je raženi hleb, mnogo lep.’ (...) I ovde skoro sve pojedosmo. Kažem: ‘Što bi bi’. Žene se smeju: ‘Šta će da bude. Koga je hleb ubio. Nek ste vi živi i zdravi, da obradujete svoje kod kuće. Sve će da bude u redu.’”¹³⁹

Široko srce seljanke i među okupatorskim vojnicima je pravilo razliku. Ona je i u njima gledala čoveka, a ne samo ubice. Iznenadena što nemački vojnik nije hteo da uđe u kuću jer su mu čizme bile kaljave, ona je, na primer, prokomentarisala: “Eto, pa sad budi pametan. Jadnu Vidu spalili sa decom, a ovaj neće sa kaljavim čizmama da uđe u kuću. Njima može da se naredi da budu ubice i kad nisu.”¹⁴⁰

Iako seljanka nije neprijatelja gledala samo preko nišana, ona je za njega često bila podjednako kriva kao i muškarac, jer ona je radala srpske ratnike. Otuda neprijateljske kaznene ekspedicije nisu štedele ni nju. Početkom Prvog svetskog rata najviše su stradale seljanke u Podrinju, koje je bilo poprište prvih ratnih sukoba. Idući po okolini Šapca, nakon avgustovske neprijateljske ofanzive 1914. godine, Arčibald Rajs je zapisao: “Nema sela ni mesta gde se poštedela srpska kuća i živalj u njoj: ili je poubijan ili masakriran ili spaljen. Pored toga, svuda tragovi silovanja.”¹⁴¹

Žene i deca na razorenim ognjištima u Mačvi 1914. godine

138 *Isto*, str. 671.

139 *Isto*, str. 672.

140 *Isto*, str. 529.

141 Sava M. Đorđević, *Spomenica dr Rajsu*, Šabac, 1988, str. 28.

Kod mehane u Krivajici, neprijateljski vojnici su 31 osobu (ljudi, žene i deca), u dve grupe, povezali jedno za drugo konopcem, da bi ih zatim zaklali i užasno unakazili. "Jednoj ženi sekli su kaiševe od kože, a drugoj su dojke odsekli." U Lešnici su pak više od sto žena i dece, povezanih lancima, streljali, a zatim im glave odsekli i bacili na posebnu gomilu...¹⁴²

Austrougarski vojnici streljaju seljanke, decu i starce u Lešici

Načinili su ratovi od seljanke i aktivnog borca protiv neprijatelja. I pored ukorenjenog shvatanja da žena nije za rat, seljanka je već na početku Prvog svetskog rata, u Cerskoj i Kolubarskoj bici 1914. godine, kao i prilikom odstupanja srpske vojske u jesen 1915. godine, pokazala da joj i oružana borba nije strana. S tim u vezi pisali su i neprijateljski listovi. Bečki list *Neue Frie Presse* izveštavao je da su srpski vojnici dovodili i žene "sa puškom o ramenu, onako kako su ih zatekli, da napadaju našu (austrougarsku) vojsku". *Frankfurter Zeitung* je 23. oktobra 1915. godine izveštavao: "Borbe ovde, u Srbiji, imaju sad karakter najdivlje borbe naroda, u kojoj učestvuju i starci i žene i deca"¹⁴³

Seljanka je posebno zapaženu ulogu u toku Prvog svetskog rata imala u Topličkom ustanku 1917. godine. U njemu je ona bila kurir, obaveštajac, jatak, požrtvovana bolničarka. "U izvorima je zabeleženo da su žene, zajedno sa starcima i decom, dopremale municiju, hranu, ratne poklone, prenosile ranjenike, čuvale stražu, prenosile hitne vesti..."¹⁴⁴ Ovo su zapazili i okupatorski obave-

¹⁴² Đorđe Knežević, "Ratne operacije 1914-1918", *Šabac u prošlosti*, 4, Šabac, 1984, str. 69.

¹⁴³ Božica Mladenović, *Žena u Topličkom ustanku 1917*, Beograd, 1996, str. 45.

¹⁴⁴ *Isto*, str. 29.

štajni oficiri, pa su u svojim izveštajima pisali “o pomoći koju su žene pružale ustanicima, obavljajući pozadinsku službu.”¹⁴⁵

Bilo je među ovim “pozadinskim radnicima” i onih koje su posebno uticale na jačanje morala pobunjenika, poput starice Todore iz Bele Vode, koja je često posećivala jedinicu Koste Milovanovića Pećanca i donosila hranu, “da gladni borci prezalogaje”. Pamteći je kao izuzetno mirnu i stalozenu, duhovno neobično snažnu, Pećanac je o njoj zapisao: “Nikad je nisam mogao videti neveselu i snuždenu kao mnoge majke. Samo nam je govorila da se ženski ne predamo, da junački istrajemo do kraja. Ona je imala pet sinova četvorica su sa vojskom, a jedan u četi sa mnom.”¹⁴⁶

Pojedine seljanke učestvovala su i u napadima četnika na gradove, dok ih je izvestan broj bio u tri komitska odreda, od pet postojećih, s tim što one nisu bile strogo vezane za određenu jedinicu, “nego su, zavisno od događaja i zahteva gerilske borbe, napuštale pojedine neaktivne i pridruživale se borbenim četama gerile”.¹⁴⁷ Neke od njih su se komitima pridruživale prerusene u muškarce, poput Rizne Radović, čija je tajna razotkrivena tek prilikom previjanja, nakon ranjavanja.¹⁴⁸

Po ugušivanju ustanka Topličanke su morale da “plate” svoje “borbeno raspoloženje”. Neprijateljska kaznena ekspedicija ih je ubijala, i to ne samo streljanjem i vešanjem, već i klanjem i spaljivanjem. Prema nepotpunim spiskovima, stradale su 452 žene, od kojih je jedino njih 19 iz Prokuplja i šest iz Kuršumlje, a ostale su bile, uglavnom, seljanke; silovano je 142, a batinano 825 žena, pretežno seljanki, od kojih su neke primile i više od 100 udaraca, dok je jedna tučena čak 28 puta.¹⁴⁹

U toku okupacije manji broj seljanki, duže ili kraće, više sporadično nego intezivno, saradivao je, međutim, i sa okupatorom. Razlog tome najčešće je bilo siromaštvo i oskudica, kada je nagon za održanjem nadjačavao sve drugo. Neke seljanke okupator je zavrbovao i ucenjujući ih životima njima bliskih osoba, naročito dece, dok su im druge prilazile po nagovoru žena koje su tu saradnju već prihvatile, ili zbog revolta na pojedine svoje sunarodnike koji su ih, takođe, ucenjivali i pljačkali.¹⁵⁰ Bilo je i slučajeva da su pojedine seljanke prilazile okupatoru radi mržnje prema nekom svom sunarodniku, odnosno iz osвете za nesporazume iz prošlosti, pa čak i one ljubavne prirode. “Simona Jovanović iz sela Spanca je zbog neuzvrćene ljubavi prijavila svog bivšeg ljubavnika da je

---

145 *Isto*.

146 *Isto*, str. 33.

147 *Isto*, str. 47.

148 “Trčali smo u streljačkom stroju preko livade, a sa obe strane sipali su na nas vatru Bugari. Kuršumi su rili zemlju i praštali su dum-dum meci oko nas, kada mem pogodiše dva metka u list leve noge, i oba eksplodiraše. Jurnu krv kroz raskinutu saru čizme, i ja se zanijem.” - Božica Mladenović, *Žena u Topličkom ustanku 1917*, Beograd, 1996, str. 54.

149 Božica Mladenović, *Žena u Topličkom ustanku 1917*, Beograd, 1996, str.117-170.

150 *Isto*, str. 74.

komita. Zbog te lažne prijave on je bio ubijen.”¹⁵¹

Klevetanje, špijunaža, potkazivanje naročito su “procvetali” po ugušivanju ustanaka, kada od žena “bugarskih ulizica”, prema kazivanju savremenika ustanaka, “nisu imali života ni komite ni meštani.”¹⁵² Komite su zbog toga bile, posebno, nemilosrdne prema ženama saradnicima okupatora. Samo u nekim prilikama ostavljane su u životu. “U narodnoj tradiciji je zapamćeno da izvesna žena iz sela Maćedonca, kod Medveđe, koja je bila bliska saradnica Bugara, nije likvidirana zato što je imala šestoro dece, a muž joj je bio na Solunskom frontu.”¹⁵³

U skladu sa tradicionalnim patriotizmom u srpskom narodu, seljanka ni u Drugom svetskom ratu nije ostala po strani. Već u martovskim demonstracijama 1941. godine, u skoro svim većim gradskim centrima, učestvovala su i seljanke. Tako je, na primer, “veća grupa žena iz sela podunavskog sreza još u ranim jutarnjim časovima 27. marta 1941. godine došla u Smederevo sa muškarcima da javno izrazi nezadovoljstvo zbog sklapanja pakta sa silama Osovine.”¹⁵⁴

Još veće borbene raspoloženje pokazivale su seljanke, ispraćajući mobilisane u aprilski rat. “Majke, supruge i sestre su se okupljale kod opštinskih zgrada i svečano ispraćale mobilisane vojnike u rat.” U zanosu neophodne odbrane zemlje od okupatora, seljanke su posebno teško prihvatale aprilsku kapitulaciju. Vojnike koji su se u neredu povlačili, bacali oružje i opremu i presvlačili se u civilno odelo, one su pljuvale, prekorevajući ih: Zar se tako ratuje? Šta mislite o nama i deci? Zar nas bez opaljenog metka predajete Švabama? Jes’ izratovaste, alal vam vera, odbraniste nas, blago nama?”¹⁵⁵

Zahvaljujući organizovanom radu Komunističke partije Jugoslavije među seljaštvom u periodu između dva svetska rata, kao i tokom trajanja narodno-oslobodilačke borbe, veliki broj seljanki je prišao narodnooslobodilačkom pokretu, bilo da su se s puškom u ruci, rame uz rame s muškarcima, borile protiv neprijatelja, bilo da su kao istaknuti aktivisti na terenu organizovale prikupljanje oružja, zaostalog posle kapitulacije jugoslovenske vojske, sakupljale novčane priloge, hranu, odeću i obuću za vojnike, vršile obaveštajnu i kurirsku službu, krile ilegalne partijske radnike, lečile i sakrivala ranjenike i sl.

---

151 *Isto.*

152 *Isto*, str. 75.

153 *Isto*, str. 78.

154 Žarko Jovanović, *Žene Srbije u ratu 1941-1945, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd, 1998, str. 332.

155 *Isto.*

Zorka Pavlović iz Krnula (Posavotamnava) donosi hranu članovima Okružnog komiteta KPJ, u leto 1944.

Mnoge seljanke hrabro su ginule u borbi, a još ih je više stradalo u logorima i zatvorima, kao i u neprijateljskim odmazdama. Nemci su 15. oktobra 1941. godine zapalili selo Draginac, kod Loznice, i streljali 2.864 lica, pretežno žena, dece i staraca. Samo u jednoj noći između 20. i 21. decembra 1943. godine četnici su izvršili svirep pokolj u selu Vraniću ubivši, kao saradnike NOP-a, 69 stanovnika, među kojima 32 devojke i žene od 16 do 90 godina.¹⁵⁶ Pojedinačna ubijanja seljanki skoro da su bila svakodnevna na celom području Srbije. Sve one su, i tada, u najodsutnijem trenutku, iskazivale neizmernu hrabrost i herojstvo trpeći neviđena fizička i duševna mučenja. Jedan od takvih primera je svakako i Darinka Radović, rođena u Kloki kod Natalinaca 1896. godine, a udata u Rajkovac. Pošto joj je muž zarobljen u aprilu 1941. godine i oteran u Nemačku, Darinka je ostala sama s decom. U NOP se uključila 1942. godine, od kada je njena kuća postala važno partizansko uporište, "u koje su navraćali parizanski kuriri, rukovodioci i organizatori narodnooslobodilačkog pokreta u tom kraju", ali u kome su se skrivali i ranjeni borci. Nakon što su četnici otkrili aktivnost Darinke i njenih kćeri, uhvatili su ih 9. maja 1943. godine i u crkvenoj porti tukli i mučili, tražeći priznanje koga i gde kriju i ko je sve u selu saradnik partizana. "One su ćutale. Četnici su onda počeli da muče najmlađu kćer, četrnaestogodišnju Stanku, nadajući se da će ona priznati. Devojčica je ćutala. Četnici su tražili od Darinke da prizna, preteći da će joj zaklati Stanku. Darinka je ćutala. Zločinci su onda pred majkom i sestrom zaklali malu Stanku, koja se branila i rukama hvatala za oštru kamu. Pala je mrtva sa isečenim dlanovima. Prkosna seljanka

---

156 Isto.

je i dalje ćutala. Tada su četnici počeli da kolju i stariju kćerku Radmilu. I dvadesetogodišnja Radmila je prerezanog grla u ropcu pala pred noge vezane majke. Darinka je i dalje ćutala. Podivljali četnici zaklali su na kraju i nju.”¹⁵⁷

Za iskazanu hrabrost u borbi i za izuzetan doprinos u pobjedi nad neprijateljem, na različite načine, veliki broj seljanki odlikovan je raznim odlikovanjima. Jedan deo ih je postao i nosilac *spomenice 1941*, a neke su proglašene i za narodne heroje, poput Darinke Radović.

Obrušavajući se besomučno i na žene “saradnike NOP-a”, četnički pokret od početka nije uviđao potrebu da pridobije žene, skoro polovinu stanovništva. Prenabregavajući socijalno-ekonomske i patriotsko-tradicionalne razloge masovnog prilaska žena narodnooslobodilačkom pokretu, on je to objašnjavao neobuzdanom ćudi žene, koju su “bezdušno koristili” partizani. “Priličan broj dotad mirnih i ćednih devojaka, pod uticajem komunistiće propagande i prakse, postao je polno razularan, i u toj polnoj slobodi, ili kako je komunisti nazivaju ‘slobodnoj ljubavi’, treba tražiti razlog što su mnoge devojke otišle u partizane.”¹⁵⁸

Tek nakon Svetosavskog kongresa, Vrhovna komanda JUVU, na ćelu sa Dražom Mihailovićem, pokušava da formira Jugoslovensku organizaciju Ravnogorki (JUORA), kao i Žensku ravnogorsku organizaciju saniteta (ŽROS), koja je trebalo da, preko svojih organa u svakom selu, kordinira rad sa referentima saniteta matićnih brigada. Uspeh je, međutim, izostao, o ćemu veoma jasno piše i naćelnik kraljevaćkog okruga komandantu II ravnogorskog korpusa 4. avgusta 1944. godine, konstatujući da je organizovanje saniteta među ženama “odjednom zastalo” i da je “pri daljem organizovanju po selima, organizacija naišla na otpor naroda.”¹⁵⁹

Zbog izraženog otpora žena prema ćetnićkom pokretu, njegovo rukovodstvo je posezalo i za sve težim pretnjama: “Kazniće se sva ženska lica koja su špijunirala u korist neprijatelja, kao i sve žene i devojke koje su se neprijatelju podavale i blud provodile.” Kakve su to sve kazne bile pokazuje i jedno naređenje komande ćetnićke “Rasinsko-toplićke grupe korpusa”, od 7. septembra 1944. godine: “Jedan put za uvek naređujem da se prestane sa pljaćkom, sa batinanjem i šišanjem žena i devojaka.” U njemu se, takođe, podvlaći i “izvorni” stav ćetnićkog pokreta prema ženi: “Žene ne primati u vojsku... Moramo ostati dosledni naćelima Ravnogorskog pokreta.” Taj stav ponovio je i vođa pokreta Draža Mihailović u jesen 1944. godine, i pred sam slom, izjavom: “Teško naciji koju žene puškom brane.”¹⁶⁰

Mada organizovanje žena u ćetnićki pokret nije zaživelo, što je, inaće, bilo i u suprotnosti “izvornim” ćetnićkim naćelima, seljanka je u njega ipak bila uklju-

157 *Žene Srbije u NOB*, Beograd, 1975, str.244.

158 Mihailo Stanišić, “Stavovi Ravnogorskog (ćetnićkog) pokreta prema ženi”, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd, 1998, str. 345.

159 Isto, str. 350.

160 Isto.

čena, pogotovo ako je među četnicima imala muža, oca, braću ili decu. Osim pomoći u hrani i odeći, one su im i jatakovale, vršile kurirsku i obaveštajnu i doušničku službu. Na dojavu jedne seljanke iz Planinice i njenih komšija, lično Draži Mihailoviću, o dolasku grupe partizana u seosku školu, u septembru 1941. godine, "Draža je sa svojim obezbeđenjem napao partizane. Dvojica su poginula, jedan ranjen, a cela grupa je bila zarobljena."¹⁶¹

Ovakav rad seljanki otežavalo je budno oko simpatizera partizanskog pokreta, čija je i najmanja sumnja mogla da bude pogubna. Na svaku takvu dojavu reagovala su partizanske jedinice ili revolucionarni organi vlasti oštrim kažnjavanjem žena - "pomagača okupatora", koje su, zatim, često morale da prihvate saradnju i sa narodnooslobodilačkim pokretom, prvenstveno da pružaju podatke o kretanju i brojnosti četničkih jedinica, a to je sada značilo strah i od njih ako otkriju da su postale i partizanski obaveštajci. Seljanki u Srbiji stradanje je bilo "suđeno". Svakojoj vojsci morala je da pomogne, od svake da zazire, jer "pravu" stranu nije mogla da odabere.

Po onome što je u ratu pretrpela i što je u njemu radila, seljanka u Srbiji se, u određenoj meri, "približila" muškarcu, rušeći njegovu "dominaciju". S druge strane, usled mobilizacije, interniranja i stradanja velikog broja za ženidbu prisitiglih mladića, u ratu je muškarac bio sve "dalji" za veliki broj seoskih devojaka. Došlo je do zastoja u sklapanju brakova na selu.¹⁶² Zbog nesrazmere u broju seoskih mladića i devojaka u toku rata, znatno češće nego u predratnim godinama, u ratnim neveste su bile starije od svojih "izabranika". U selu Svileuvi 1917. godine to je, na primer, bio slučaj u čak 14, od 29 sklopljenih brakova.¹⁶³ U strahu da ne propuste povoljnu priliku, kad se ratnici i zarobljenici vrate, pojedini roditelji su i svog nepunoletnog sina ženili sa "zrelom" devojkom, na šta su sada radije nego ranije pristajali i roditelji devojke.¹⁶⁴ Bolje je da im zet bude dečko nego da im kćerka ostane usedelica, bilo je njihovo razmišljanje.

I dok su seoske devojke strahovale za udaju, pristajući ponekad i na brak sa dosta starijim ili dosta mlađim mladoženjom, udate žene čiji su muževi bili u vojsci i zarobljeništvu i posebno udovice, nalazile su se neprestano u iskušenju da neverstvom zadovolje svoje seksualne potrebe. Komšije, pa čak i bliski prijatelji, nudili su svoju pomoć, najčešće samo uz jedan uslov, "da bar jednom bude njihova", obećavajući da će tu tajnu "nositi do groba", mada je bilo i starijih

¹⁶¹ Žarko Jovanović, "Žene Srbije u ratu 1941-1945", *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd, 1998, str. 334.

¹⁶² U selu Svileuvi, u Posavotamnavi, na polovini puta Valjevo – Šabac, u 1911. godini bilo je 23 venčanja, a 1912, 1913. i 1914. godine svega 30. U 1918. godini sklopljeno je 8 brakova, a u 1919. čak 30, da bi se 1920. godine, po konačnoj demobilizaciji i povratku zarobljenika i interniraca, venčalo 54 bračna para. – Momčilo Isić, Radovan Ranisavljević, "Stanovništvo Svileuve 1905-1915", *Svileuva – godišnjak*, 3/2005, str. 39-50; Momčilo Isić, Radovan Ranisavljević, "Stanovništvo Svileuve 1916-1926.", *Svileuva – godišnjak*, 4/2006, str. 39-56;

¹⁶³ Isto.

¹⁶⁴ U Svileuvi je 1917. godine, na primer, sedamnaestogodišnjak oženjen devojkom od 25 godina. – Momčilo Isić, Radovan Ranisavljević, "Stanovništvo Svileuve 1916-1926", *Svileuva – godišnjak*, 4/2006, str. 40.

momaka, obično nesposobnih za služenje vojske, udovaca i razvedenih koji su udovici ili "beloj udovici" nudili čak i brak. Nasrtali su na seljanku i okupatorski vojnici, a u Drugom svetskom ratu i pripadnici različitih "domaćih" vojski. Ipak, najveći broj seljanki, patrijarhalno vaspitanih u roditeljskoj kući, vezanih za novi dom i decu, na različite načine gušeći ženu u sebi, odupiralo se svim nasrtajima, ponekad i ubijajući nasrtljivca. "A za vreme okupacije je srpska žena pokazala više nego li vrline svoje: obuzdavajući polni nagon nekoliko godina i u najlepšim i najkritičnijim godinama svojim, ona nije popuznula ni jednog trenutka, niti se parila sa škartovima koji su ostali kod kuća, ni sa zavojevačima. Polnoj čistoti srpske žene su se čudili, sasvim s razlogom, austro-ugarski vojnici, koji su navikli na vucaranje svojih žena i s popovima i s drugom svakojakom alom; ali su joj se ozbilja divili nemački vojnici, koji su pravili spravnjenja između belgijskih i srpskih žena, u korist ovih poslednjih. Bilo je čak slučajeva da žena ubije vojnika koji naleti na nju; jedan takav slučaj mi je poznat u Levču, a biće ih mnogo više."¹⁶⁵

U Drugom svetskom ratu, kada su širom Srbije krstarile mnoge vojske, često razmeštane i po seoskim kućama, seljanke, prvenstveno udovice, zatim žene čiji su muževi bili u zarobljeništvu i one koje su imale starije muževe, bile su pod većim pritiskom, naročito četničkih starešina. Neke su u tu "avanturu" ušle svojevolejno, kao na primer ljubavnica komandanta Cersko-majevičke grupe korpusa majora Dragoslava Račića, Milena, koja je islednicima OZN-e ovako objasnila njihovu vezu: "Za četničko vreme živela sam sa Račićem, to je bilo skoro legalno. Muž mi je bio u zarobljeništvu, ja sam pokušavala da krijem, ali on, pustahija, nije..."¹⁶⁶ S druge strane, nad nekima je izvršeno nasilje. Nepismena seljanka koju je napao major Milovanović, u istrazi je izjavila kako joj je "posle te sramote brak uništen i da joj je život u opasnosti pošto ne sme da izađe pred svog muža kada se vrati iz zarobljeništa".

---

¹⁶⁵ Dragiša Lapčević, *Okupacija*, Beograd, 1926, str. 64.

¹⁶⁶ Isto, str. 362.

U RODITELJSKOJ KUĆI

2.1. DETINJSTVO SEOSKE DEVOJČICE

Tradicionalno vezano za rodno ognjište, za rodnu grudnu i imanje, za svoju kuću i porodicu, seljaštvo u Srbiji istinski se radovalo, skoro jedino, muškoj deci, jer su ona značila, odnosno obećavala opstanak kuće i "produženje" loze. Takođe, naglašeni patriotizam seljaštva uticao je na njegovu izraženu potrebu za muškim potomstvom koje će pušku da nosi i na branik otadžbine da stane. "Vole se i ženska deca, ali muško je odvojilo, badava, muško je vojnik". Za oca je sin ponos, on je naslednik njegovog prezimena i imanja, pomoćnik mu je u radu, on je njegov "radin", njegov "vojnik", dok je kćerka "tuđa kuća", ili, kao se često moglo čuti, "tuđa kost", koja će u roditeljskoj kući ostati, najčešće, do 16,17 ili 18 godine, a onda će se udati i "preći u drugu kuću, drugim ljudima". S druge strane, izdržavanje devojke još i više "košta", pošto ju je treba lepo odevati i obuvati, spremati joj darove, a, ne retko, i miraz za udaju.¹⁶⁷ "Kod našeg naroda na selu prevladuje uverenje, da je muško novorođenče Božji blagoslov, sreća kuće i nešto slično, dok je novorođena devojčica, ako ne baš prokletstvo, a ono beda, nevolja, nešto neočekivano, koje treba gajiti, hraniti, odevati i snabdevati potrebama za tuđu kuću".¹⁶⁸

"Kada čoveku-seljaku donese žena na svet žensko novorođenče on mu se ni malo ne raduje. Zaista teškoća života mu ne dozvoljava da se raduje ni muškom, ali protivu ženskog on ne može da uzdrži srdžbu i zato njegovu pojavu na svet pozdravlja gundanjem: "Žensko čeljade tuđa kost".¹⁶⁹ U pojedinim krajevima zato seljak, i kad mu se vatra na ognjištu neće da razgori, rezignirano kune: "Što se ne zapališ, nije se jutros devet devojaka rodilo".¹⁷⁰ Za osnovni cilj braka na selu smatralo se, zapravo, rađanje muškog deteta. Česti su zato slučajevi da se roditelji na selu, i pored nekoliko ženske dece, u izgradnji poroda zaustavljaju tek kad se "nađe muško čedo, - vojnik".¹⁷¹ Za seljaka koji umire najubitacnije je ako ne ostavlja za sobom muško dete, jer se to smatra kao "gnjev božji ili prokletstvo". Zato su u narodu i najteže kletve: "Sveća ti se ugasila", "Kuća ti opustela", što je značilo da nema muškog poroda.

Manje željeno od muškarca, žensko dete na selu je odmah po izlasku iz "povoja", bilo "osuđeno" na život prepun bola i teškoća. Ne retko, roditeljska nega, pogotovo u siromašnim porodicama, svodila se na najnužnije. Gajeći žensko dete roditelji nisu zaboravljali da kćerku jednoga dana treba udati, što je za njih značilo manje ili veće materijalne troškove. Ponekad i sama pomisao na tu "žrtvu" kod siromašnih roditelja čak je i "slabila" ljubav prema ženskom detetu, koje se, često prisilno, i ranije nego muško, odučavalo od dojenja i nagonilo "na hodanje", čime se, zapravo, završava roditeljska "briga" i već započinjalo

¹⁶⁷ Aleksandar Petrović, *Banjane - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 102.

¹⁶⁸ *Podrinska učiteljska biblioteka*, 1-2/1926, str. 27.

¹⁶⁹ *Agrarna misao*, 13, 1. maj 1938, str. 9.

¹⁷⁰ *Politika*, 11.294, 9. novembar 1939, str. 10.

¹⁷¹ *Podrinski odjek*, br. 4, 15. mart 1933, str. 2.

“iskorišćavanje” nejake devojčice. “Prvi detinji samostalni korak donosi mu i prve radosti, jer se dete koje hoda može već odmah upotrebiti za izvesnu vrstu poslova”.¹⁷²

Već sa prvim sigurnim koracima po dvorištu dete, u društvu babe, dede ili nekog drugog člana porodice, manje sposobnog za teži rad, pazi živinu, piliće i ćuriće. “I kad se čak i pas leno proteže u senci hlada ne interesujući se za retke prolaznike pustim seoskim ulicama, dete, uz kog starijeg, brzo počne da iz sveg glasa leleče na proždrljive vrane, ili lupnjavom u kakav stari limeni sud razgoni kopce, da ne kidišu na pilad i ćurad.”¹⁷³

Nestrpljivi da i decu “upregnu” u poslove, koji su za njih bili isto što i život, roditelji na selu su često govorili: “Jedva čekam da ovo dete odvrkne da me odmeni, da me poslušša”. A ona su odrastala ispunjavajući zapovesti: “Dodaj, blago meni, vreteno, kašiku”, ili bilo šta drugo, “Gledaj mleko, pa kad provri, zovi me”. Od ranog jutra, ni za njih nije “bilo praznih dana, poznih ustajanja, rastezanja i zevanja po kući”.¹⁷⁴

Već od četvrte-pete godine, ponegde čak i od treće, seoska deca dobijaju sve veće i teže dužnosti, koje su “mučni teret” za njihove godine, pogotovo u planinskim i pasivnim krajevima. “Oni od svoje treće i četvrte godine preuzimaju dužnosti. Na tuđim zubima - onima koje će se posle osme godine menjati-jedu svoj hleb, zaslužen napornim zalaganjem uz svoje starije!”¹⁷⁵

Morala su deca da rade, ne samo zbog praktične koristi već i zato da bi se kod njih razvio ponos i osećanje korisnosti i postojanja cilja, i u danu, i u satu, i u životu. “Život je bio rad, i obrnuto, i ko je smeo da ostane bez rada? (...) Ako deca nisu imala šta da rade kupovale su se ovce, pilila pilad, patile patke, ili bilo šta drugo da deca imaju šta da rade.”¹⁷⁶ Pogotovo se to odnosilo na žensku decu, koja jednog dana treba da odu iz kuće. Žensko dete, naime “mora još vrlo mlado da ispašta svoju ženskost i da neprerkidnim radom stostruko isplati ono što će joj se kadgod možda dati”.¹⁷⁷

Među prvim poslovima od većeg značaja koji se određuju deci jeste čuvanje stoke, kako bi se izbeglo plaćanje lica sa strane, odnosno omogućilo starijem i sposobnijem članu porodice da privređuje u drugom pravcu. “Od svoje treće, pa sve do sedme godine, posao ženskog deteta na selu uglavnom se svodi na čuvanje stoke. Taj posao ono obavlja kao neku vrstu sporta, jer se čuvanje stoke na selu i ne smatra nekakvim poslom iako bi, da nema dece, i za taj posao morao biti plaćen neko drugi ili bi ga obavljao neko od starijih”,¹⁷⁸ koji bi time bio sprečen da privređuje na drugom “značajnijem” poslu “Nema ni pet godina, a

172 *Agrarna misao*, 13, 1. maj 1938, str. 9.

173 *Isto*.

174 Milan, Karović, *Sećanja - priča o jednom narodu*, 1, Beograd, 2.002, str. 161-162.

175 Momčilo Isić, «Žena i dete u Srbiji između dva svetska rata», *Žene i deca, Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4, Beograd, 2006, str. 240

176 Milan, Karović, n.-d., str. 161-162

177 *Agrarna misao*, 13, 1. maj 1938, str. 10

178 *Isto*.

već je pošlo za ovcama ili drugom stokom na pašu. Ono i jedno pseto - od rane zore do večeri, na kakvom proplanku oko koga su Guste šume ili stenoviti breгови, sa kojih se katkada valjaju teški oblaci koji će trenutak docnije sručiti silovite pljuskove i kiša, uz tutanj i prasak gromova.”¹⁷⁹

Polubudna deca su izgonila stoku na pašu “dok nije pripeklo, jer kad pripekle goveda su se obadala, a ovce se zbijale glavu uz glavu, brektale i prestajale da pasu. A to je značilo slaba ishrana, manje mleka, mršavija jagnjad, slabija vuna i mršavije čitavo stado(...) Rano izjutra su se otvarale vratnice na dvorištima i stariji isterivali ovce, a svako domaćinstvo ih je imalo, ko desetak, ko dva-desetak, ali najviše do tridesetak.”¹⁸⁰

Isterane iz svojih obora, ovce, zbijene jedna uz drugu, “idu uz brdo čupkajući pored puta poneku travčicu i svaki čas kijajući, šmrčući i blejeći za jagnjadima, onako kako im kad padne na pamet i, čini se, više iz dosade nego stvarne potrebe.” Za njima su trčkarali čobančići i čobančice, koji su se ponekad i jedva videli iza krupnijih ovaca. Često su ta deca bila toliko mala da se sama kući nisu znala da vrate, već su po njih dolazili stariji. “Zato i nije nikakvo čudo da po seoskim poljanama i pašnjacima pored stoke ili živine vidimo kao čuvara žensko dete, koje još čestito ni prohodalo nije. Svakodnevno rano izjutra njega sa stokom dovode na tu poljanu na kojoj ostaje sve dotle dok po njega ne dođu. Ostaje kasno u noć, jer često puta ono je toliko malo da se samo ni kući ne bi umelo vratiti. Tu na pašnjaku ili poljani, ono, po vazdan prepušteno samo sebi, provodi svoju najraniju mladost.”¹⁸¹

Čobanica uz svoje stado na livadi

Nasuprot svojim varoškim vršnjakinjama, pogotovo onim iz imućnijih

¹⁷⁹ Momčilo Isić, «Žena i dete u Srbiji između dva svetska rata», *Žene i deca, Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4, Beograd, 2006, str. 244

¹⁸⁰ Milan, Karović, n.d., str. 161-162.

¹⁸¹ *Isto*.

porodica, koje “ne mogu sebi ni da predstave život bez guvernante i dan bez najmanje pet strogo vitaminskih obroka od: čokolade, mleka, čaja, jaja, putera itd”, malim seljankicama “jedino je društvo povereno im stado, a celokupna ishrana, naročito onih iz siromašnih inokosnih domaćinstava, bilo je parčence tvrde proje”. Ni dovoljno taze proje nisu dobijale male čobanice, i to samo zato što bi je onda više pojele, a u hlebu se, pa i onom kukuruznom, oskudevalo. “E moj gospodine, kada bi mi njima davali još i taze proju oni bi nam i uši pojeli!”¹⁸² Posebno je oskudna “lebara” čobančica u siromašnim krajevima, poput Homolja. “Iz radoznalosti zavirili smo u torbicu koju je jedna četvorogodišnja čobanka nosila preko ramena. Zapahnuo nas je odande težak zadah truleži i buđe. Šaku prljavih, nekad skuvanih, a sada davno otvrdlih kukuruznih zrna, na koje se hvatala plesan, izvuklo je dete malom ručicom i pružilo nam zahvalno za poklonjene bonbone. Korica hleba, tvrda ko najtvrđi kamen, a crnja nego najcrnja zemlja, od oštrog testa kao pesak, predstavljala je celu hranu četvorogodišnjeg deteta koje još ne zna ni da govori.”¹⁸³

Čuvajući svoja stada, čobančići, dečaci i devojčice, učili su i mnogo toga što se dešava u prirodi – “smena godišnjih doba, kraćanje i dužanje dana, pojava rose i slane, vreme opadanja lišća i mesta gde uspeva koja trava, šta stoka hoće, a šta ne da pase, od koje trave krave daju više, a od koje manje mleka, i bezbroj stvari koje čine sadržaj svega”. Devojčice su, obično, još za svojim stadom, uz igru sa dečacima, ili odvojeno, počinjale da uče pletenje, veženje, ali i da igraju narodna kola.¹⁸⁴

*Mala čobanica plete,
Proštica - Raška*

---

¹⁸² *Isto.*

¹⁸³ *Politika*, 10.022, 17. april 1936, str. 15.

¹⁸⁴ Milan, Karović, n.d, str. 162.

Donošenje vode sa bunara ili izvora, bilo radnicima na njivi ili za potrebe u samom domu, često je bio posao, upravo, seoskih devojčica. Njihova nejjaka leđa povijala su se pod teretom obramice sa punim testijama, a ponekad i vi-dricama, ili vučijama.

Seoske devojčice kao vodonoše 1940.

U mnogim krajevima, pogotovo u ravničarskim, žensko dete već u sedmoj godini počinje da se osposobljava za složenije poljoprivredne poslove. Za ta-mošnje seljaštvo sasvim je razumljivo “da na njivi prilikom žetve, kosidbe, ora-nja i ostalih najgrubljih poljskih poslova zaposli i tako nedoraslu devojčicu”. Ona više ne donosi samo vodu žednim radnicima, i ne stoji samo pred volovi-ma, već počinje i da “vodi volove” u kolima ili u oranju, pri žetvi “polaže” uža, a u sezoni kopanja ona “svojom” motičicom “pomaže” starijima, koji se “teško saginju”. U povrtarskim krajevima one pleve i pomažu u rasađivanju, “do neko doba gaze po hladnoj vodi razvodeći je vadicama kroz leje raznog povrća”, ili pomažu u pranju i klasiranju spremljenog povrća za tržište. Ponegde su rodite-lji čak izdvajali jedan deo u bašti, da ga njihova devojčica sama obrađuje, ili su joj, pak, prepuštali staranje o određenom grlu stoke (jagnje, prase, june i dr.), i to ne “za zabavu, igru i raznežavanje”, već da bi im tako približili “životni ritam i logiku života”.¹⁸⁵

---

185 *Isto.*

1 oranje je ženski posao, Tršić

Još sasvim malu, žensku decu su majke i bake privikavale na tzv. ženski rad. "Neretko, u devojčice od pet-šest godina mogu se u rukama videti 'pletiće' (ili pleteće — kako gde) igle ili za pojasom mala preslica. Pređa koju dete oprede, redovno je neravna, lako se kida, i može da se upotrebi za sukanje i uzice. Tim se uvek počinje."¹⁸⁶

Seoska devojčica tako, umesto da zakorači u školu, već u svojoj sedmoj godini otpočinje hod po najtrnovitijim stazama svog "jadnog životnog puta" Njena učionica je njiva, "gde obavljajući preteške poslove počinje polakao da shvata smisao života, bedu i očajanje svog položaja. Pogrešno bi bilo tvrditi da ona još tako mlada nije u stanju da shvati svu teškoću svoga položaja. Ako bi je pitali ona zaista ne bi umela odgovoriti ali ako bismo je postavili pored jedne varoške devojčice i dobro zagledali, razlika u izrazu lica dala bi nam najrečitiji odgovor."¹⁸⁷

Zamenivši školu njivom, seoska devojčica je, umesto prelaska iz nižeg u viši razred, prelazila na sve teže i teže poslove, pogotovo ako u porodici nije bilo sposobne radne snage. "U moga oca bilo je troje dece: starija sestra, moj brat, bolešljiv, mlađi od mene i ja. Sestra mi se uda i umre. Otac isto tako bolovao i umro. Onda majka i ja prihvatimo sve: rano sam počela sve raditi. U četrnaestoj godini sam i orala. Bila sam zdrava, jaka - besna. Tako u brazdi uhvatim za plug i tresnem ga o zemlju. Kao perce"¹⁸⁸

¹⁸⁶ Momčilo Tešić, *Momaštvo i devojaštvo*, Užički zbornik, 9, 1980, str.

¹⁸⁷ *Agrarna misao*, 13, 1. maj 1938, str: 10

¹⁸⁸ Momčilo Ilić, «Žena i dete na selu u Srbiji između dva svetska rata», *Žene i deca, Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4, Beograd, 2006, str. 244

Radna snaga devojčice na selu, posebno odraslije, bila je posebno značajna u vreme okupacije u Prvom i Drugom svetskom ratu, ali i u posleratnim godinama, kada je nedostatak sposobne muške radne snage bio najveći, a ceo teret poljoprivrednih poslova bio na plećima domaćice - majke, koji je ona, mada nerado, morala da podeli sa decom, pa i devojčicama, pogotovo ako su one bile školskog uzrasta, i ako nije bilo starijih sinova. Takođe, zbog neophodnosti da siromašno seljaštvo nadničanjem ili nekim drugim poslovima obezbedi dodatna sredstva za podmirenje, često i najnužnijih potreba u domaćinstvu, devojčice su imale značajnu ulogu, bilo da su same odlazile u nadničenje, bilo da su, umesto starijih, završavale određene poslove u vlastitom domaćinstvu, dok su ovi bili u nadnici. Zamenjujući odrasle u nekom poslu, ili pomažući im da posao lakše i brže obave, često su i one malobrojne seoske učenice morale da izostaju iz škole, čak i uz plaćanje kazni, a češće uz molbu učitelju da opravda izostanak. "Ali kad je vašar ili petak, kad treba da se teraju junad ili svinje u Kraljevo na pijacu, onda dečak ili devojčica ostaju da čuvaju stoku ili kuću, ili idu da pomognu oko onog malo što se prodaje. A sutradan, otac stoji pred učiteljem, gužva šajkaču u rukama i objašnjava kako nije moglo drukčije, pa sad nek učitelj čini što valja."¹⁸⁹

Čak i onda kada su školu pohađale seoske devojčice su više od dečaka po svršetku nastave žurile kući, drugoj školi i drugom učitelju, majci i baki. "A kad se završe časovi, one žure majkama, stalnom učenju da budu domaćice, pletilje, planinke, čistunke, tkalje, vestalke doma, kome moraju biti duša koja ne sme da se ugasi ni kada treperi. Iz jedne škole dolazile su u drugu. U prvoj su bile u mnogo starijem razredu nego u drugoj. Tamo su već učile šta će sa svojom voljom. Znale su da moraju da je imaju, ali pored jedne druge, nesavittljive, predodređene, možda pogrešne. Kako biti bršljen koji će kruto drvo da obavije, da bude visok koliko i ono, da mu da svoju boju, svoje zelenilo, ali da sve to bude onoliko koliko je drvo i da se čini da je to drvo zeleno. Kako se odreći skoro svega da bi se imalo sve, da bi se dobilo sve da bi se imalo sve, mudrost je retkih. To su oni koji pobeđuju. I majke su učile svoje male kćeri ovome, i u ovim mudrostima bile u starijem i težem razredu, od onoga u školi."¹⁹⁰

Zbog prevelikog ekonomskog izrabljivanja seoske dece, naročito ženske, u Srbiji je često moglo da se čuje: "Seljak voli dete kao i tele. Tele čuva i neguje da od njega ima koristi, a dete iskorišćuje, koliko može, i ne priznaje mu nikakve potrebe, dok ne stasa na snagu, da ih zaradi."¹⁹¹

---

189 Milan Karović, *n.d.*, str. 177.

190 *Isto*, str. 179.

191 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995, str. 328.

2.2. DEVOJAŠTVO

Sa polnim sazrevanjem devojčica prerasta u devojku. Devojaštvo obično nastaje između 14. i 15. godine, "upravo kad počinje i menstruacija",¹⁹² proces za koji je ona, uglavnom nepismena i neobrazovana, najčešće bila nepripremljena, jer ju je gajila i vaspitavala još nepismenija majka, koja je i sama o tome malo znala ili je pak smatrala nepotrebnim i sramotnim da svojoj devojčici priča o menstruaciji, o higijeni i njenom značaju. Uglavnom iznenadna, pojava menstruacije obično otuda jako uplaši devojčicu. Čest je zato bio slučaj da o tome ona nikome ne govori. "I istom docnije, kad se ta pojava dva do tri puta ponovila, saopštava se majci, koja umiruje devojčicu, i objašnjava joj da to tako mora da bude. I na tome se sve svršava. Nikakve higijenske mere ne preduzimaju se za vreme dok traje izliv krvi, pa se čak po svršetku menstruacije i ne peru".¹⁹³ Pri-sećajući se tog svog prvog iskustva, jedna žena kaže: "Kad sam bila mala od jedanaest godina, bila sam krupna i lepo razvijena, - ja nisam znala kako ni šta se na sebe ima. Kad sam prvi put dobila na sebe, ja sam odmah svukla košulju, otišla na potok, te je tamo oprala. Ali se ona nije prala. Sve kako je bilo isprljano na košulji tako je i ostalo. Posle odnesem je kući, savijem je, metnem je na jedno rakljasto drvo, među ramlje i odozgo pokrijem je đubretom. Kad je majka prala traži mi košulju. 'Neznam gde je', kažem ja. 'Kako neznaš?' počne on da viče. I ja sam posle morala da joj kažem: 'Eno je na šljivi!' Ja nisam imala mira dok nisam saznala šta je to. Tri je pranja prošlo, a ja nisam znala šta je, a majka mi nikad nije htela da kaže. Ona se sve bojala da ne rekne nešto bezobrazno, da se deca ne pokvare."¹⁹⁴

Zato što nije želela da "pokvari" svoju devojku, da je pripremi za tu pojavu, majka ju je prepuštala da o tome uči "ako od nekog čuje", što je, međutim, značilo nove praznoverice: "Kad ti se prvi put pojavi krv, treba umočiti prst u tu krv i njime namazati sebi krst pa čelu. Pa gledaj da prvo sretneš brata ili bratučeda, ili ako njih nema, onda uopšte neko muško. Na njegovo pitanje: 'šta je to?' treba odgovoriti: 'dan i noć', onda će pranje trajati lako". Ili pak: "Kad devojka prvi put dobije periodu, opere se mlakom vodom pa vodu sipa na cveće govoreći: 'dan i noć'. Što treba da znači: 'da od nje ide i da se pere samo dan i noć'."¹⁹⁵

Zadevojenje je obično značilo i promenu poslova koje je devojka obavljala, što je bilo u neposrednoj zavisnosti od ekonomskog stanja domaćinstva, broja njegovih članova i tradicionalnih shvatanja o mestu i položaju devojke u roditeljskom domu. Ona i dalje čuva stoku samo u domaćinstvima koja imaju starijih devojaka i u onima gde od ukućana nema ko drugi da čuva stoku, a ne može

192 Aleksandar Petrović, Studenica, ishrana seljaka – ekonomsko stanje-lična higijena-o religioznom osećanju, *Zbornik zdravstvenih proučavanja i ispitivanja sela i narodnog života*, IV, Beograd, 1934, str. 100.

193 Aleksandar Petrović, *Banjane – Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str.-. 102.

194 *Isto*.

195 *Isto*.

da se plati čobanin. Tamo gde ima mlađe dece, ona ovaj posao prepušta njima, odnosno slugama, ako je domaćinstvo sposobno da ih plaća. Oslobođena čuvanja stoke, ona u zadružnim kućama, međutim, "ne radi svaki posao; ona se čistiije odeva. Ako u kući ima parče sapuna za lice ono je najpre devojkino. Ona više radi za sebe, sprema darove. Na nju svi ukućani gledaju kao na privremenog gosta. 'Naša je dok je kod nas. Sutra da se uda, ode u tuđu kuću i nju će voleti više nego našu'. Žensko ognjište nije tamo gde se ono rodilo, nego onamo kud je ljudi dadu."¹⁹⁶ Poslove domaćice ona u zadružnim kućama obavlja, i to ne uvek i ne svuda, samo kad je njena majka reduša. Često se moglo čuti da majka kaže kako njena kćerka ne zna da kuva, al' će "naučiti kad se uda". U inokosnim i siromašnim porodicama devojka, međutim, preuzima sve tzv. kućevne poslove, sama ili zajedno sa majkom. "Devojka sad radi sve kućevne poslove, koje radi i svaka druga udata žena. Ona sprema očevu sobu, gotovi ručak, muze kravu, peče hleb, tka platno itd. Kad u kuću dođe gost i ona ide da se s njim pozdravi. Ona goste poslužuje parčetom šećera i vodom ili slatkim s vodom. Ona im kuva kavu."¹⁹⁷ Pored toga devojka je ovde i veoma značajna radna snaga na njivi i u bašti, bilo svojoj bilo tuđoj, kao nadničarka. Tako majka sedamnaestogodišnje kćerke, pošto su zajedno počistile kuću, umesile "kiselu proju" i počele da riljaju baštu, priča: "Žurimo baštu da posejemo. Svi su već posejali a mi još nismo ni zemlju spremili. Nemamo čime da plaćamo oranje, pa zato moramo polako da riljamo." Sa riljanjem i sađenjem svoje bašte se, međutim, prekidalo i odlazilo u nadnicu. "Baštu još nismo posejali. Sve nemamo kad, radimo kod drugoga. Ali šta ćeš, trebaju pare. Treba da se deca obuku; treba svi da jedemo."¹⁹⁸

Usled prave demografske katastrofe u Prvom svetskom ratu, kada su najviše izginuli radno najsposobniji muškarci, devojka je u posleratnom periodu postala još značajniji ekonomski činilac, sve češći radnik na njivi i u polju, naravno uz sve ostale "kućevne" poslove. "Ona: plete, prede, tka platna za rublje, 'prostirku i pokrivku', briše, donosi vodu, pere posuđe i rublje, beli platno, mesi hleb, kuva ručak, muze mladačnu stoku, čobaniše, pokatkad vari mleko i pravi od njega sir... Dvorske poslove (ratarske i povrtarske), osim ponekog lakšeg, kao što je sejanje luka, sađenje kupusa, plašćenje sena, devojke nisu radile. Izuzetak je bila žetva. Posle prvog svetskog rata 'natovareni su im na leđa i svi dvorski poslovi', jedino su pošteđene oranja, kosidbe, trpanja sena i vezanja snoplja strnih žita."¹⁹⁹

---

¹⁹⁶ Aleksandar Petrović, *Rakovica- Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Ildeo, Beograd, 1939, str. 11.

¹⁹⁷ Aleksandar Petrović, *Banjane- Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 102.

¹⁹⁸ Aleksandar Petrović, *Rakovica- Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Ildeo, Beograd, 1939, str. 106.

¹⁹⁹ Momčilo Tešić, *n.r.* str. 364.

Tkalja iz okoline Beograda, 1928.

Izrastanje u devojku podrazumevalo je i njen izmenjen položaj u kući. Već od petnaeste godine ona primećuje “da u kući nije isto”, što i muškarac – brat. Nije bio redak slučaj da mlađi brat zapoveda starijoj sestri, jer se shvatalo “da je muškarac sposobniji, pa ako je i mlađi”. U pojedinim krajevima sestra je čak morala “da sluša brata, makar on bio dete, a ona odrasla”, morala je “da mu čini čast, izuva obuću, ustaje kad on ulazi”.²⁰⁰

Nad devojkom roditelji danonoćno bdiju. Paze na svaki njen korak, kontrolišu svoje reči i postupke pred njom. I dok momku “ponešto može i da se ‘progleda kroz prste’, jer ‘muško je, neće roditi kopile’”, prema devojci se strože postupa.²⁰¹ “Sin sme sve da čuje, vidi, ode bez pitanja. Sigurni su u njegovo dobro držanje. Devojka nikud sama, ni s kim da priča, iz kuće da ne izlazi bez potrebe.”²⁰² Čak i u selima oko Beograda na devojku se “pazi oštro, kao i u najzabačenijim našim selima”, dok se momačko ponašanje ocenjuje “dosta blago, skoro kao u gradovima”. Roditelji vode računa s kojim momkom devojka razgovara i sa kojom se devojkom druži. “Nije red da sama izlazi uveče, da se nasamo sastaje s momkom, ili da sa njime ide kudgod. Kad se sretnu, mogu se malo porazgovarati, a posle treba da se razdvoje.”²⁰³ Na devojku, prvenstveno, pazi majka, zabranjujući joj “da sama ide u polje, da se sama udaljuje daleko od kuće ili da traži vršnjake muškarce da se s njima igra.” Ako bi devojka samo sa

²⁰⁰ Vera St. Erlich, n.d., str. 103

²⁰¹ Momčilo Tešić, Momaštvo i devojaštvo, *Užički zbornik*, 9/1980, str.363.

²⁰² Vera St. Erlich, n.d, str. 98.

²⁰³ Sreten Vukosavljević, n.d., str. 102.

jednim momkom dugo i često razgovarala, pa to majka čula, odmah bi joj pripretila. Strog nadzor se, međutim, mnogo teže sprovedio kad su devojke čvale stoku i nadničile. "Događa se da se momak iz drugog sela sastaje s nekom devojkom kad ona čobanuje. Nikad ne dođe sam, već sa svojim najboljim drugom, zbog ugleda same devojke a i sebe: da ima pomoć ako ga momci iz devojičinog sela napadnu".²⁰⁴ Dešavalo se da se momak od devojke vrati kući premlaćen, osobito ako je ona miražinka, izuzetno lepa i bogata, pa je više momaka "bacilo oko na nju".

Roditeljska strogost ipak nije mogla da spreči devojku da kroz pesmu, vezanu za svakodnevni život u selu, izražava svoja ljubavna osećanja. Ima, na primer, pesama koje izražavaju ljubavnu želju neodređeno osećanje potrebe za ljubavlju. Otuda devojka koja još nema momka tuguje:

*"Oči moje, očice,
Još da su mi kopčice,
Da zakopčam momke redom
Sa mojim pogledom."*

Kad je već ljubav osvoji, i kad zavoli jednog momka, onda peva:

*"Ala mi je, pa mi je,
Ne znam, majko, šta mi je,
Niko ne zna šta me bole,
Osim zlato moje." – ili:
"Prođe lola, propeva,
I volove protera,
Protera ih kroz potese,
Srce mi odnese."*

Kroz pesmu ona čak "dragog" i na sastanak poziva:

*"Dođi, lolo, večeras,
Da ne gorim džabe gas,
Da ne gore vedlo moje
Zbog ljubavi tvoje."*

Stihovima ona i hrabri svoga dragog, u slučaju da se njihovoj vezi protive roditelji, ili ako mu drugi ljubomorni momci prete:

*"Dođi, lolo, ako smeš,
Ti ne gledaj nikom čes,
Dođi malo da sedimo,
Koga se bojimo?"*

---

²⁰⁴ Momčilo Tešić, Momaštvo i devojaštvo, *Užički zbornik*, 9/1980, str. 370.

Devojka stihovima saopštava da su je momci “zapazili”:

*“Maramica s koncima,
Dopadam se momcima
Sve ja momke varam redom.
Sa mojim pogledom.”*

Svesna da je “dragi” voli i nakon svađe, devojka mu peva:

*“maramica od cica,
lolu hvata groznica.
hvataće ga svaka boljka,
dok sam ja devojka.”*

Patrijarhalna shvatanja i autoritet roditelja posebno pokazuju stihovi:

*“Mesečina kao dan,
Udaću se, dobro znaj!
Udaću se za dečaka
U inat momaka.
Moja majka trguje
I volove kupuje.
Daću popu četiri vola,
Venčati me mora” – ili:
“Zelen bagrem, zelen dud,
Aoj, lolo, al si lud:
Kad si reko da sam tvoja,
Čula nana moja.”²⁰⁵*

Neušorena sela u Srbiji, čije su kuće raštrkane po imanjima, omogućuju “ašikovanja” na različitim mestima: “leti u kukuruzima; pod jesen u slami, u voćnjaku i po jarugama, koje razgraničavaju posed od poseda; ponekad kod neke žene, rođake momka ili devojke.” Prema pričanju znalca seoskih devojaka iz jednog tamnavskog sela, od 10 devojaka, koje su igrale na igranci, održanoj u “gornjem kraju” sela u julu 1931. godine “samo možda 2-3 devojke nisu do-
sad još imale ljubavnika. S jednom od njih on je, kaže, živio dve godine. Sirota je, pa je on odevao i obuval. Sastajali su se kod njene tetke. Iz kuće jednog drugog domaćina pobegla je unuka za momkom u selo. Docije se doznalo, da se ona upoznala s njim još pre dve godine, zimi, u kafani na igranci, i da su se za sve to vreme ‘voleli’. Ona je bila nepismena, i da bi mogla čitati njegova pisma i odgovarati na njih, naučila je sama da čita i da piše.”²⁰⁶

²⁰⁵ Pravda, 12. 038, 22. april 1938, str: 5.

²⁰⁶ Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str.103,104

Ašikovanja seoskih devojaka moguća su i prilikom kopanja, žetve, berbe, pogotovo ako se ti radovi izvode mobom, kao i na večernjim komišanjima i prelima. "Kad se okomiša kukuruz počinje igra u kolu, koja traje do zore. Tom prilikom bivaju svađe i bojevi." Na prelima ponekad učestvuju i muškarci, te je i zabava življa, a ako je to čisto "žensko" prelo, oko plotova kuće skupljaju se momci, "te donose devojkama bostan i drugo voće. Neki put ih pohvata straža, te veselnici odleže pomalo i zatvora zbog svojih dragana".²⁰⁷ Poneki put, uglavnom uz znanje domaćice, momci obuku devojačke haljine, "pa sede bez brige s devojkama na prelu". Naročito se to dešava kada treba da se "spoje" momak i devojka, čiji roditelji ne prihvataju tu vezu. Upravo, zato se na prelima "dešavaju razne ljubavne avanture".²⁰⁸

Vašari i igranke, kojih je bilo u svakom selu: litije, crkvene slave, školske svečanosti, svadbe, krštenja i sl., predstavljali su poseban vid zabave i rasonode seoskih devojaka, gde su se one "pokazivale" najširoj "publici". Zavisno od toga da li ima ili nema stariju sestru, devojka ranije ili kasnije počinje da se "izvodi", odnosno ranije ili kasnije "proigrava". One koje imaju starijeg brata ili sestru neće da igraju. Jedino sestre bliznakinje mogu obadve da igraju. Iza kola su obično stajali ljudi i žene, osmatrajući i "begenišući" momka ili devojku, "a poneka žena uprtila tuce 'kišobrana' i 'suncobrana', dok joj ćerka i njene drugarice igraju."²⁰⁹

Želeći da im kćerke što duže igraju, i da budu što više zapažene, majke na različite načine pokušavaju da odugovlače povratak kući, na čemu su insistirali muškarci. "Pred polazak kućama obično nastaje zivkanje i očekivanje. Majke su obično rade da im ćerek duže igraju, ali ljudi došli pa zovu i psuju – tek se čuje: 'Hoćemo li?' - 'Ajd' sad ćemo! . Dok nađemo Mila! – Ene, kud se izgubi! – Neka stić će!"²¹⁰

U većini krajeva vodilo se računa o "redu", prvo se morala udati starija sestra, odnosno oženiti stariji brat. "Ukoliko je mlađa kćer lepša od starije, utoliko su roditelji prema njoj nemilosrdniji, da se mlađa kćer ne bi pre starije udala."²¹¹

Ponekad roditelji nisu žurili sa "izvođenjem" devojke i zato što su smatrali da i im je kćerka, i pored godina, mlada za udaju, ali i zato što nisu bili u mogućnosti da obezbede odgovarajuću "spremu". U selima oko Beograda, devojka najčešće, "proigra" u petnaestoj ili šesnaestoj godini. "Tada prvi put očešljala kose na dva razdeljka, a dotle je češljala na jedan. Gde se još nosi narodna nošnja, obuče haljine vezene naročito za tu priliku. Sa vezom svetlijih boja, nego što je na drugim svečanim haljinama. Opregača je takođe od tkanine svetlije.

²⁰⁷ Jeremija Pavlović, *Život i običaji narodni u Kragujevačkoj Jasenici i Šumadiji*, Srpski etnografski zbornik, 22, Beograd, 1921, str. 202.

²⁰⁸ *Isto.*

²⁰⁹ Jeremija Pavlović, *Život i običaji narodni u Kragujevačkoj Jasenici i Šumadiji*, Srpski etnografski zbornik, 22, Beograd, 1921, str. 15.

²¹⁰ *Isto.*

²¹¹ Momčilo Tešić, *Momaštvo i devojaštvo*, *Užički zbornik*, 9/1980, str. 363.

Do kola je doprati majka i rodbina. Obično tako "proigraju" zajedno po dve drugarice. Za tu priliku uvek jednako obučene. Od kako devojka "proigra", odonda je za udaju."²¹² Takva se devojka u nekim krajevima zove *poličarka*, što znači da se "izlaže svetu na uvid, kao da se nalazi na polici"²¹³ Svoje "pristizanje za udaju" devojka posebno pokazuje odlaskom na igranke i sabore i van svoga sela, ali ne na mnogo udaljene. "Ženskinje u Kragujevačkoj Jasenici najviše ide na vašare u Aranđelovac, Topolu i Natalince. Na daljnje vašare idu samo ljudi. Na vašarima će se videti najlepše odelo, kako narodno, koje već iščezava, tako i stranačko, koje na razne načine u raznim selima u modu ulazi."²¹⁴

Da bi tako "izložena" ostavila što bolji utisak, morala je da bude "doterana" i što lepše obučena, čak i onda kada mlađe kćeri idu i u ritama i nose dotrajalu odeću starijih sestara.²¹⁵ Do Prvog svetskog rata devojke su na vašare i sabore najčešće odlazile u narodnoj nošnji. "Trebalo je videti devojke na saborima u divno tkanim suknjama, sitno nabranim, sa mnogo detalja skladnih boja i preliva, stegnute i čvrsto zakopčane u pojasu, a iznad svega skladno vezena prsa košulja sa kratkim rukavima podvezenim crvenim trakama na mišicama i širokim čipkama na krajevima rukava, a preko svega kratki jelek, koji je svojim kontarstom prema košulji i dovođenjem do pod prsa, krojen tako da ukaže na bujnost koju jelek jedva obuhvata i jedva zadržava. Trebalo je videti košulju koja samo ovlaš steže do početka vrata i jelek koji je taman toliki da samo podvlači ono što čini košulja. Jelek svojim bojenim kontarstom stoji kao divno izvajana vaza iz koje niče kao nežni beli cvet vrat devojke, okrunjen najčešće dignutom kosom i osenčenim podbratkom jedva rumenog lica. To je pokazivalo krajnji domet ukusa i duha onoga koji je sve skrojio. To je sklad koji je tako srećno dat, da se činio ponekad da je namenjen samo očima i samo ushićenju..."²¹⁶

Posle Prvog svetskog rata, mladi na selu su sve brže napuštali narodnu nošnju, izlažući roditelje znatnim materijalnim izdacima. "Devojke su za svečane prilike nosile bluze od finijih materijala, svile koja se proizvodila u domaćinstvu, ili od finijih pamučnih i vunениh materijala fabričke izrade." Devojke i momci su dosta rano napustili domaću radinost, što je i razumljivo, s obzirom na to da je za njih "moderno odevanje" bilo put za ulazak u širi i sasvim novi svet. U tom svetu je trebalo naći svoje mesto i veze radi zasnivanja sopstvenih porodica. A roditelji u ovom slučaju čine sve, pa i kada sami ostaju u domenu domaće radinosti, oni svoju decu uvode u svet industrijske i tržišne privrede. Za sebe su govorili: "kako se može", a za decu: "kako se mora".²¹⁷

Na različite su se načine snalazili oni najsiromašniji kako bi za pra-

212 Sreten Vukosavljević, *Pisma sa sela*, Beograd, 1965, str. 103.

213 Momčilo Tešić, *Narodni život i običaji požekog kraja – zadrudni život, zadruga, Užički zbornik*, 17, 1988, str. 461.

214 Jeremija Pavlović, *Život i običaji narodni u Kragujevačkoj Jasenici i Šumadiji, Srpski etnografski zbornik*, 22, Beograd, 1921, str. 15.

215 Momčilo Tešić, «Momaštvo i devojaštvo», *Užički zbornik*, 9, 1980, str. 363

216 Milan Karović, *n.d.*, str. 82-84.

217 *Isto*.

znik obradovali svoju devojkicu i najskromnijim poklonom. Tako se majka sedamnaestogodišnje devojkice jada: "Starija kći plače, nema novca da kupi maramu. Sad svi traže kod koga će da pozajme novac. 'Već je devojkica, ide praznik, pa ne može da je ponovimo, makar čim!' Marama, koju je želela da joj kupe košta 100 dinara."²¹⁸ U ovom slučaju rešenje je našla majka. Na pijaci u Beogradu prodala je izvesnu količinu jaja, "otetih od usta", pa je kćerki, za 20 dinara, kupila materijal za kecelju, dajući još deset jaja nekoj ženi da kecelju sašije. Zatim se ona prihvatila razboja: "Oću Zori da metnem razboj, pa da izatkam jednu suknju i bluzu. Toliko sam spremila" Nošena snažnom željom da "ponovi" svoju devojkicu ona skoro da nije ustajala od razboja. "Domaćica čim je ustala 'nije se ni obukla ni očešljala, nego je odmah sela u razboj da tka'. Kći je spremala po kući, gotovila ručak. Po podne odnela je kod tetke bluzu, da joj šije od onoga, što joj je majka izatkala." Ponovivši se jedino bluzom i keceljom, ova devojkica je za vašar pozajmila svilene čarape, čak "malo i pocepane".²¹⁹

Zajedno sa promenom načina odevanja, devojkice su se počele češće i šminkati, što je u početku kod starijih praćeno velikim negodovanjem. "Naše je selo počelo da kreči svoje kuće, ali je počelo i da se šminka. U kolu i na saborima ne možete prosto da poznate devojkice i momke. Ruž ih je osvojio. Kad im nestane onog 'pravog' onda i crveni krep papir može da podmiri potrebu. Očajno crvene usnice, a još strašnije jagodice izazivaju kod trezvenih ljudi samo žaljenje".²²⁰

Imućniji su svoju kćerku, pogotovo ako im je bila jedinica, znatno više "kicošili", kupujući joj skupocene haljine, i to za svaki sabor ili igranku novu. "Koja majka ima samo jedno žensko dete, počinje rano da ga kicoši. Takva devojkica vrlo rano, u svojoj 14-oj godini počinje lepo da se nosi, da ide u kolo, i da igra. Takva devojkica treba da oblači svakog praznika drugu suknju. To čine bogatije." Ove devojkice su, uz šnale, ukosnice, češljeve, đinđuve i ogrlice "od talijera", često nosile i ogrlice od dukata, koje su posebno ušle u modu između dva svetska rata.²²¹ Dešavalo se da seljaci koji nisu imali svojih dukata, uzimaju "pod kiriju nisku dukata za jedno leto", dok mu se ćerka ne isprosi, plaćajući za to i po više stotina dinara. Takve devojkice na vašaru "ne čekaju mrak zbog dukata da im ih neko ne ukrade".

Obučena u najlepše odelo, što ima, seoska devojkica na vašar nikad sama ne odlazi, već „u pratnji nekog starijeg“ iz kuće. To je majka, brat, ređe otac ili ko drugi. Na vašaru je ona pak u društvu svojih drugarica, sa kojima igra. Obično sama kupi "liciderske kolače", kojima je ponekad časte braća i rođaci, pa i zainteresovani mladići, od kojih ih ona, međutim, uvek ne uzima, bilo zato što tog mladića ne poznaje, bilo zato što joj se on "ne sviđa". Ona će retko da se uhvati

---

²¹⁸ Aleksandar Petrović, *Rakovica – Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 101.

²¹⁹ *Isto*, str. 108.

²²⁰ *Zemljoradnička zadruga*, br. 4, 27. januar 1935, str. 5

²²¹ Momčilo Tešić, "Momaštvo i devojaštvo", *Užički zbornik*, 9/1980, str. 392.

u kolo do momka koga ne poznaje. Neophodan je posrednik. Obično do tog momka igra njena drugarica, koja ih posle završene igre upoznaje. "U međuratnim godinama uobičajilo se da oni jedno drugom, posle rukovanja, kažu i svoje prezime. Najverovatnije je da je to doneto iz grada. Devojka je stidljivija, manje zapitkuje i više će o momku doznati od svoje drugarice. Razgovor ne traje dugo, da ne bi privukao pažnju okoline, sem u slučaju kad su već ranije dobro obavješteni jedno o drugom, pa sastanak služi samo kao 'forma' za upoznavanje, i kad oni misle 'ozbiljno' (da se uzmu)." ²²² Često posle tog "upoznavanja" oni odlaze, ponovo, u kolo, jer u njemu mogu da razgovaraju. Inače, kolo predstavlja svojvršno "poprište borbe" momaka za devojku, ali i obrnuto, devojke za momka. U selima oko Beograda, na primer: "Momak koji povede kolo, pozove sam ili po svojoj sestri ili rođaci devojku, koja mu se dopada, da se do njega uhvati u kolo. Desi se ponekad i to da druga devojka namerno razdvoji momka i devojku u kolu, pa i da se devojke potuku oko toga. Bude i da sestra razdvoji svog brata od neke devojke ili da dovede drugu u kolo do njega. U kolo se hvataju jedni do drugih više po srodstvu nego po susedstvu. Nije neobično da se neko ispusti iz kola, ako mu se ne dopada ko do njega igra." ²²³ Za sve to vreme devojka je pod budnim okom majke, oca ili brata, koji, i kad je mlađi, vrši "policijsku službu" za račun roditelja, i njima referiše po povratku kući. "Ti sabori su predstavljali svojevršnu reviju mladosti, koja je pred zadatkom da zasniva porodicu. Kolo-dva ili više, do mladića ili devojke, značili su uzajamne simpatije. Nije bilo potrebno da jedno drugom i jednu reč kažu. Držanje za ruke u kolu, i igranje koje odredi srce, i plaćanje i vođenje kola da bi ista devojka igrala do kolovođe, bio je veoma jasan govor uzajamnog prihvatanja." ²²⁴

"Prihvatanje" određeno srcem nije, međutim, bilo dovoljno, zato što često ni mladić nije sam odlučivao s kime će "vek da vekuje". Mnogo toga je morala još da ispuni seoska devojka, da bi "osvojila suđenoga", prvenstveno da je poslušna, vredna, zdrava i od dobre familije, poštena i skromna. S tim u vezi, interesantni su saveti "dobrog starešine" mladiću iz zadruga: "Otvori dobro oči šta radiš. Gledaj koga ćeš uzeti da s njom vek vekuješ. Okovaćeš se lako, ali je vrlo teško okova se osloboditi. Posle toga, pazi da mi kakvog đavola u kuću ne dovedeš, te da mi zadrugu ne rasturi. Ti dobro vidiš našu slogu i naš život, pa ako ti to poremetiš, teško tebi. Uostalom tu i nije tvoja poslednja reč, koga ćeš mi u kuću dovesti, no je to stvar moja i cele zadruga. Ti imaš da kažeš koja je ta i čija je ta u koju si se zagledao, a mi ćemo ceniti da li je ta za našu kuću.

Ne trči za onom koja je prva u kolu; koja je se nabelila i narumenisala. Apoteka ne daje lepotu, ona samo kvari pravu devojačku lepotu.

Isto tako beži od onih što se kindure i svakog vašara menjaju bluze i haljine. To su pomodarke, koje na ovom skupom vremenu mogu ceo naš kapital samo

²²² Aleksandar Petrović, *Rakovica – Socijalno-zdarstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str.108.

²²³ Sreten Vukosavljević, *n.d.*, str. 102.

²²⁴ Karović, *n.d.*, str. 229.

na svoje odelo utrošiti.

Lepota je prolazna, a vrednoća i dobrota večito traje. Lepa kolo vodi, a vredna kuću – kući.

-Pa ni to nije sve. Dobro pazi iz kakve je porodice ona, koju misliš za ženu uzeti. raspitaj se kakava joj je majka, kakav otac, kakva su joj braća i sestre. ne kaže se džabe: 'kakvo drvo, takav klin, kakav otac, takav sin; kakva mati, takva kći', pametni ljudi traže i štene od dobre sorte.

Ne velim ti da gledaš bogatstvo, no na poštenje, a naročito na zdravlje roditelja i braće joj. Treba se raspitati ne samo o roditeljima joj, no i o daljnim joj precima, jer se mogu rđave navike i bolesti preneti čak na unuke i praunuke..."²²⁵

Roditelji mladića su naročito pazili na to da buduća snaha bude sposobna za obavljanje poljoprivrednih poslova, što je posebno bilo izraženo po završetku Prvog svetskog rata, zbog ogromnog broja izginulih radno najsposobnijih muškaraca. Zbog toga se prelazilo i preko nekih "ozbiljnih mana". Pronašavši tako svome sinu devojkicu sa vanbračnim detetom, otac je komentarisao: "A mlada majka crvena, puna kao lubenica. Grudi joj se tresu, uklopljene i utegnute belom košuljom. Jevrem ne skida oka sa nje. Kakve mišice za plug, vilu, motiku!"²²⁶

Po završetku Prvog svetskog rata, usled velikog osiromašenja stanovništva, devojkicu je posebno preporučivala njena sprema i, još više, njen miraz, što je moralo da bude u skladu sa ugledom porodice i njenom ekonomskom snagom. "Meke stvari", najčešće izrađuje sama devojkica, uz savete i pomoć majke. U slučaju pak neočekivano brze udaje, pomoć pružaju komšinice, rođake i drugarice. "Svaka devojkica svojim rukama izradi najveći deo svoje devojačke spreme – onaj deo koji se izrađuje tkanjem, pletenjem i vezenjem. S tim se počne dok je devojkica mala, uz pomoć i savete majke. To u 19. i u prvim dekadama 20. veka i nije bilo mnogo geško, jer su sve 'meke stvari' mogle da stanu u jedan ili dva sanduka. Kasnije je devojačka sprema postajala sve bogatija. Devojkice iz imućnijih kuća i jedinice donosile su u svoj novi dom po: 20 do 30 pari čarapa, 7—8 ćilimova, više ponjava, serdžada, gubera, ćebadi, slamarica, nekoliko truba beza (platna, od koga će se šiti rubenine za darove). To se nije moglo uraditi bez tuđe pomoći. Što devojkici 'ranije iskoči prilika za udaju' pomoć bi bila sve neophodnija. Pomagale bi: majka, tetke, strine, drugarice. Najčešće besplatno."²²⁷

Devojkica iz Rakovice, u okolini Beograda, jedinica u majke i naslednica 2-3 hektara zemlje, u svojoj spremi imala je, na primer, ove darove: "1) nekoliko jastučića izvezenih 'kao i u varoš'; 2) nekoliko svilenih marama za glavu sebi; 3) tri prsluka za sebe; 4) pet bluza za sebe; 5) najmanje 10 sukanja od svilene i plisiranih od vune; 6) oko 15 pari čarapa pletenih 'u ramfle' od pamuka i vune; 7) nekoliko tkanih i kupovnih kećelja; 8) Nekoliko ženskih košulja; 9) peškire za zid; 10) dve ili tri 'firange' (zavesa za prozore); 11) četiri ćilima tkana; 12) tri

²²⁵ *Narodni učitelj*, 6, 15. mart 1923, str. 9.

²²⁶ *Pravda*, 204, 1. avgust 1930, str. 9.

²²⁷ Momčilo Tešić, «Momaštvo i devojaštvo», *Užički zbornik*, 9, 1980, str.364.

čaršava tkana; 13) nekoliko maramica išaranih naokolo i opšivenih čipkom. Mladoženji će spremi: rukavice, narukvice, nekoliko košulja, peškire za brisanje, maramice opšivene čipkom.”²²⁸

Devojke iz drugih sela oko Avale: Pinosave, Resnika, Zuca, Ripnja, Kumodraž, Rušnja, Sremčice i Beloga Potoka nosile su mladoženji “i nazuvice (stopala od čarape) i naglavke (gornji deo od čarape)”.²²⁹ Jedino se gaće za budućeg muža nisu nalazile u spremi devojačkoj, jer se to smatralo za “sramotu”. “U Jajincima, (selo na avalskome putu bliže Beogradu), jedna je majka spremala za zeta gaće, pa se to pročulo kroz selo i celo se je selo smejalalo.”²³⁰

U zadružnoj kući, izdržavanje i opremanje devojke vrši se iz zadružne kase. Međutim, ako “starešina ne brine baš mnogo o devojci”, naročito kad nije njezova kćerka, devojčina mati preuzima sve u svoje ruke. Ona, “pored svojih redovnih poslova u kući, uzima na se da gaji, nekoliko gusaka ili ćuraka. To će biti devojačke ‘osobine’, što znači, da novac dobijen od prodaje ovih gusaka i ćuraka neće ući u zadrugu, nego ostati lično devojci, kojoj će majka od tog novca kupovati šta joj bude trebalo. Nije redak slučaj, da mati ima kod svoje majke, devojčine babe, jednu ili više svinja, jednu ili više ovaca, koje se tamo hrane za prodaju, pa sa dobijenim novcem kupuje devojci spremu.”²³¹

Osim “meke spreme”: ponjava, gubera, ćilima, šarnica, muških i ženskih veženih čarapa, pojaseva, sašivenih košulja, peškira, slamarica (slamnjača), koje sve više zamenjuju dušeci, devojačku “spremu” činila je i tzv. “drvenarija”, koja je i najviše evoluirala, predstavljajući sve znatniji materijalni izdatak za devojačke roditelje, zbog toga su se oni, neretko, i zaduživali. “Ona se ranije sastojala od jednog ili dva sanduka, a u novije vreme od jednog ili dva kreveta, stola i dve stolice, ormana i šifonjera.”²³²

---

228 Aleksandar Petrović, *Rakovica- Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 10.

229 *Isto*.

230 *Isto*, str.11.

231 Aleksandar Petrović, *Banjane – Scijalnoi-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 103.

232 *Isto*.

Odvoženje devojačke spreme

Uz meku spremu i nameštaj, u pojedinim krajevima uz devojku se, pogotovo posle Prvog svetskog rata, davao i izvestan "miraz", najčešće u vidu novca. "Prema tvrđenju seljaka, svaka devojka mora doneti miraz momku, 'pa makar to bilo 2 -3.000 dinara'. Toga do rata nije bilo."²³³

Vrednost miraza zavisila je od više uzroka. Ako devojka iz bogatije kuće odlazi u siromašniju suma je manja, i suprotno, ako se devojka iz siromašnije porodice udaje u bogatiju ta suma je veća. Takođe, lepa i bez "mane" udavača nosi manji miraz, dok za udavaču: ružnu, zašlu u godine, sa nekom telesnom manom, sa "slobodnijim" ponašanjem, koja je rodila kopile i dr., roditelj "daje više para". Početkom tridesetih godina 20. veka sin kafedžije u tamnavskom selu Banjanima oženio se kćerkom bogatog seljaka iz susednog sela, i uz nju dobio 50.000 dinara miraza.²³⁴ Miraz je bio česta pojava i u selima oko Beograda: "Sad je običaj, pa niko neće da uzme devojku bez miraza. Neko traži po 20.000, neko po 30.000, a neko i po 50.000 dinara. Devojin otac mora da nešto proda, da bi udao kćerku. Samo ako je devojka osobito lepa, udaje se i bez miraza."²³⁵

Devojke koje su imale dukate nosile su ih obično oko vrata na vašarima. Imućniji roditelji su "nanize" dukata stavljali čak i devojčicama, želeći da i na taj način skrenu pažnju na svoju kćerku, pogotovo ako ona nije "plenila" fizičkim izgledom. "Ima jedna devojčica od 8 godina, jedna je u majke i bogata je, pa joj je majka nanizala 13 dukata i metla joj oko vrata i ako joj još nije za to

²³³ Aleksandar Petrović, Male Pčelice- tuberkuloza – narodna medicina, *Zbornik zdravstvenih proučavanja i ispitivanja sela i narodnog života*, III, Beograd, 1934, str.19.

²³⁴ Aleksandar Petrović, *Banjane – Scijalnoi-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 102.

²³⁵ Aleksandar Petrović, *Rakovica- Socijalno-zdarstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 11.

vreme”²³⁶ Još dok su male, svojim kćerima naniz su spremali i bogati Mačvani. “Tako kad stasaju za udaju, svak zna koliko donose novaca. Obično se to raščuje po okolnim selima, pa oni koji imaju sinove za ženidbu podribnije se raspituju o nanizu i ostalom što devojka nosi.” U početku se naniz i u Mačvi sastojao od dukata i to “velikih”, jer su “mali” jevtini “i ne stoje lepo na devojci.” Roditelji su se takmičili čija će kći “više dukata da obesi o vrat, jer će se o njoj dalje pričati”, a posle udaje time će njihovi muževi da se hvale.²³⁷ “Vrednost dukata može biti po 6-8.000 hiljada dinara. Baška u ram šta nose”. Neka presavije hiljadarku, stavi je u mali ram i obesi na niz dukata. Poneka devojka ima više takvih ramova. Za jednu devojku iz Belog Potoka pričaju da je imala 3-4 rama i u svakome po jednu hiljadarku.”²³⁸

*Mačvanska
miradžika
sredinom tridesetih
godina 20. veka*

²³⁶ Momčilo Tešić, “Momaštvo i devojaštvo”, *Užički zbornik*, 9/1980, str. 367.

²³⁷ *Politika*, 10.595, 22, novembar 1937, str, 10.

²³⁸ Aleksandar Petrović, *Rakovica- Socijalno-zdarvstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 16.

Sredinom tridesetih godina 20. veka, nakon završetka velike ekonomske krize "izbegavaju se dukati i sve se više u naniz među uramljene hiljadarke. Često se na vašarima vidi po neka seljačka devojka, koja o vratu nosi po trideset uramljenih hiljadarke. Pošto je ovo novija vrsta naniza, za njom se obično okreće svet i raspituje čija je..."²³⁹ U pogledu naniza, bogati seljaci često su bili i smešni, da bi svoju kćerku zaštitili od napada i sprečili otimanje novca, jedni na parčetu hartije napišu iznos novca u "nanizu", pa to urame i svojoj kćerci obese oko vrata, drugi opet daju novac u banku, pa broj knjižice i visinu uložene sume urame, i to njihova kći nosi o vratu. "Dešava se, ali vrlo retko, da po neki seljak izvadi i uverenje iz banke o tome koliko njegova kći nosi novca u miraz, pa to uverenje urami i njegova kći ga nosi o vratu. Naravno da se oko ove devojke najviše okuplja svet i da joj se smeje. Ali, ona se ipak dobro udaje, jer ima dosta novaca...."²⁴⁰

Ponegde se u "miraz", često umesto novca, davalo neko grlo krupne ili sitne stoke, pa i "komad" zemlje. Tridesetih godina 20. veka nezaobilazni, često i najvažniji, deo miraza postala je šivaća mašina, popularna "singerica", koja je koštala između tri četiri hiljade dinara, i za čiju nabavku je seljaštvo moralo da se zadužuje.²⁴¹ "Šivaća mašina je bila danak osvajanju sela od strane fabričkih proizvođača najkvalitetnijih šivaćih mašina na nožni pogon po najvećem broju opština organizovao besplatne kurseve šivenja i krojenja za žene i devojke. Kursevi su bili dobro posećeni, a stvarni cilj im je bio da oni koji završe kurs osete potrebu za šivaćom mašinom. I kako su kursevi držani na 'Singerovim' mašinama to su kursistkinje želele ove mašine. 'Singer' je bio organizovao i prevoznu službu pa je svojim kolima dolazio i tamo gde se i volujskim kolima prilazilo teško. Tada je svako ko je mogao i hteo da kupi 'Singer' mašinu ovo mogao da uradi kod svoje kuće u bilo kome selu. Uz sve 'Singer' je obezbeđivao i održavanje mašina. Tako su ove mašine prodrle svugde pa su postale i deo stvari koje su devojke donosile u novu kuću. Značaj ovoga je bio nesumnjiv, selo ga je osećalo pa se insistiralo na mašini kao delu opreme udavače. To je značilo šivenje u samoj kući i uštedu za šiče, ogromnu uštedu u vremenu u odnosu na one koji su šili ručno, proširivanja načina šivenja i vezenja jer su ove mašine obavljale desetine operacija, bolje odevanje jer se lakše i jeftinije dolazilo do rublja, odeće a i drugih potreba koje su rešavane šičem. Svako je procenjivao ove prednosti kao velike vrednosti. Cena šivaćih mašina je bila oko tri mesečne zarade radnika a selo je bilo sa malo novaca, pa je nabavka mašina vezana za ženidbe i udaje iz više razloga: trošak se prevaljivao na nekoga ko je zainteresovan da ga podnese, novoosnovanoj porodici treba šivenja više nego već uvedenom domaćinstvu, a i još nekih manje bitnih razloga. Samo siromašni roditelji su lišavali kćeri ove mašine. Šivaće mašine su uticale da se promeni uloga gotovog novca koji se obično

²³⁹ *Politika*, 10.595, 22, novembar 1937, str; 10.

²⁴⁰ Isto.

²⁴¹ Momčilo Isić, *Seljaštvo valjevske oblasti 1929-1941*, Valjevo, 1985, str. 47.

davao uz devojku. Sada je mašina istisla običaj davanja gotovog novca, ili se davalo manje nego inače, a samo kod nekih je zadržano oboje.”²⁴²

Polaznice besplatnog tečaja šivenja i krojenja, Prnjavor u Mačvi

Ipak, prave “miraždžike” bile su devojke bez braće, koje su udajom donosile deo imanja, ili celo imanje ukoliko su jedinice. Ako je momak siromašan ili ima više braće, onda ga devojka (miraždžinka) dovodi u svoju kuću, na čemu su posebno insistirali roditelji devojke, kako im se odžak (kuća) ne bi ugasio. Ako se takva devojka uda za momka koji nema braće onda se njeno imanje ujedinjuje s njegovim, a ako je pak momak iz zadržane porodice, onda se takvo imanje obrađuje zasebno, a ponekad se daje i u napolicu.²⁴³

Miraždžike, po pravilu nisu nosile nikakav naniz, i kad su ga imale, jer je za njih znao ceo kraj koliko imaju miraza i da li je taj miraz “živ”, tj. da li su joj roditelji živi i da li se mora čekati na njihovu smrt, ili je miraz “zreo”, pa se odmah može primiti.”²⁴⁴ One su se obično vrlo mlade udavale. Čak i kada nisu bile posebno lepe, retko koja je mogla da dočeka 20 godina neudata. Zbog miraza, za njih je počinjalo interesovanje vrlo rano. Navaljivalo se na njihove roditelje, i pogotovo na staraoce, budući da je kapital takvih miraždžika živ, jer nije moralo da se čeka na smrt roditelja. Oni koji žene sinove znaju gde ima miraždžiki čak u tri sreza i raspituju se koja više nosi. Ove devojke, pogotovo sa većim mirazom, često se udaju i u varoš za zanatlije, pa i za činovnike, naročito posle velike ekonomske krize i naglog osiromašenja, ne samo seoskog već i varoškog stanovništva.

Roditelji koji nisu mogli da spremne nikakav miraz, isticali su druge kvalitete svojih devojaka, za seljačku kuću veoma bitne: “Ne plašim se za njihovu udaju. Hvala Bogu, razvijene su, zdrave su, Dobre su za zadržanu kuću.” Izraz “dobre

²⁴² Milan Karović, *n.d.*, str. 224,225.

²⁴³ Aleksandar Petrović, *Banjane – Scijalnoi-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 103.

²⁴⁴ *Politika*, 10,595, 2. novembar 1937, str. 10.

su za zadružnu kuću” naročito se odmaćio među seljaštvom u Mačvi, sa njegovim naglim osiromašenjem, usled velike ekonomske krize i ogromne zaduženosti, tokom tridesetih godina 20. veka, zbog čega je, inače, i “naniz”, odnosno miraz imao poseban značaj.

Najsiromašnija domaćinstva često nisu mogla da izdvoje ni za najosnovniju “meku spremu”. Tako, majka sedamnaestogodišnje devojkice zabrinuto kaže: “Zora je već devojkica, njoj je 17 godina, ona nema ni par čarapa da je izradila. Nema se odakle...Samo što po koje jaje prodam, kupim po nešto za kuću.”²⁴⁵ Neretko, ovakva domaćinstva, oskudna i u najosnovnijim životnim potrebama, bez ikakve mogućnosti da dođu i do najmanje, veoma neophodne, sume novca. Neko je, otuda, zaradu trebalo da potraži u gradu, ali ko? Pošto je muškarac “morao” da obrađuje ono malo “zemljice”, on nije mogao u grad. A žensko? Kako ono udajom, inače, napušta roditeljsku kuću, onda su se njega roditelji “lakše odricali”, i slali ga u grad, sa uverenjem da je bolji u gradu makar i gorak hleb, nego u selu nikakav. Roditeljski osećaji nisu tu zapostavljani, ali su potrebe bile snažnije. Čerka se često puta i bez dinara u ruci slala u grad – u neizvesnost, da tamo, prevashodno kao kućna posluga, pokuša nešto da zaradi, za sebe, ali i da roditeljima pomogne. “Jednoga dana pošao sam kolima u susednu varošicu...Na putu sam stigao jednu jednu grupicu od dva čoveka i četiri žene. To je bila jedna porodica: muž, žena, sin i tri kćeri. ...Kada ih stigoh, zaustavih konje i pošto im nazvah Boga, ponudih starcu i starici da ih povezem. – Hvala ti, brate, reče starac. Pošli smo do varošice, koliko da Desa ne ide sama, ali ako bi ‘teo nju da povezeš, dobro bi bilo da se bar mi vratimo. Znaš nezgodno mi je reći, ali nju šaljemo u Beograd. ‘Vako ko dosad ne možemo više. Nas je mnogo, zemlje malo, a ni prebijene pare ne možeš zaraditi. Povezi je molim te do varošice, a posle će peške do Beograda. Nismo imali da joj damo para za voz, ali mlada je ona i zdrava. Moći će i peške. Pokaži joj samo koji put vodi za Beograd! Istovremeno, majka, prekidajući nepodnošljivu tišinu oproštaja narušavanu bezuspešno ugušivanim svojim jecajima i jecajima sestara, praćenim neodređenim, ukočenim i suznim pogledima oca i brata, oprašta se od kćerke rečima punim bola i tuge, ali sa dubokim uverenjem da drugog izlaza nije bilo: ‘Crnoj majci nije lako, ali, Deso, ćeri moja, sama znaš kako je kod nas. Ni hleba dovoljno nemamo, soli i gasa treba kupiti, a i porezu platiti. S bogom pođi i javi se kad budeš mogla.”²⁴⁶

---

245 Aleksandar Petrović, *Rakovica- Socijalno-zdarvstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 101.

246 Agrarna misao, 13, 1. maj 1938, str. 10,11.

2.2.1. Udaja

Samim polnim sazrevanjem, odnosno zadojčenjem, seoska devojka je u mnogo delikatnijem položaju od varoške vršnjakinje. Osim što je neobrazovana, pa time i manje svesna svoga položaja, ona je, po prirodi posla, često u dodiru sa muškarcima, naročito prilikom čuvanja stoke i u toku poljskih radova, što nesumnjivo utiče na njihove "ustreptale strasti", koje je još podgrejavala "i pred njima neskrivana jezičnost starijih žena". Izbegavanje nagona sopstvenih strasti predstavljalo je, otuda, "više no samoodricanje". Međutim, u strahu da to samoodricanje "ne popusti", i da ne nastupi "ono neželjeno", pojedini roditelji su pribegavali i ranijoj udaji svojih kćerki. Dešavalo se da oni čak i ne gledaju "za koga i u kakvu kuću daju dete". Davali su ponekad svoju kćerku i "prvom koji naiđe", pogotovo ako su procenjivali da bi do neželjenih posledica moglo brzo da dođe, ili ako je "bruka" već na pomolu. U takvim slučajevima, inače veoma religiozno, seljaštvo je zapostavljalo čak i verske običaje. Mladoženja je tada čak govorilo: "Vodi je, pa kad uzmogneš venčajte se". Ove reči su se naročito izgovarale ako je mladoženja bio skroman u pogledu traženja miraza.²⁴⁷

Izuzimajući "prebrze" udaje, i udaje iz "nužde", seoska devojka u Srbiji, pogotovo početkom 20. veka, najčešće se zreloom za udaju smatrala kad napuni 18 godina, dok se kao najbolje vreme za udaju računalo ono između 18 i 20 godina. Obično se devojka, "ako se ne uda u svojoj 19 ili 20. godini, posle teško udaje. Ona brzo stari za udaju. Do tih (19-20) godina sve se devojke, siromašne, kao i i bogate, lakše udaju."²⁴⁸ Usled ogromnog broja ljudskih žrtava u Balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu, među kojima je bio veliki broj i potencijalnih mladoženja, devojke su nešto starije ulazile u brak. U Svileuvi, selu na sredokraći između Valjeva i Šapca, u periodu od 1916. do 1926. godine, prosečna starost 272 neveste iznosila je 22,44 godine.²⁴⁹

Mladoženja je obično nešto stariji od neveste. U Svileuvi je, na primer, u ovom desetogodišnjem razdoblju, 55,88% mladoženja bilo starijih od mlade, dok je svaki od njih 272 prosečno imao 24,92 godine, ili za oko 2,5 godine više od mlade.²⁵⁰ Znatno ređe je mlada starija od mladoženje. Najčešće je to bilo u ratnim i poratnim godinama, zbog "nedostatka" momaka. Tokom 1916, 1917. i 1918. godine, u Svileuvi je 51% nevesti bilo starije od svojih supružnika.²⁵¹ Međutim, kada jedno ili oboje budućih supružnika ulaze u brak prvenstveno iz materijalnih interesa, nije bilo bitno što je devojka starija. U ovakvim slučajevima sklapaju se, sa dozvolom roditelja, najčešće i maloletni brakovi. Oni se, međutim, ponekad zasnivaju i bežanjem maloletne devojke momku, kao znak "velike ljubavi". Takav

---

²⁴⁷ Isto, str. 10.

²⁴⁸ Aleksandar Petrović, *Banjane – Scijalnoi-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 104.

²⁴⁹ Momčilo Isić, Radovan Ranisavljević, "Stanovništvo Svileuve 1905-1915. godine", *Svileuva - godišnjak*, 3/2005, str. 39-54.

²⁵⁰ Isto.

²⁵¹ Momčilo Isić, Radovan Ranisavljević, "Stanovništvo Svileuve 1916-1926. godine", *Svileuva - godišnjak*, 4/2006, str. 39-56.

bračni par obično izvesno vreme živi nevenčan, što može da posluži i kao ucena roditeljima devojke, radi iznude bolje spreme i znatnijeg miraza.²⁵²

Većina devojaka na selu udaje se sa dozvolom roditelja, uz svadbu i veselje, često i neprimereno ekonomskoj snazi, da se ne bi "obrukalo" pred prijateljima, pogotovo ako su oni imućniji. Često, međutim, devojka nije ni odlučivala o izboru svog životnog saputnika, pogotovo početkom 20. veka, kada su patrijarhalne seoske zadruge bile češće. "Devojka iz dobre kuće, ne pita se, da li želi da pođe za momka, koga joj je našao starešina kuće ili ne. Ne poslušati starijega, u tome pitanju, znači izazvati veliki sukob, u kom devojke vrlo retko pobeđuju."²⁵³

Da bi svoju kćerku udali za određenog mladića, roditelji su uzimali u obzir: ima li momak još braće, i koliko; da li je odslužio vojsku; voli li da radi; "iz kakave je kuće" (bogate, siromašne, glasovite, "poštene ili lopovske"); da li je "žen-skaroš". Prema njihovom shvatanju, pri sklapanju braka, "ljubav je dolazila na poslednje mesto, a moglo je i bez nje – mladenci će se zavoleti kasnije."²⁵⁴

U uslovima ograničenog kretanja, seoske devojke su se udavale za mladiće iz svoga, ili iz okolnih sela. "Mi retko dovodimo devojku iz našeg sela. Obično tražimo u drugom selima, mislimo da je bolje... U svom selu mi svaku znamo, pa mislimo da ćemo u drugom naći bolju. A ono svejedno."²⁵⁵ U posavotamnaskom selu Svileuvi u periodu između 1901 i 1914. godine, od 255 nevesti, čak njih 167 ili 65,49% bilo je iz drugih sela, uglavnom iz susednih,²⁵⁶ a u razdoblju od 1916. do 1926. godine, kada je sklopljeno 295 brakova, taj procenat je bio "samo" 63,39%.²⁵⁷

Pristizanjem za udaju, vašari i igranke, kao i zajednički radovi, mada su bili najznačajni za upoznavanje mladih na selu, nisu uvek bili dovoljni da svaka seoska devojka pronađe svoga "princa", "svoju sudbinu", kako se to među seljaštvom često govorilo. Naročito su usamljene ostajale siromašne devojke, koje se propuštale i vašare i igranke, jer nisu mogle da kupe odgovarajuću odeću za te prilike, ali i devojke izuzetno strogih roditelja, koji im nisu dozvoljavali da se "mnogo pokazuju", tvrdeći da će njihova "sreća sama doći". U takvim slučajevima, na scenu je stupalo "sočenje", "provodadžisanje", tj. preporučivanje devojci nekog mladića, ili pak mladiću određene devojke, zavisno da li je provodadžija u dogovoru sa roditeljima devojke ili roditeljima mladića. U provodadžisanje se kretalo i ako bi roditelji smatrali da za njihovu kćer u selu i bližoj okolini nema mladića, čija bi porodica ekonomski i ugledom bila dorasla njihovoj porodici; kada je ugled same devojke opao, zbog nemoralnog ponašanja, a pogotovo ako je bila u drugom stanju, ili ako je rodila "kopile", ali i zbog slabog ugleda poro-

252 Momčilo Tešić, "Ženidba i udaja u okolini Požege", *Užički zbornik*, 10/1981, str. 421.

253 Aleksandar Petrović, *Banjane – Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 104.

254 Momčilo Tešić, "Ženidba i udaja u okolini Požege", *Užički zbornik*, 10/1981, str. 422.

255 Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 104.

256 Momčilo Isić, Radovan Ranisavljević, «Stanovništvo Svileuve 1905-1915», *Svileuva - godišnjak*, 3/2005, str. 46,

257 Momčilo Isić, Radovan Ranisavljević, "Stanovništvo Svileuve 1916-1926", *Svileuva - godišnjak*, 4/2006, str. 38.

dice devojke, izazvanog ponašanjem nekog od ostalih članova. Tako je majka devojke, koja se ni do dvadesetpete godine nije udala, zato što joj se otac, nekad bogat seljak, propio i propao, zvala seoskog provodadžiju “i molila ga da se potruži i ove jeseni nađe momka za njenu devojku”, obećavajući, “pored lepog boščaluka još i novca”²⁵⁸

Provodadžisali su rođaci i poznanici iz drugih sela. “Dovoljno je bilo da se ponekad samo jedna devojka uda u neko udaljeno selo, i da ona, u novoj sredini, nađe parove za mnoge kandidate iz svog rodnog mesta.”²⁵⁹

Oni su to često radili rukovođeni praiskonskim nagonom da se nekome pomogne. Na pitanje zašto se petljaju u provodadžisanje oni su odgovarali: “Sevap je”.

Ponekad je i celo selo provodadžisalo, kada su, recimo, porodice mladića i devojke, bile u nekoj zavadi, sukobu i sl., pa tu vezu brane. “Odjednom je celo selo nekoga udavalo ili ženilo. ‘Jao, kao da je moje rođeno, kao da mi je od srca otpalo’ govore i plivaju na talasima dramske radnje sa kojom su se izjednačili. Celo selo postane više nego provodadžija, postane pristalica, roditelj, zagriženi, a kada se sve dovede do svadbe, onda sva lica prelije ozarenost i pije se, čuture kruže, a nad selom kao da leluja tanka izmaglica, ne rođačke već ljudske radosti.”²⁶⁰

Bilo je, međutim, pojedinaca, čak i imućnih, kojima je provodadžiluk bio skoro zanimanje. “Sedam kilometara od Banjana, leži selo Vučkovića. Tamo živi seljak N. U kući samo on i žena. Dece nemaju. Poseduju 12 hektara, koje daju u napolicu. Imaju konje i kola, i on često vozi na njima putnike. Stari su oko 46 - 50 godina. I, eto, upravo ovaj čovek izabrao je sebi za glavno zanimanje — provodadžiluk. On samo to i radi. Svuda obilazi i raspituje se: gde ima devojka za udaju i đuvegija za ženidbu. K njemu se obraćaju i sami roditelji, kako oni, koji žele da udaju, tako i oni, koji žele da ožene momka. N. ima svoj beležnik, u koji zapisuje samo devojke. Imao sam tu retku sreću, da vidim dva takva njegovog beležnika. Oni su malog formata, a na svakoj stranici upisana je samo po jedna devojka. Evo nekoliko primera njegovih zabeležaka:

Mileva Ivanković, iz Brezovice devojka sa lepim mirazom.

Ivanka Marinković, iz Banjana dobra devojka.

Slede zatim i ostale devojačke karaktgristike: ‘ima lepu spremu’; ‘ima 70.000 din. miraza’; ‘ima 6 hektara’ itd.

Prilikom nekog praznika, u selu Vrelu, udaljenom svega 5 km. od Banjana, povela se igranka kod crkve. Došao je bio i neki fotograf, koji je snimao za pare. Slikalo se mnogo devojaka. Tada sa N. pogodio s fotografom, da mu ovaj za jednu banku ustupi po jednu fotografiju od 30 raznih devojaka. Kod svoje kuće, u jednoj sobi, ima N. ceo jedan zid oblepljen raznim devojačkim fotografijama. Ko hoće,

---

258 Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno higijenske i zdravstvene prilike*, Beograd, 1932., str. 107.

259 Milan Lj. Karović, n.d., str. 220.

260 Isto, str. 223.

može da dođe kod njega pa da ih gleda, i ako mu treba devojka da — bira.”²⁶¹

Ovaj provodadžija nije, međutim, mislio o sreći mladenaca. On je devojci od 25 godina, koju je očeva propast pićem “osramotila” i ostavila da dugo “devu-je”, za “đuvegiju” našao sedamnaestogodišnjaka, skoro dete, a na pitanje: “kako može tako staru devojku provodadžisati dečaku, odgovorio je: “Ah... majčina im... neka samo dođu do crkve i venčaju se!”²⁶²

Bez obzira da li su se mladi sami upoznali ili je posao “obavio” provodadžija, obavezno je “gledanje” devojke, pogotovo ako je ona iz drugog sela. “Kad momak ‘begeniše’ devojku iz drugog sela, onda on i njegovi roditelji šalju ‘pouzdanog’ čoveka ili ženu devojčinim roditeljima zbog, prividno, nekog drugog posla, a u stvari, da se izokola raspita misle li devojku te jeseni udati, hoće li uz nju ‘dati para’ i koliko, kako je njihovo mišljenje o momku”. Ukoliko ‘pouzdana’ osoba stekne povoljan utisak roditelji i mladić, obučen u najlepše odelo, odlaze da ‘vide’ devojku.²⁶³ Ponegde se to radi i iznenada, pogotovo ako je to delo provodadžije. “Obično, nam se ni devojka, ni ma ko od njenih ukućana, ne nadaju. Često zatičemo devojku bosu, neodevenu, raščupanu.”²⁶⁴ Kod devojačke kuće gleda se “jesu li avlija i kuća čiste, kakva je devojačka sprema, kretanje i lepota. Momački otac gleda prijatelja, s kime će se prijateljiti i kome će u goste ići.” Ako im se sve to dopadne, ugovora se dan gledanja momačke kuće. A ako se i devojačkim roditeljima dopadne momkova kuća i imanje, “kao i momkovo vladanje (a to se obično ceni i po ocu: kakav otac, takav sin; -‘kud će iver od klade?’)”, onda se ugovara dan kada će doći momak da zaruči devojku.²⁶⁵

Neki roditelji i ne obraćaju mnogo pažnju na budućeg zeta, jer su se po narodu sa strane već dosta raspitali, ili će to kasnije učiniti. Ponegde, međutim, i sam momak pobegne i sakrije se. Njih više interesuje: da li u avliji ima bunar i koliko je on daleko u kuće. Zatim, ima li domaćinstvo stoke i koje; kakva je kuća, koliki je i kakav koš, odnosno magaza, da li je imanje u “komadu”, a ako nije, koliko je udaljena najdalja njiva, do koje njegova kćerka mora nositi ručak na obramici. Ako se devojčinom ocu dopadne momkova kuća, pa i ako nije video budućeg zeta, onda se stariji među sobom dogovore, kad će momkov otac doći da ‘kapariše’ devojku.

Kada se mladi ne poznaju, običaj je u pojedinim krajevima da se udesi najpre njihov sastanak radi “viđenja”, najčešće u devojkinom domu, gde dođe momak sa svojim drugom ili provodadžijom. Sastanak nije ‘u četiri oka’ sa devojkom, već je neko od ukućana prisutan. Momak i njegov drug su gosti tog domaćina i devojka ih služi. Tek nakon ovoga, na gledanje devojke dolaze roditelji mladića, pa ako se oni dogovore sa roditeljima devojke ugovara se gledanje

²⁶¹ Aleksandar Petrović, *Banjane – Socijalnozdarstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 106.

²⁶² Isto, str. 108.

²⁶³ Momčilo Tešić, «Ženidba i udaja u okolini Požege», *Užički zbornik*, 10/1981, str. 425.

²⁶⁴ Aleksandar Petrović, *Banjane – Socijalno-zdarstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 108.

²⁶⁵ Jeremija Pavlović, *Život i običaji narodni u Kragujevačkoj Jasenici i Šumadiji, Srpski etnografski zbornik*, 22, Beograd, 1921, str. 104-105.

momkovog doma. Najčešće ga gledaju otac devojke i nekoliko bližih srodnika.

Međusobno upoznavanje dveju porodica – budućih prijatelja, imalo je izuzetan značaj. Najvažnije je bilo sagledavanje ekonomskog stanja i zdravlja porodice budućih prijatelja, jer se polazilo od toga da “iz dobrih domaćinstava dolaze i dobra deca”. Svako je, naime, za svoga sina želeo dobru i pametnu radnicu u kući, ali i sposobnu da obezbedi zdrav porod. Nisu roditelji, dakle, birali samo sinu ženu, već i čeljade za svoju kuću, sebi snaju, majku za svoju unučad, i u tom izboru, kako se tada moglo čuti, ređe su grešili, nego momci i devojke “koji biraju a ne pitaju”.²⁶⁶ Dešavalo se da momački roditelji posumnjaju u zdravlje devojke i članova njene porodice, da im se ne sviđi ukupan izgled domaćinstva budućih prijatelja, i da odustanu, a moguće je da se i porodici devojke ne dopadne momak i njegova porodica, pa da oni odustanu “od daljih pregovora. Ipak, do ovoga je retko dolazilo, budući da su se momak i devojka prethodno već raspitivali jedno o drugom. Sve češće, oni su se, ne samo videli, već i upoznali, pa je i ovo “gledanje”, neretko, bilo pod njihovim uticajem, i po njihovoj želji. “Veoma retko je bilo, a bilo je i toga, da se momak i devojka prvi put vide na gledanju ili da na gledanju ne kažu bar svojim roditeljima svoje da ili ne.”²⁶⁷

“Gledanje” je predstavljalo i obostrano iznošenje zahteva jednih prema drugima, bez uzimanja u obzir osećanja i mišljenja momka a pogotovo devojke. Bio je to, zapravo, pravi poslovni dogovor o: “mekoj spremi”, nameštaju, odnosno “drvenariji”, o novcu, odnosno drugim vrednostima, u vidu “miraza”. Pitanje tzv. “meke spreme” uglavnom se, unapred, smatralo rešenim, jer su to sve devojke i majke već od kada je dete postalo devojčica rešavale. “Skupljalo se, tkalo, vezlo, šilo, plelo, krojilo i sve slagalo po sanducima, policama i ormanima a gomile narastale i kao da se nije znalo gde su granice svemu. Majke su već tada mislile o unučićima pa je bilo rešenja i za ovo. Muškarci se obično u ovo nisu mešali već su sve prepuštali ženama a ove su bile neumorne, brižne, uporne i sistematične u rešavanju.”²⁶⁸ Naravno da je obim i kvalitet ove spreme zavisio i od materijalnih prilika porodice. Zapinjalo je oko nameštaja, posebno da li će devojka doneti šivaću mašinu, ali najviše oko “miraza”, koji je u pojedinim krajevima bio skoro obavezan, dajući braku “čisto” ekonomsku dimenziju. “S obzirom da u sklapanju brakova igra presudnu ulogu, često i jedinu, ekonomski momenat, to svakoj devojci mora da bude obezbeđen, prema socijalnom rangu njene porodice, izvestan novac, koji naročito posle ove privredne stagnacije može da zameni i izvesno nepokretno imanje.”²⁶⁹

Najčešće su momkovi roditelji tražili mnogo više, pa su se zatim pogađali. “Obično se daje po 7-8.000 dinara.”²⁷⁰

266 .Karović, *n.d.*, str: 223.

267 *Isto.*

268 Karović, *n.d.*, str:224

269 *Politika*, 10.738, 17. april 1938, str: 8.

270 Aleksandar Petrović, *Male Pčelice- tuberkuloza – narodna medicina, Zbornik zdravstvenih proučavanja i ispitivanja sela i narodnog života*, III, Beograd, 1934, str.19.

Zbog ovog novca i cenkanja oko njega, i "pregovori" su ponekad prekidani. Jednom mladiću kome su roditelji pomrli, ujak rešio da nađe devojkicu i da ga oženi, pa su odlazili gde god su čuli. "Zaređali njih dvojica na ko zna koliko mesta, ali nigde da se pogode. Ujak kao da se ne radi o ženidbi nego o nekoj kupovini na pijaci. Zna cenu i od nje ne odstupa. Ne gleda ni devojkicu ni roditelje, svud isto. Zaneo se onim što je zamislio pa nikako od toga. I svugda se naljuti, posvađa kad devojački roditelji nude manje."²⁷¹

Plašeći se nezajajljivosti budućih prijatelja, otac devojkice, inače bespomoćan da zaustavi odlazak kćeri, "što je moralo po sili postojanja i opstanka da se desi, a u čemu je on učesnik ne po svojoj volji već po prstu predodređenja", na početku "pregovora" je govorio: "Ako se ko ljudi i dogovorimo znajte da mi čupate srce iz nedara, jer mi iz kuće odlazi ono što mi je najmilije u životu. Ljudi, molim vas, da me, pored rane koju mi zadajete, još i ne zakoljete zato što znate da je malo što bih odbio za ovo moje dete' a jabučica na grlu mu podrhtava. Video sam da smatra da niti je do sada niti da će ubuduće obaviti važniji ni ozbiljniji posao života. Teško je reći koliko ulaže preko svega onoga što se kaže i vidi."²⁷²

Proševina, veridba, ili zaručenje samo su "šareni i veseli nastavak onoga što je gledanje već pripremilo i rešilo". Obavlja se najčešće uveče uoči nedelje u domu devojkice. S momkom dođe njegov otac i još nekoliko srodnika (ujak sestra, rođaka). Poželjno je da bude koji momak i devojkica. Po otpočinjanju večere momkov otac kaže kako oni nisu došli radi gošćenja, "već po sasvim drugom poslu: da prose njegovu kćer". Naglašavajući da zna, "da se deca rado gledaju", on ističe da je red "zapitati devojkicu da li bi ona htela da mu bude snaha i da li je njeni roditelji daju u njegovu kuću, da i na taj način staro prijateljstvo još jače učvrste. Ako njeni roditelji 'nisu s raskida' i ako devojkica momku 'ne nalazi manu', neka dođe 'da uzme pare'."²⁷³

Na ovo otac devojkice obično odgovara "da je on 'voljan' da se sprijatelje da mu je milo da ima tako 'glednog, vrednog i pametnog zeta'", ali da on ne želi kćerki da naređuje, već hoće "lepo da se dogovori 's čeljadima', prvenstveno sa kćeri, pa neka bude 'šta ona kaže', pošto je došlo vreme 'da bira priliku' za ceo život."²⁷⁴

U slučajevima, gde se veruje da "niko ne može slepiti ono što se ne voli" ove reči izrečene su iskreno. Međutim, isto tako dešavalo se da je konačna odluka, u stvari odluka roditelja. U tome su naročito istrajavali oni najimućniji, birajući isto tako bogatog zeta. Otac najbogatije miraždžike u viračarskom srezu, iz podavalskog sela Pinosave, odbijao je sve prosce svoje devetnaestogodišnje kćerke, ne želeći "ni da čuje za nekog mladića ako nema bar toliko, da 'dođe para na paru'". Na kraju, on je za zeta izabrao osamnaestogodišnjaka, bogatog momka iz sela. "Devojkica je bila isprošena bez obzira na njene molbe da je ne daju za tog mladića."²⁷⁵

271 Milan Lj. Karović, *n.d.*, str. 227.

272 *Isto.*

273 Momčilo Tešić,

274 *Isto.*

275 *Politika*,.....

Svojom voljom, zato što ne sme da se suprotstavi roditeljima ili što njenu reč roditelji ne slušaju, devojka uzima pare, i na taj način iskazuje svoje pristajanje. Posle toga obično nastaje veselje. "Na rastanku, devojka daruje prosiocce. Momak dobija košulju gaće i čarape, a ostali po košulju, pojas ili čarape (muškarcu), maramu, čarape, sapun ili maramicu (ženskinje)." ²⁷⁶

U nekim slučajevima, "o jednom trošku", istovremeno kada i prosidba i davanje para, pop obavi i ispit, u devojačkom domu ili u crkvi, mada je češći slučaj da se ispit vrši posebno. Uobičajeno je da se tada daruje devojka, ali i da devojka daruje i u ruku poljubi sve prisutne, kao i na prosidbi. Tada se, inače, ugovori i dan svadbe, s tim da između prosidbe i venčanja „mora da prođe tri praznika”.

Posle prosidbe i ispita devojka, ali i mladić, retko odlazi na vašare i igranke, jer ima mnogo posla oko pripremanja svadbe, pogotovo ako je udaja došla "iznenada", pa treba da se dovrši "sprema", ali i da se ne zameri vereniku. Ako nekad i ode, ona neće da igra do drugog momka, sem ako joj nije srodnik, a kada ode zajedno sa verenikom, do njega igra.

Mlada dvori

---

276 Momčilo Tešić, n.r, str. 423.

Osim udaje “redovnim putem”, na selu je često bilo otimanje i bežanje devojaka. Prema izjavi tri starija muškarca i četiri starije žene u selu Rakovici, od 1918. pa do sredine tridesetih godina 20. veka, pobeglo je 38 devojaka, i to 33 za mladiće u selu, a pet u druga sela, dok je “svatovski” dovedena 21 devojka, u Rakovicu 14, a u druga sela sedam.²⁷⁷

Devojke beže uglavnom onda kad im roditelji ne odobravaju izbor mladića. “Ali biva i tako, da: ne da otac, ne da majka, a devojka zavoli momka pa pobegne za njega.” Ponekad momak kaže svojim da će dovesti devojku, da se spreme za doček devojke, a on sa nekoliko svojih drugova ili rođaka i obično nekom mladom ženom ili devojkom odlaze po devojku. Najčešće se to činilo uveče ili kasno noću. Kad ukućani pospe devojka se iskrade. “Sve je tiho dok izmaknu toliko da ih ne mogu goniti braća i roditelji devojčini a onda su počinjali da pevaju i pucaju iz čega imaju. Kasnije se išlo na mirenje ako ovo devojčini roditelji prihvate, a dešavalo se da se i deca rode a da se roditelji ne izmire. Krađa je imala pomalo epska obeležja, rado se o njoj pričalo kao o maloj pobedi, makar to bila i pobeda ljubavi i mnogo njih je bilo na strani onih koji nisu želeli brak, kao i onih na drugoj strani.”²⁷⁸

Tako je posle četiri godine “ljubavisanja” dvadesetogodišnja devojka, bez odobrenja majke, i ostavljajući je samu, rešila da pobegne za “voljenog” mladića, tri godine starijeg. “Uskrs je, drugi dan. Ja oko teleta i krava, zobim ih. Majka je legla, nešto joj nije bilo dobro, odmarala se. Kod nje su bile još neke žene. Pa ondak čekam zeta iz Kumodraža (obližnje selo). Kad je došao, ja ga uvela u kuću, ispržila mu jaja za večeru, dala mu da jede. Pa ondak ispuštam kućice sa lanca i silazim dole niže kuće. (Kuća je na brdu). A tamo došao i čeka me momak i zet mu. Kaže: ‘ajde!’ Mi smo već rešili za taj dan. I ja afte! Priča njena jetrva: ‘Znali smo da će doći, ali nismo bili sigurni. Kad su došli, otišli smo za armunikaše, pucali smo, pevali i igrali. Nismo majci (devojčinoj) nikog poslali. Čuće!’ Priča baba: ‘Ja se taman spremam da legnem, a neko kuc, kuc, na prozor: ‘Sretna ti bako unuka, Milisav doveo jagodu’. Devojka završava svoje pričanje: ‘Došla sam ovako, a kroz 2-3 dana majka daće odelo’. Majka je dala odelo tek kroz 8 meseci.”²⁷⁹

Obično se “bežanje” izvodilo uz pomoć neke poverljive ličnosti, najčešće rođake, preko koje je veza i održavana i koja je za tu “uslugu” i nagrađivana. Ponekad je to bilo i pravo navodadžisanje. “Viđala sam se s njim kod strine. Ona (strina) mi je dala neku travu da popijem. Sad vidim koliko sam bila luda. U dva dana sam pristala. Moja me je strina nagovorila i dala mi je nešto da pijem. Strina je nešto dobila da provodadžiše (4-5 banki).”²⁸⁰

277 Aleksandar Petrović, *Rakovica- socijalno-higijenske i zdravstvene prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 15

278 Milan Lj. Karović, *n.d.*, str. 222.

279 Aleksandar Petrović, *Rakovica- socijalno-higijenske i zdravstvene prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 24.

280 Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str.102.

Dešavalo se da su devojke iz roditeljske kuće bežale i da bi se oslobodile strogosti, pa i okrutnosti roditelja, ili starešine zadruga, ukoliko je to bila zajednička kuća. Tako je, na primer, iz jedne od najbogatijih porodica u Banjanima, u tamnavskom srezu, od 1922. do 1931. godine pobjeglo čak četiri devojke: domaćinova sestra, dve njegove kćeri i jedna unuka. "Tražeći uzroke endemičnom begstvu devojaka iz te kuće, otkrili smo, da je otac današnjeg domaćina (umro 1922 godin) bio veoma strog i surov čovek. Ženio se tri puta. Poslednja njegova žena, (i ona se udavala tri puta) bila je isto tako stroga i gruba kao i on. Devojke, t.j. svoju kćer i dve unuke, kćeri našeg domaćina, nikuda nije puštao da izađu. Držao ih je veoma strogo. Često ih je tukao. Nije ih hteo ni odevati ni obuvati. — 'Išle smo grđe od najsiromašnije devojke u selu. Živele smo kao što žive obične ciganke — sluškinje u bogatoj kući', priča jedna od starčevih unuka. Naš domaćin, čovek slabo pismen, ali isto toliko grub i surov kao što mu je bio i otac. 'Ja sam P. V. Ja sam gazda u kući. Kako ja kažem, tako mora da bude!' Njegov jedinac, 41-godišnji sin, i žene slušaju ga i rade kako on naređuje i — čute...

Sestra domaćinova, 23-godišnja devojka, pobjegla je u selo za momka, koji je imao oko 10 hektara zemlje. Živela s njim 2 godine, pa je umrla. Brat joj nije ni jedared otišao u kuću. Kad je umrla, nije joj došao ni na pratnju.

Starija kći domaćinova pobjegla je u svojoj 23 godini za momka iz susednog sela. Momak je imao 14 hektara. Otac s njom nije govorio pune 2 godine. Docnije su se izmirili. Ali, i ova žena je umrla.

Mlađa kći našega domaćina begala je nekoliko puta iz kuće, u susedna sela. Pobjegne, živi 3-4 meseca, pa se opet vrati u očevu kuću. Jedanput je pobjegla i u Beograd. 'Luljala se.' Pa se i odatle vratila natrag. Našli su je u nekoj kafanici na Ubu. Više nije znala kuda će. Sve je to dalo razloga roditeljima da posumnjaju u njeno duševno zdravlje. Po savetu lekara, otac ju je odveo na pregled u Duševnu bolnicu u Beograd. Tamo su konstatovali, da je devojka duševno potpuno zdrava. Povelili su je sa sobom i opet je vratili kući. Međutim kroz tri meseca ona je opet pobjegla za jednog, ovog puta seoskog mladića, koji je ranije kod njih služio.

To je bilo pre tri godine. Posetio sam je u njenoj kući. Imaju svega 1/2 hektara zemlje. Prošle godine ozidali su novu kuću. U kući i u dvorištu svuda je čisto i lepo. Imaju devojčicu. Lepo i zdravo dete. Samo joj muž mnogo vole da provodi vreme u kafani. Zbog goga se često svađaju. On je i tuče. Od pre jedne godine i otac je počeo pomalo da ih pomaže. Daje im žita, pa pomalo i para. Ali k njoj otac još nije otišao, niti je prima u kuću. Pomaže je preko brata.

Nu najveće iznenađenje u selu proizvelo je begstvo četvrte devojke iz iste kuće, unuke našega domaćina. Kad je pobjegla, imala je 20 godina. Nije bila lepa, ali je bila vrlo razmažena. Da bi popravili greške učinjene s drugim devojka, njoj su činili sve što je htela. I odevali je lepo, i vodili je na preslave, na vašare i na igranke. Odjednom počeo po selu da se zucka, kako se ona voli s jednim momkom, koji je imao 19 hektara zemlje, majku, poočima i dve male sestre po majci. Isprva niko od ukučana, nije u to verovao. Toliko su oni pazili na nju. Ali se posle

doznalo, da se ona s tim momkom već dve godine voli; da je, da bi mogla da čita njegova pisma i da mu na njih odgovara, sama naučila da čita i da piše. Bila je nepismena. Kad su je u kući počeli jače pritezati i nisu je puštali nikud više, ona pobeže za tog istog momka.

Pobegla je pre godinu dana. Sad je već u drugom stanju. Živi s mužem dobro, slažu se. On se sad sprema da služi vojsku. Samo što im je u kući prazno. Pa i sama je dosta rđavo odevena. Mladina soba uređuje se nameštajem, koji mlada donese. Isto tako mlada se prve i druge godine svoga bračnog života odeva u haljine, koje je sa sobom donela. To se ne kupuje. Međutim, ova naša mlada pobegla je iz kuće. Sva njena bogata sprema ostala je kod oca. I njima je sad ostalo da čekaju. Da čekaju dok se otac i deda ne smiluju, ne pomire, i ne dadu joj spremu. Dotle pak ne misle ništa da kupuju.

Pitao sam staricu, maćehu našeg domaćina, kojoj je sad 80 godina, zašto nisu hteli da dadu devojkicu lepim za momka koga je ona dve godine volela. On je dosta bogat, ima 19 hektara zemlje. — ‘On nije bio za nju!’ — glasio je odgovor. — ‘Mi smo joj mogli i lepšu priliku naći’. Zašto on nije bio za nju, nisam mogao doznati.”²⁸¹

Otmici su posebno bile izložene miraždžike. Zbog kapitala koje su donosile one su bile “meta” mnogih momaka, pa je, otuda, trebalo preduhitriti suparnika. Nekad su ove otmice predstavljale i pravu krađu, jer su izvođene i protiv volje devojkice. Ipak, one su mnogo češće vršene kada roditelji devojkice nisu prihvatili određenog mladića, a bilo je i onih koje su vršene iz neke osvete prema roditeljima devojkice, ali i iz osvete prema samoj devojkici od strane “uvređenog” mladića. Takve otmice razrešavala je i policija, uspevajući da devojkicu pronađe i vrati, često, tek posle mesec i više dana. U ovakvim slučajevima, roditelji, odnosno staraoci ili su morali da popuste i da devojkicu, ako je to i njena volja, daju dotičnom “kradljivcu”, ili su, da bi sprečili “bruku”, čak primoravali “lopova” da se njome oženi. Dešavalo se, međutim, da se miraždžike, po spašavanju “udaju za nekog siromaha koji ih prvi zatraži, jer više ne mogu da računaju na bogatog mladoženju.”²⁸²

Posle Prvog svetskog rata, i naglog osiromašenja seljaštva, devojkice su “bežale” i “otimane”, i sa znanjem roditelja, kako bi se odložila, pa i izbegla svadba, a time i veliki trošak. “Seljak da bi izbegao svadbene troškove, koji su inače svedeni na minimum, pribegao je jednom zaista čudnom sredstvu. Na primer, dogovori se mladoženja sa devojčinim roditeljima da ‘otme’ njihovu kćer, ili pak da ona pobegne za njega. Plan ‘otmice’ ili ‘bežanja’ pripremljen je unapred od strane mladoženje i matere devojkine. Oni se dogovore sa provodadžikom, nekom lukavom i okretnijom ženom sa sela, da u određeno vreme i na određenom mestu dovede devojkicu – udavaču. U tome će da naiđe momak sa nekoliko svojih drugova (opšte sa znanjem roditelja) i da odvede devojkicu svome domu.

²⁸¹ Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str.108,109.

²⁸² *Politika*, 10.595, 2. novembar 1937, str: 10,

'Provodadžika' posle svršene 'otmice' odlazi brzo kod devojčinih roditelja, koji su inače upućeni u celu stvar; i još sa vrata zapevajući da bi je čuo ceo komšiluk, javlja im: da je devojku 'oteo' taj i taj momak. Devojčini roditelji u početku pokazuju negodovanje, naravno samo pred svetom, a malo posle umesto da otmiču prijavu vlastima oni pozovu najbliže prijatelje na čast.

Za venčanje se malo brinu. Posle nekoliko meseci, pa čak i posle nekoliko godina ono se završava najskromnije. Nije redak slučaj da deca prisustvuju venčanju svojih roditelja.²⁸³

Osim što je, osiromašenjem stanovništva, uticao na češće tzv. 'ugovorene' otmice devojaka, Prvi svetski rat je i, usled ogromnih stradanja radno i vitalno najsposobnijih muškaraca, uticao i na češće sklapanje 'ranih brakova', odnosno braka odrasle devojke sa dečakom. I to, nisu samo odrasle devojke odlazile u kuću nedoraslog 'đuvegije', prvenstveno kao sposobna radna snaga, već su i roditelji devojke, pogotovo jedinice, u strahu da im kćerka ostane neudata, u posleratnim godinama često u kuću, za zeta, dovodili upravo neodraslo momče. Ne samo ekonomski uslovljeni, ovi brakovi su i "odraz primitivnosti, mentalnog i kulturnog nerazvijenog stanja, primitivne etnopsihologije i neprosvećenosti.", zbog čega su i najčešći među vlaškim stanovništvom u istočnoj Srbiji. "Istorijsko-društveni događaji utiču na dinamiku i oblike narodnog života, pa i na načine sklapanja brakova. U ovom pogledu svakako da može biti ispravno narodno shvatanje sa saopštenjima, da su rani brakovi novija pojava i to u vezi sa ratovima, koji su vođeni na teritoriji Srbije. Narod u Homolju ovu pojavu tumači na sledeći način: za vreme ratova izgubljeno je mnogo muškog stanovništva. Mnoge porodice ostale su bez muške radne snage, koju je trebalo nadoknaditi hitnim sklapanjem brakova. U takvoj situaciji nije se moglo gledati na starost i zrelost za brak. Nastupila je potreba da se zrele devojke, kao radna snaga, dovedu u kuću čiji je domaćin poginuo u ratu, ili da se još i nedoraslo muško dete kao zet dovede u kuću, u kojoj se nalazi već devojka zrela za udaju. U svakom slučaju, sklapanje ranih, ili po dobu starosti izrazito nejednakih brakova javljalo se kao nužna posledica ratova, u kojima je bilo mnogo izgubljenih muškaraca...

Pre Prvog svetskog rata udavale su se devojke i ženili muškarci od 20 godina, a posle 1918. godine otpočelo se sa ranim brakovima. Oženili su me kad sam imao 11 godina. Otac je otišao u rat, a majka je bila u drugom stanju sa mnom. ja sam rođen 1914. godine, a moj otac je poginuo u ratu 1915. godine. Tako su me oženili kad sam imao 11 godina sa devojkom koja je imala 21 godinu."²⁸⁴

Ne samo za dečaka, u pojedinim krajevima je bio skoro i običaj da se, iz čisto ekonomskih razloga, za ostarelog udovca ili neženju uzima devojka u najboljim godinama. O sudbini devojke niko nije mislio. Zanimarivana su njena osećanja i njen položaj u toj "nenormalnoj" zajednici, i to na početku, kada je trebalo

²⁸³ *Politika*, 10.191, 6. oktobar 1936, str. 15.

²⁸⁴ Milorad Dragić, Rani brakovi u istočnoj Srbiji, *Razvitak*, 2/1977, str. 24/25.

da postane žena i majka. "U Srbiji ima čitavih krajeva i širokih oblasti, gde u narodu – mahom iz ekonomskih razloga – za nedorasla i nezrela derana od 14 do 15 godina, koji se ne ume sam ni opasati; koga će za prvo vreme njegovu mlada 'u naručju prenosit', dovode devojku od 20, 25 pa i više godina, a postarijem članu porodice, kakvom 'čičici', traže – opet iz istih razloga – kakvu mladu, jedru, snažnu, drečnu udovicu ili baš i koju mladu a 'kršnu devojku'. Računaju da će kuća i porodica u zreloj snažnoj i upućenoj odivi dobiti pouzdanu snagu kao zamenu i pomoć za starije žene u domaćim, a uporedo sa muškima kao pouzdanu radnicu u poljskim poslovima. U takvim prilikama niko se i ne seća da se ozbiljno zapita, kako će bujna mladost i jedrina te žene odolevati prirodi ukraj suviše mladoga ili suviše stara muža."²⁸⁵

Za nedorasle dečake, udovce ili prestarele neženje udavale su se, u prvom redu, devojke iz siromašnih porodica, jer su tada, obično, bili manji zahtevi mladoženja i njihovih roditelja. Oni miraz uglavnom nisu tražili, a ni na "spremi" nisu insistirali, ističući da oni imaju "punu kuću", i da njima samo "zdravo čeljade" treba, da kuću održava i da decu rađa, mušku u prvom redu, jer sin je naslednik. Često oni nisu zahtevali ni svadbu, ili su pak sami snosili troškove, ukoliko im je do svadbe bilo stalo.

Da bi što "jeftinije prošli", siromašni roditelji su često svoju kćerku udavali za mladoženju koga čak nisu ni videli, ni oni, a ni kćerka, niti su o njemu znali čak ni da li je zdrav fizički i mentalno. Na ovaj način, devojke su, zapravo, žrtvovane, a da to ničim nisu zaslužile. "Udala se po navodadžiluku za momka iz Sirče, a ona iz daljeg sela pa momka nije znala. Tek po udaji je videla momak sa svešču i pameću deteta od pet-šest godina. Bio je normalno odrastao, može se reći da je bio lepuškast i u susretu je mogao da ostavi povoljan utisak. A pri proševini to je sve, jer sve drugo uredi drugi. A kada su ostali sami ona je videla da ima u svemu nedoraslo dete, a ona sa dvadeset i nekoliko godina. Zanemela je pred onim što je snašlo. Klonila se ljudi, prolazila oborene glave i tako čitave godine. Imao se utisak da je ipak sve u redu i da su se njih dvoje nekako uklopili i shvatili. A onda je ćutanje puklo, pretvorilo se u odluku, u gest, u kidanje. Ona je pošla za životom. Nije imala nikakvog normalnog razloga za žrtvovanje. On nju nije obmanuo, ali ljudi jesu, jeste život i teško je reći da je kada je ostavila kuću njemu nanela nekakav težak bol, ljudski, ponosu. Samo je pitao: 'A ko će da pomaže majci?' Ona je otišla jednoj imućnijoj kući i pitala da li bi je pimili da im čuva stoku i da se stara oko muže a da osim hrane i odeće ne traži ništa. Primili su je, a kada im se činila suviše, a to je sjeseni, kada se preradi i kada o stoci mogu da brinu ostala čeljad, učinilo im se da je i hrana mnogo i morala je da ode drugoj kući. Tako na više mesta, moljakanje i prošnja hleba koji se zarađivao. Ona je bila mlada, umiljata, i lepuškasta, lepo građena i onda su je pratile priče. Možda je i to bio razlog što se nigde nije duže zadržala. Jedva da je imala dvadeset i neku godinu. Van pameti je da se pomisli da je imala sa bilo kim neke

²⁸⁵ Milan Jovanović – Batut, *Prirodni prirast sranovništva Srbije i njegov biotički značaj*, Beograd, 1932, str. 73 -77.

veze van traženja hleba i možda onog što traže njene godine. A onda je ovo drugo preraslo u nečijoj čudovišnoj svesti u srozavanje morala sela, u kvarenje dobrih običaja, sakrivenih neverstva veza dobrih sinova i kćeri poštenih kuća, pa je rečena reč tamo gde se kovao strah, tamo gde se zaleгла vera u silu i vlast i gde osim sujete nema ni jedne ljudske ideje i ona je osuđena.”²⁸⁶

Osuđena samom udajom, a ne mogavši sama da se oslobodi i započne novi život, ona je sebi oduzela, i onaj koji je imala. “Prerez,ogroman, da kroz njega ode jedan život, okrenut gore, nebu koje nije dalo suncu da osvetli ljude, koji su pripadali tome jutru koje nije moglo nikakao da svane. A Milunka je spavala u tome jutru i svim budućim jutrima. Lepuška, mlada, nije odsanjala ono što život obično pruža svima.”²⁸⁷

Nasuprot ovom slučaju, najbogatija miraždžika u viračarskom srezu, koju su roditelji protiv njene volje udali, smogla je snage da sudbinu uzme u svoje ruke, da posluša svoje srce i da više ne sanja život, već da ga istinski i živi, pored siromašnog mladića u koga se pri prvom susretu zaljubila. “Kad nije mogla više da izdrži mučenje, Jelena je spakovala u jedan zavežljaj svoje najpotrebnije stvari i pobegla od kuće. Pred radoznalim pogledima suseda ona je utrčala u siromašnu kućicu...”²⁸⁸ Na poruku muževljevu, preko jedne starije seljanke, da će joj sve oprostiti ako se vrati, ona je kroz smeh odgovorila: “Kaži mom mužu, da mi je ovde dobro i da od mog Miodraga ni mrtva neću otići. Niko nas žive neće rastaviti.” Ovaj događaj je čak i selo podelio. Oko kuće pinosavačkog “Romea” došlo je i do tuče, u kojoj je bilo povređenih. Tragičniji ishod sprečili su policijski organi. Ne mireći se, nesuđeni svekar podneo je tužbu protiv Miodraga za odvođenje, na što je Jelena policijskom pisaru izjavila: “Priznajem da sam napustila svog muža, jer ga ne volim, ali se neću odvojiti od Miodraga. Vlast neka čini svoje, ali neka zna da se mi volimo(...) preti da će se ubiti onog časa ako je rastave od Miodraga.”²⁸⁹

---

²⁸⁶ Milan Karović, *n.d.*, str. 541.

²⁸⁷ *Isto*, str. 540.

²⁸⁸ *Politika*, 18. avgust 1934, str. 12.

²⁸⁹ *Isto*.

U SVOM DOMU

3.1. U ZADRUŽNOJ KUĆI

Odmah po zamiranju svatovske pesme, za seosku mladu najčešće nastaju teški dani. U roditeljskom domu su je mazili, brinuli se o njoj više nego o drugima, jer su znali da joj sa devojaštvom odlaze u nepovrat dani bezbrige, odmora. “Dok je devojka pod okriljem druge jedne žene, majke, nju štede, čuvaju. Bude jedra i lepa: rumeni obrazi, oblo telo, pune grudi, živ pogled, prštav smeh. Može da bude lepa kao boginja i ponosita kao kraljica. U njenim rukama, motika je kao skiptar, srp je kao svilena lepeza. Čim se uda počinje robovanje.”²⁹⁰ U novom domu ona je morala da bude ponizna skoro svakome. “Njoj su ‘gospodari’ čak i najmlađi dever, pa i sin deverov. Kao najmlađa snaja u kući, sada ona treba da se umoli svima. Starije je ono dete koje nogom kroči, ako je muško. Prva ustaje, poslednja leže.”²⁹¹

Život novodovedene neveste zavisio je, sigurno, i od toga da li je muž voli, kakve je on naravi i ima li nekih “poroka”, kako se uzajamno slažu, i kako su je “prihvatili” mladoženjini roditelji, svekar i svekrva. Međutim, budući da su u ovom razdoblju još uvek egzistirale i zadružne porodice, istina u nestajanju, položaj neveste u takvoj porodici je neposredno zavisnosio i od toga “ko još živi u istoj kući”, kakvo je njeno imovno stanje i kako se “žene i ljudi u samoj zadruzi međusobno slažu”.

Poput stare velike patrijarhalne zaduge, i u “maloj” zadružnoj porodici posebno je bio težak položaj neveste. “Na nogama je od rane zore, pre svih, uveče se smiri poslednja. Kako izjutra sama naloži vatru, donese vode i ‘složi’ obuću svoj čeljadi, radi povazdan sa ostalima do uveče kada sama zapreće vatru i ‘razloži’ obuću svoj čeljadi i. često, sama ostane s predivom. Mimo ostale žene u kući ona ‘dvori’ pred svekrom i svekrvom, pred uglednim gostima, pere noge starijima, u planinskoj kući drži luč pri večeri. Oko pasa je imala ceo arsenal od oruđa: čak i male mašice za prinošenje žiške na lulu i privezan komad sukna za prihvatanje vrelih gvozdениh predmeta. Valjalo joj je ustajati pred svakim, ljubiti u ruku svakoga, pokloniti se svakome, dokle god očima može nazreti, i ne preći put nijednom muškarcu.”²⁹²

U pojedinim krajevima dugo je bio i običaj da mlada ukućanima, izvesno vreme, pere noge. “Svaka mlada od venčanja pa do pola godine pere svima u kući noge, i to svako veče. Prvo dedi, pa svekru, pa svekrvi, pa onda ostalim. I tek kad svi legnu, onda mlada i mladoženja iziđu u kujnu, gde ona i njemu opere noge, ali samo da to niko od ukućana ne vidi. ‘Stidno je to’. Isto tako za pola godine, pa i za jednu godinu, svi jedu sedeći za stolom samo mlada jede stojeći. Krevete svima namesti, rublje svima opere. Uveče dok ne odu svi da spavaju, mlada ne ide. Stidno je da ona pre legne. Ujutru mora prva da ustane, da spre-

²⁹⁰ Dragoljub Jovanović, *Seljak – svoj čovek*, Beograd, 1997, str. 106.

²⁹¹ *Poljoprivredni kalendar za 1937. godinu*, Beograd, 1936, str. 146,147.

²⁹² Sreten Vukosavljević, *Seljanka u patrijarhalnoj zaduzi, Pisma sa sela*, 1965, str. 146.

mi vodu i svakome da polije.”²⁹³

Zato što nije ustala pre njega, svekar je, na primer, podsmešljivo prebavio snahi: “Ja i moja sna imamo po jedno rano: ona rano legne, a ja rano ustanem”.²⁹⁴

Osim što je svekra dvorila i noge mu prala, najmlađa nevesta je svekra - udovca, ponegde, čak morala da “pazi” – “dvori” dok ne zaspi, i tek pošto bi ga “dobro” pokrila odlazila je svome mužu,²⁹⁵ kome se, međutim, nije smela da požali. “Ako se nova mlada, koja ne zna kakav je red u toj kući, požali mladoženji (noću u vajatu), na kakve teškoće, mladoženja je sutradan popsuje pred zadruGARIMA, te ona nema kud, već prione na posao bez roptanja.”²⁹⁶

Ponegde je bio običaj da mlada, “u prvo vreme”, koje je negde trajalo i po nekoliko godina, pred starijima čak i ne sme da govori s mužem. Oslovljava ga sa “Ej!”, dok on nju zove po imenu. Stariji su ovo objašnjavali time da je mladu “sramota”, jer ga ne poznaje, što je, u stvari, posledica načina sklapanja braka, jer nije bio redak slučaj da mlada prvi put vidi muža prilikom prosidbe, a ponekad i tek na dan svadbe. “Čekaj dok se upoznaju” bio je njihov odgovor.

Veoma često, nevesta, zbog stida ili običaja, nije ni jela sa ostalim ukućanima, pa ni sa mužem, već zasebno. “Ako hoće nek’ sedne da jede s momkom, ako neće nek’ jede u kući.”²⁹⁷

Osim prema ukućanima, nevesta je morala da bude ponizna i prema svima koje je sretala, sa kojima je dolazila u kontakt. Vrhunac te poniznosti, kao posledica shvatanja o dominantnosti muškarca, bio je običaj u pojedinim krajevima istočne Srbije da mlada ljubi ruku i muškoj deci. “Išli smo putem kroz selo za jednom mladom. Susretala je usput ljude, žene, decu i ljubila ih u ruku. I detetu iz osnovne škole smerno se priklanjala, dohvatala ga za ruku – i ljubila. Ta slika je svakodnevna u skoro svim zaplanjskim selima. Prvi prolaznik se potrudio da nam je objasni: - ‘Za toj je nevesta da ga ljubi u ruku’. I to ona čini punu godinu dana od venčanja. Posle prilazi ruci samo starijima. Mlada se po tome ovde odmah poznaje.”²⁹⁸

---

293 Aleksandar Petrović, *Rakovica - Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 18.

294 Simon Simonović – Monka, *n.d.*, str. 142.

295 Kazivanje Milana Mirkovića, rođenog u Svilevi 1935. godine.

296 Jeremija Pavlović, *Kačer i Kačerci*, Beograd, 1928, str. 83.

297 Aleksandar Petrović, *Rakovica - Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo Beograd, 1939, str. 18.

298 *Politika*, 11.538, 18. jul 1940, str. 11.

Mlada ljubi ruku dečaku koga je srela na putu

Nevestu su svi u kući mogli javno kritikovati, a ona nikog. Posebno je prema njoj bila kritična zaova, pogotovo ako se spremala za skoru udaju, jer se javljala ljubomora, kako zbog izgleda, još više zato što se novodovedena snaha lepo oblačila dok je trajala devojačka sprema. "Sestra (zaova) sme javno u kući kritikovati snahu (ženu svoga brata), dok snaha o zaovi ne sme pred svima ništa reći, već samo svome mužu. I on, ako hoće, može kome dalje pričati, a ako neće, ne može ga niko namorati."²⁹⁹

Malo samopouzdanija "mlada" obično pokuša "da ima uticaja nad mladoženjom – da ga ne sluša", naročito kad je u pitanju veća zadruga. Mladoženja se, međutim, trudi, "da je dotera u red; kad što je i bije".³⁰⁰ Na to je mlada jedino mogla da se požali roditeljima, prvenstveno majci, koja je to onda prenosiла mužu – ocu, ali očekivana pomoć je uglavnom izostajala. Uputstva "za dalji rad" su, skoro redovno bila: "Žensko si, moraš da slušaš", ili: "To je sada tvoja kuća, vodi računa da nas ne osramotiš".

U oslobađanju od "prevaziđenih običaja" i "potčinjenosti" skoro svakome u kući, nešto uspešnija je bila ekonomski nezavisnija nevesta – "miraždžika." Ona je prvo pre nabregavala brojne, za nju "ponižavajuće" običaje, što su stariji obično komentarisali: "Kad je dobra snaja pere svima noge, kad neće, neće nikim".³⁰¹ Takođe, i u obavljanju težih poljoprivrednih poslova ona se "izvlačila", pravdajući se da ona to nije ni kod svoga oca radila, a računajući da će muž i zadruga to i "uvažiti", jer sa njenim odlaskom nestaje i miraz. Zbog sve učestalijeg takvog ponašanje

²⁹⁹ Jeremija Pavlović, *Život i običaji u Kragujevačkoj Jasenici i Šumadiji*, Beograd, 1921, str. 101.

³⁰⁰ *Isto*, str. 56.

³⁰¹ Aleksandar Petrović, *Rakovica- Socijalno-zdarstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 18.

“bogate” neveste, dešavalo se da su roditelji odvrćali sina da za ženu traži miraždžiku, neretko i preterujući u razlozima i objašnjenjima: “Sin mu hoće da se ženi. I traži devojku s velikim mirazom. Otac i mati ne daju mu. Govore mu: ‘ako uzmeš miraz neće da ti radi. Oće ceo dan da sedi, i tražice sluškinju da je služi.’”³⁰²

U nimalo lakim okolnostima, najveći broj nevesta ipak se privikavao, brže ili sporije, na novi život, izjednačavajući se sa ostalim ženama u zadruzi, u kojoj ni za jednu od njih “nije bilo demokratije”. Za zadružne stvari njih niko nije ništa pitao. One su bile tu da rode što više dece, da što bolje slušaju muževe, i muškarce uopšte, i da predano rade brojne druge poslove.³⁰³

Podelu rada među ženama u zadruzi vršila je domaćica, uglavnom žena starešine zadruge, najčešće svekrva, posle čije smrti jetrve su teško mogle da između sebe izaberu novu domaćicu, pa je nju uglavnom određivao starešina zadruge. Domaćica je pazila da se iz kuće ne iskrada, i da se svim ženama podjednako prinavlja. “Nju su morale sve žene poštovati i primati od nje savete za kućevne poslove. Domaćica je ukazivala poštovanje starešini onako isto kao i ostale žene u zadruzi, a domaćin pak nju nije odvajao od drugih žena.”³⁰⁴

U staroj porodičnoj zadruzi, u kojoj je preovlašivalo stočarstvo, uglavnom zanimanje muškaraca, ženama su ostajali poslovi oko belog mrsa, oko organizovanja ishrane čeljadi, oko odevanja i obuvanja, čak je i opanke obično pravila žena. Međutim, sa opadanjem broja članova u zadrugama i preovlašivanjem zemljoradnje nad stočarstvom, i žene u tim “smanjenim” zadrugama su postale sve značajniji privredni činilac. One su sada, uz poslove za svoju užu porodicu (muža i decu): pranje, krojenje, šivenje, krpljenje, prerađivanje vune, koplje, lana i sl., mnogo češće radile i na njivi, izuzev “reduše” i “planinke”, koje su i dalje radile samo “svoje” poslove, od interesa za celu zadrugu.

Na poslovima spremanja hrane i ostalim “kućevnim poslovima” smenjivale su se sve žene ustaljenim redom, obično nedeljno. Dužnost je reduša primala ponedeljkom ujutru, a predavala ju je nedeljom u več. “Svaka je žena znala, kad joj je red, da bude reduša. Ona je nedelju dana: mesila, kuvala, nosila ručak, muzla stoku, hranila živinu i čistila kuću.”³⁰⁵ Za to vreme reduša nije mogla da obavlja nikakve druge poslove. “Ako reduša, pri prijemu dužnosti ima tkanje, isto ostavlja ili, za svoj novac, nađe tkalju, koja joj produži posao.” Svoju nedelju nije jedino imala domaćica – žena starešine zadruge.³⁰⁶ “Reduša je ustajala pre svih ukućana. Ako bi se desilo da su stariji od nje pre ustali i naložili vatru, pa sede pored nje i greju se, ona bi se mnogo zastidela, i trudila da se to više ne ponovi.”³⁰⁷

302 Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-higijenske i zdravstvene prilike*, 1 deo, Beograd, 1935, str. 78.

303 Mirko R. Barjaktarević, “O porodičnim zadrugama u Jugoslaviji danas”, *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, 3, Titograd, 1981, str. 281.

304 Sreten Vukosavljević, *n.d.*, str.

305 Sreten Vukosavljević, *Pisma sa sela*, Beograd, 1965, str. 147.

306 Jeremija Pavlović, *Kačer i Kačerci*, Beograd, 1928, str. 84.

307 *Isto*, str. 85.

*Baba i reduša,
Svrljig, 1931.*

Za razliku od reduše, koja je čekala samo “svoju” nedelju, planinka se, zbog karaktera i značaja posla, koji je često više podrazumevao šetljivost nego umešnost, birala na duži period, pri čemu je strešina zadruga vodio računa da to ne bude žena, koja ima malo dete. “Njen je posao veoma težak, zato se žene na njemu smenjuju polugodišnje ili godišnje. No ima slučajeva da ista žena ostane planinka više godina, ako to domaćin zahteva, jer se pokazala kao izuzetna čistunica i vrednica.” Planinka je, zapravo, “šef” nad ženama i ženskim poslovima u zadruzi, ponekad je preuzimala i ulogu domaćice. “U nje su ključevi od mrsa i svih smokova. Ona izdaje ‘reduši’ (ponegde se kaže ‘mješaja’) smok i brašno. Ona deli ženama vunu – prema broju dece. Deli im konoplju, ukoliko u sadašnjoj manjoj zadruzi nisu već i sama konopljišta podeljena među žene, da svaka radi za sebe. Muški zadrugari nemaju nikakve vlasti nad njom. Njoj ne može narediti niko sem domaćina. Čak i domaćin daje ponekad ključeve od pića i žita, a planinka svoje ne daje nikome. Planinku biraju i muški i ženski zadrugari zajedno. Ona se menja obično češće nego domaćin. I kad je dobra, promene je ponekad da okušaju i drugu koju, kakva će planinka biti, ili da je zadovolje. Posle upoređenja na radu često vrate opet staru planinku. Planinka je režiser, a za poslove ima pomoćnicu ‘čaju’...”³⁰⁸

---

³⁰⁸ Sreten Vukosavljević, *Pisma sa sela*, Beograd, 1965, str. 147.

*Pred mlekarom na
Đurđevdan, Gledić
– gružanski srez*

Mada je žena u manjoj zadruzi sve više postajala radnik u polju, na njivi ona, kao i u staroj patrijarhalnoj zadruzi, nije imala pravo da raspoláže letinom. Često je i zemlju koju je ona donela u miraz ili kasnije nasledila, zadruga obrađivala i trošila prihode kao da je to zadružna imovina.³⁰⁹

Bez pitanja muža žena je mogla jedino da prodaje kokoši, jaja, mleko, konopljano seme; da vrši zamenu vune, pletiva i da menja seme od useva i povrća. U mnogim zadrugama novac dobijen od prodaje pileži “ne ide u kuću”. Taj se novac obično daje najstarijoj ženi u kući, koja onda sama njime kupuje što treba svakoj ženi ili ga podeli između njih, pa onda one same kupuju šta je kojoj potrebno. Pri tome se obično uzima u obzir i koliko koja žena ima dece, odnosno brojnost uže porodice. “Živina, to je žensko, zajedničko. Mi to zapatimo, a kad dođe jesen prodamo, pare podelimo samo mi žene sa svekrvom.”³¹⁰

Ovako ostvarene prihode žene su trošile na užu porodicu, posebno brinući o svojim devojkama. Trebalo ih je što bolje obući i obuti za vašare i svetkovine, kada su se “pokazivale” i “preporučivale” za udaju, ali isto tako i dobrom tzv. “mekom spremom” snabdeti, za što nije uvek bilo dovoljno ono što se izdvajalo iz zadružne kase, osnovnog izvora za izdržavanje i opremanje devojke.

U okolnostima kada su ovi prihodi bili posebno skromni, žene u zadruzi su sa izrazitom zavišću govorile o nadničarkama. “Ona što nema ništa, bolje živi,

³⁰⁹ Momčilo Tešić, «Narodni život i običaji požeškog kraja – zadružni život», *Užički zbornik*, 17, 1988, str. 455.

³¹⁰ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 240.

bolje se odeva. Ona nadniči i ima pare. Žena koja je u zadruzi ima tako mnogo posla u kući, oko ručka, oko dece, oko živine, oko stoke, da ne može ići u nadnicu. Zato ona mora sve što joj treba da traži od svog muža ili od domaćina kuće. Te se tako gore i odeva.”³¹¹

Neretko, žene u zadruzi su zavidele čak i slugama u njihovoj zadruzi. “Sluga u Banjanima, preko leta, od aprila do oktobra može da zaradi 400-700 dinara, a da pored toga ima besplatan stan, hranu, obuću, pa ponekad i nešto od odela. On sve te svoje pare ne potroši na odelo. A žena, međutim, u ponekim zadrugama, celog svoga veka, radi, rađa, vaspitava i neguje decu, i nema prava ne samo da nju zadruga odeva i kupi joj maramu, i drugo što joj treba, nego nema prava ni da to traži za svoju decu. A ona bar nisu samo njena, nego i njenoga muža! Da bi odela sebe i odenula svoju decu, ona mora spekulirati svojim “obeležjem”, držati “osobine”, trgovati piležom, guskama, ćurkama, ovcama i svinjama.”³¹²

“Osobine” je zadugarka stvarala prihodom od dodatnog zanimanja (šivenjem, na primer), “mirazom” iz roditeljske kuće, odnosno novcem koji je o proševini dobila od svekra, u vidu “obeležja”, a posle udaje ga nije vratila u zadrugu.

Čest običaj je na selu bio i da svekrva novodošljom snasi pokloni po neko grlo sitne stoke, obično ovcu ili jagnje, što je bio začetak “osobine”, koja se, zatim, na različite načine, samo uvećavala. Skoro da nije bilo zadruga u kojoj žene nisu imale svoju osobinu, mada to nije bilo nimalo lako i jednostavno. “Ovaj običaj naročito je uveden po zadrugama. Tamo gotovo svaka žena ima svoje osobine: nekoliko gusaka, ili nekoliko ćuraka, svinju (jednu ili dve), ovcu (jednu, dve ili više). Retkost je da žena ima u svojoj osobini i po koje june. Držati osobinu nije baš tako laka stvar. Imati ćurke znači ustajati leti ranije od svih i skuvati im koprivu za hranu. Ako se zadocni s kuvanjem, ljudi odmah nadnu u dreku: ‘Ajde brže, požuri, ne možemo te čekati’. Žene koje imaju sitnu decu drže običio po više ćurana i gusaka, jer one su već i inače, zbog dece, vezane za kuću, pa mogu i u vreme, kad svi drugi odlaze na rad, da hrane i neguju svoju ‘osobinu’”³¹³

Gajenje krupne stoke, svinja, pa i ovaca u vidu “osobine” nerado je prihvaćano od ostalih zadrugara, koji su smatrali da se ta stoka hrani na račun zadruga. Ove osobine su, otuda, često poprimale veoma čudnovate forme. “Stoga u mnogim zadrugama, gde snaje imaju u ‘osobinu’ svinju ili ovcu, stupaju one sa zadrugom u ortakluk. Svekar ili starešina zadruga dozvoljava da snaja drži u zadruzi jednu ili više krmača ili ovaca, ali pod uslovom: da se priplod deli. Polovina prasadi ili polovina jagnjadi pripadne zadrugi, druga polovina ostaje snaji kao ‘osobina’, koju ona obično prodaje. Mnoge žene drže kao svoju osobinu: ovce, svinje, pa čak i kravu kod svoje matere. Neke opet žene daju svoju svinju ili ovce u selo, drugoj ženi, koja ih drži pod istim uslovima, kao što bi to i

311 Aleksandar Petrović, Male Pčelice- tuberkuloza – narodna medicina, *Zbornik zdravstvenih proučavanja i ispitivanja sela i narodnog života*, III, Beograd, 1934, str.26

312 Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 117.

313 *Isto*.

zadruga činila, priplod po pola.”³¹⁴

Kao svojevrsan izraz komplikovanog položaja žene u porodici, njene sve složenije psihologije, ali i kao merilo reakcije kojom se ona obara na uslove svoga života u kući, nije redak slučaj da osobinu imaju i snahe i svekrva, čak i u veoma malim zadržnim porodicama. “*Slučaj 1.* U kući: domaćin 56 g., njegova žena 58 g., snaha udovica 32 g., dva snahina deteta, muško od 13 g. i žensko od 14 g. Snaha se bavi šivenjem haljina za seljanke. Imaju 7 hektara zemlje.

Na prvi pogled sve ovo izgleda ne može prostije. Jedna kuća. Snaha, ako hoće, može za svoje lične rashode, da zaradi sebi potrebna sredstva šivenjem. Deca pripadaju kući. Unuk je naslednik, budući domaćin kuće. Njega deda voli ‘kao zenicu oka svoga.’ Dao bi svoj život za njega. Isto tako govori i baba o svojoj unuci. Unuk spava kod dede: ‘Neće nikud na drugo mesto’, a unuka kod babe, i ona ‘neće nikako kod majke.’ I sve je u najboljem redu. Međutim, u stvari je sa svim drugačije:

Snaha ima svoje ‘osobine’: dve krmače, na pola kod svekra, t.j. u istoj kući u kojoj živi sa svom decom, a pored tog i 6 ovaca kod svoje majke. Tamo već nije ‘na pola.’ Na moje pitanje, zašto tako radi, odgovara: ‘Meni oni (t. j. zadruga) ništa ne daju. Bila sam bolesna, lečila sam se o svome trošku. Decu obuvam i odevam ja! ‘Oni im ništa ne daju!’ A uz to, snaha, pored šivenja, radi i sve druge poslove u kući, a kad zatreba i u polju. Pa i o spremi devojci za udaju misli samo snaha, njena mati.

I svekrva ima svoju ‘osobinu’ — krmaču, koju drži ‘na pola’ kod neke žene u selu. Svekrvina je krmača, ženina hrana, prasad dele. Na moje pitanje, ‘šta će njoj osobine’, svekrva odgovara: ‘Treba mi!’

Slučaj 2. — Zadruga: otac 68 g., njegova žena 66 g., dva sina 36 i 38 g.; njihove žene i deca. ‘Osobine’ imaju ne samo snahe, nego i svekrva. Ona ima jednu krmaču.”³¹⁵

Malo je verovatno da starešina, zaista, svojoj “starici” ne može da kupi maramu “da poveže glavu”, ili da joj obzbedi neke druge, minimalne potrebe za novcem. Zapravo, privreženost i svekrve “osobini” u oba ova slučaja, nije ništa drugo do pokazatelj da one dok su još bile mlade, ništa za sebe nisu dobijale od svojih muževa i zadruga, već su uvek za svoj račun živele od osobina.

Dosta rasprostranjeno držanje osobina, iz čijih prihoda ježena svoju užu porodicu snabdevala raznim potrebama (pamuk, porhet, cic, razno drugo platno itd.), povećavajući tako budžet ličnih rashoda, što je najviše izazivalo otpor muškaraca, omogućilo je, međutim, ženi da postane, u određenoj meri, i lihvar, naročito u uslovima finansijske krize i sve izraženijeg siromašenja. “Gotovo svaka, koja ima kakvu osobinu, daje to pod lihvarski interes. Koje nemaju osobine, upotrebljavaju onaj svoj dohodak od živine, jaja, sira, voća itd. Mušterija uvek ima, jer je oskudica u novcu velika. Interes je svirepo visok. Ukoliko su sume manje, utoliko su pretenzije bezočnije i utoliko žrtvi izgleda da davanje

314 *Isto.*

315 Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 118

nije preterano. U pitanju su uvek manje sume, velike retko dolaze na red. I ne daje se samo jednom dužniku. I žene imaju svoju 'bankarsku politiku'. One imaju većinom po nekoliko dužnika, rizik se, dakle, deli na više njih. Tajna operacija čuva se, a dug se začudo ženama vraća. Da prođe rok, pravilo je, naravno i ovde; ali da se nikako ne vrati – toga nema. Gde će posle od žene!"³¹⁶

Ponekad je novcem od osobine ili obeležja žena u vreme žetve kupovala žito, pa ga u proleće prodavala po znatno višoj ceni, ili ga pak davala u zajam do nove žetve naravno uz visok interes, takođe u žitu. "Ako je 'obeležje' ostalo kod mlade, onda je to njen novac. Ona ga ne troši, nego ga daje pod interes, 'po 100 para na banku mesečno'. I interes troši, ili ga kapitališe dalje. Ponekad za 'obeležje' se kupi žito, koje mlada u proleće daje onima, koji ga nemaju. Natrag ga dobije u jesen, na svakih 100 kila po 150 kgr. Neke žene su svojim obeležjem zaradile june ili kravu, koju obično drže kod svoje majke, da ne bi muževa rodbina prigovarala, zašto se njena krava hrani na račun zadruga. Od interesa, koji žena dobija od svoga 'obeležja' kupuje sebi i svojoj deci šta im treba. U nekim zadrugama žene su mogle ići u banju da se leče samo blagodareći svome 'obeležju'. U jednoj velikoj banjanskoj zadruzi ima žena, koje po 10-12 godina kapitališu svoja 'obeležja'. Kolika je suma pojedinih njihovih obeležja, nisam mogao da saznam. Ali celo selo zna da se u toj porodici u svako doba može dobiti novac uz interes od 'sto para na banku mesečno', pa naviše."³¹⁷

Ženske "osobine" su, u izvesnoj meri, naročito u razdoblju autarhične naturalne privrede, nesumnjivo potpomagale održavanje porodičnih zadruga, nadoknađujući njihovo nedovoljno staranje o ličnim potrebama zadrugara. Međutim, pored toga što su žni pomagale da okuplja svoju užu porodicu, one su i potkopavale zadružno jedinstvo, pogotovo sa prodiranjem robnonovčane privrede, kada su žene sa većim osobinama, postajale ekonomski sve samostalnije, priželjkujući deobu i primoravajući na nju i svoje muževe. Ostale, pak, žene deobu su zahtevale iz zavisti prema "osobinarki", koja je više trošila na podmirenje ličnih potreba svoje uže porodice. Zato su često isticale: "Videćemo je kako će živeti kad ne bude imala zadružne 'jasle'", aludirajući na to da se osobina održavala i uvećavala na račun zadruga, što je, inače, postajalo sve češće shvatanje kod ostalih zadrugara. U pojedinim krajevima gde je bio običaj da zadruga koristi nepokretno imanje koje je u miraz donela neka od žena, dolazilo je do deobe ako bi se miraždžika tome usprotivila. "Često se zadruga dele zbog miraza u obliku njive, livade ili voćnjaka, koje je neki zadrugar dobio uz ženu, pa ne dozvoljava da ga zadruga obrađuje i skida prihode."³¹⁸

Iz zadružne imovine, pre otpočinjanja deobe, izdvajao se, prvo, miraz ukoliko je njime raspolagala zadruga, i to čak i miraz majke, pri deobi braće zadrugara. "Da se iz celokupne zadružne imovine prethodno izdvoji udovičko uživanje Stane, majke zadrugara, kao zakonite udove oca im poč. Milana Đokića; zatim

316 Mihailo Avramović, *Naše seljačko gazdinstvo*, Beograd, 1928, str. 37-38.

317 Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 107.

318 *Isto*, str. 116.

da se izdvoje mirazi kako udove Stane, tako i Drage žene zadrugara Radisava i Ljubice žene zadrugara Milorada, s obzirom na vreme unošenja ovih miraza, unetih i utrošenih u zadruzi na zadružne potrebe i to: Staninog pre 50 godina, Draginog pre 27 godina i Ljubičinog pre 7 godina. Pošto se izdvoje ti mirazi, koji se imaju dodeliti u imovini, ostatak se ima podeliti među zadrugare: Radisava, Milorada i Milisava na tri ravna dela.”³¹⁹

Ne samo zahvaljujući osobinama, žena je, više nego muškarac, doprinosila raspadanju zadruga i zbog svog sveukupnog ekonomskog i društvenog položaja u njoj. Zahvaljujući organizaciji rada u zadruzi, gde je ona više vezana za kuću, starajući se o deci i o mužu, žena je, a ne muškarac, središte uže porodice. U uslovima jednakog života svih zadrugara to nije imalo posledica po zadružno jedinstvo. Ali, razbijanjem zadružne autarhičnosti i preovlađivanjem novčane privrede, kada potrebe zadrugara postaju sve različitiije, žena postaje ta koja želi deobu. Teško je bilo održati zajednicu nekoliko užih porodica koje su imale različiti broj dece, i to različitog pola i uzrasta, jer je to podrazumevalo i različite izdatke za njihovo izdržavanje. Za devojkicu je, na primer, trebalo obezbediti, sve skuplju, devojačku spremu, a za đaka se moralo, osim za češće nabavljanje odele i obuće, izdvajati i za nabavku školskih potreba. I dok je muškarac na decu svoje braće gledao kao na krvne srodnike (sinovac, sinovica), žena nije imala to “opterećenje”, njoj su ta deca, ipak, bila “tuđa”. Zato je njoj, pogotovo ako nije imala dece ili su ona bila mala, više nego mužu smetalo da se na decu deverova više troši, naročito ako se ona školuju ili su pak dorasla za ženidbu i udaju. Rešenje je ona zato videla u deobi, pa neka svako radi za sebe i svoju porodicu. “Prisustvovao sam deobi jedne zadruga koja se i delila baš zbog toga što je bila u pitanju sprema kćerke jednoga zadrugara. U toj zadruzi živela su dva brata i imali su svega jedan hektar zemlje. Jedan od njih je imao ženu i četvoro sitne dece, a drugi je imao ženu i petoro dece, među kojom i jednu devojkicu od svojih 19 godina. Celo leto radili su na građevinama. Pred samu jesen, međutim, mati pomenute devojkice, žena starijega brata, koji je bio starešina kuće, uzme ‘iz kuće’ i kupi kćeri – devojkicu za 7 banki haljinu. I od tada počne svađa među jetrvama. ‘Kako ona sme ‘iz kuće’ da kupi svojim ‘kopiladima’ haljinu! - više druga jetrva, devojkicina strina.

Kad sam počeo objašnjavati rasrdenoj strini, da je devojkica radila celo leto barabar s muškarcima na građevinama, da ona radi i sad i da zbog toga ima prava na svoj deo od zarade, strina mi je odgovorila: ‘Svi mi radimo, zašto da se onda samo ona odeva?’”³²⁰

Deobu su često izazivale i “bogate mlade”, koje su donele ili veliki miraz ili su bile jedinice, odnosno nisu imale braće, pa su računale da će od svog nasleđa i muževljevog dela iz zadruga mnogo bolje da žive. Takođe, i žene koje nisu htele da se povinuju strogim zadružnim pravilima, koja su ponekad rušila i njihovo dostojanstvo i slobodu. Tako je, udavši se u združnu kuću gde je običaj bio

319 Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, f-121.

320 Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 118.

da snaha svako veče sedi pored svekra-udovca, da bi ga pokrila kad zaspi, mlada snaha, treća po redu, samo posle nekoliko večeri, kad svekar nije dozvolio da ga pokrije pre nego što je zaspao, bacila šarenicu po obesnom starcu, izjurila iz njegove sobe, govoreći: "Nisam ja ni svog oca pokrivala, pa neću ni svekra. Neka se pokriva sam. Baš me briga. Ja idem da "uspavam svoga muža, zbog koga sam u ovu kuću i došla." Ljut na "neposlušnu" snahu, svekar je odmah izvršio deobu, kaznivši njenog muža - najmlađeg sina, ali i srednjeg, zato što nije osudio postupak "mlade", tako što im je dao samo po 1,5 ha imanja, dok je najstarijem, čija je žena bila najrevnosnija u dvorenju, ostavio 7 ha.³²¹

Do deobe je dolazilo i zbog netrpeljivosti među jetrvama ili između svekrve i snahe, koja je u Srbiji bila veoma izražena i uoči Drugog svetskog rata. U posavskom srezu beogradskog okruga čak u 80% slučajeva, a slično je i u kosmajskom srezu: "Svekrva i snaha se retko slože. Sve čini preveliki posao koji ne može jedna da uradi, već traži pomoć. Onda se tuže na lenost jedne. Snaha obično iskorišćuje svekrvu."³²² U tim konfliktima sin je, skoro redovno, stajao na stranu svoje žene /snahe/. Tako se u kosmajskom srezu moglo da čuje: "Ali u svađama između snahe i svekrve sin je uz ženu, odnosno snahu. Da je na strani majke ne bi svađe ni bilo, kažu majke."³²³ Još oštrije su napadali snahu u moravskom srezu niškog okruga: "Sin je uvek uz svoju ženu. Vrlo retko da je, kako se kaže, čovek čvrste ruke i da na strani majke izudara ženu."³²⁴

Strah da se ne poremeti harmonija među ženama u zadruci naročito je bio prisutan prilikom dolaska nove snahe u kuću. "Poznato je da u porodičnim zadrugama sa 5-6 muških glava retko kad nastupa svađa od muškinja; ona najobičnije potiče od ženskinja. I zaista ja ne znam da li ima veće nevolje za dobrog kućnog starešinu do te kada ženidbom svoga brata, sina ili sinovca uvede u kuću žensku koja nosi u sebi klice za razdor u zadruci i propast njenu."³²⁵ Do svađe je često dolazilo i zbog beznačajnih stvari, na primer: ako planinka ne deli "pošteno" deci beli mrs, ili ako se nekoj od snaha učini da svekrva nije pravično podelila vunu, lan, konoplju, ili nešto drugo, što je nabavljeno od tzv. "ženskih prihoda".³²⁶

Okrivljujući ih za raspadanje porodičnih zadruga, ženama je naročito prebacivano prekomerno trošenje, na "luksuz". "Od kako su se naše seljanke odale luksuzima i raznim varoškim modama od toga doba naglo propadaju naše porodične zadruge. Jer kućni prihodi ako se nisu smanjili nisu se povećali; a povećanjem rashoda pored istih ili još manjih prihoda ide se na to da se upropasti kuća. Dovedena snaša štono kažu 'od zla oca i od gore majke' neće da zna za to.

321 Kazivanje Milana Mirkovića, rođenog u Svileuvi 1935. godine.

322 Vera St. Erich, n.d., str. 83,90.

323 *Isto*, str:86

324 *Isto*, str: 84

325 Trivun Tomić, «Jedan priložak za rešenje pitanja o porodičnim zadrugama», *Peti kongres Srpskih zemljoradničkih zadruga, održan u Šapcu 1900 godine*, Beograd, 1901, str. 92.

326 Momčilo Tešić, «Narodni život i običaji požeškog kraja – zadrugi život», *Užički zbornik*, 17, 1988, str. 456.

Njoj je glavno da zadovolji svoje prohteve i svoje sujete pa ma i cela kuća propala. Ako je kućni starešina u tome ne zadovolji, ona se žali mužu, protestuje, svađa se dok ne dođe do deobe.”³²⁷

Raspadanja zadruga zbog nemorala pojedinih žena bila je još jedna, preoštro izrečena, “krivica” žene. “One su postale nova sorta kuge, koja kuži vazduh seoski i davi sve što je zdravo i pošteno oko nje. One se premeću svaki čas u nešto drugo. Čas su udovice, čas raspuštenice, čas vračare one naročito šire po selu da bi one na taj način što više nevinih duša ulovile, da bi što više drugarica stekle. Često puta im padne u ruke po koje čeljade iz dobre i čestite domaćinske kuće, te svu porodicu osramote i obeščaste. A ima i takvih koje ni sam svoj porod ne štede!... Ove su žene veoma opasne i štetne za seljaka, jer one potpiruju svađu i raspru među ukućanima, i tako potpomažu i šire deobu.”³²⁸

Ne shvatajući da je raspadanje seoskih porodičnih zadruga neminovan prirodni zakon društveno-ekonomskog razvoja, a da je “ženski uticaj” u tome samo posledica takvog razvoja, među najširim narodnim slojevima učvrstilo se uverenje da su za to, ipak, krive žene, što je iskazivano kroz opšte vajkanje i osuđivanje žena: “Podelili se zbog žena nesretnih, Bog im sudio”, “Čim se oženi, posta drugi čovek”, “Čim mu se sinovi ožene, biće mu onoliko odžaka, koliko ima oženjenih sinova.”, “Braća su braća dok spavaju pod jednim guberom, a čim su pod dva (kad se ožene), onda su ortaci.”³²⁹ Bilo je, međutim, i objašnjenja kojima nije sva krivica pripisivana ženama. “Otac je imao tri odrasla sina; posle rata počeo svađu u kući; izgleda zbog žena. Međutim otac nam je tu svađu objašnjavao drugačije: ‘Nismo se svađali mi zbog žena, nego što nam je u kući bilo tesno’. Svi su živeli u staroj dedovskoj kući, koja je imala dva odeljenja: kujnu (‘kuću’) bez tavana i sobu. Starac, tri odrasla sina sa ženama i decom spavali su u istoj sobi.”³³⁰

---

327 Isto, str. 92,93.

328 *Osmi kongres Srpskih zemljoradničkih zadruga*, držan 21, 22 i 25 septembra 1903. godine u Negotinu, Beograd, 1904, str. 134.

329 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995, str. 186; Momčilo Tešić, *Narodni život i običaji požeškog kraja – zadružni život*, *Užički zbornik*, 17, 1988, str. 458.

330 Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-higijenske i zdravstvene prilike*, I deo, Beograd, 1935, str. 21.

3.2. U INOKOSNOM DOMAĆINSTVU

Sa raspadanjem patrijarhalnih zadruga i promenama socijalno-ekonomskih prilika na selu, bržim prodorom kapitalizma i preovlađivanjem robnonovčane privrede, krajem 19. i naročito početkom 20. veka menjao se i položaj seljanke u Srbiji. "O našoj seljanci doskora se govorilo samo u lepoj književnosti. U doba pre 30 i više godina, ona je bila duša one seoske romantike, koju su ovekovečili svojim divnim književnim radovima Milićević, Janko i drugi iz tog vremena. Ali opšte socijalne prilike menjale su se duboko od tog vremena i promena je zahvatila i naše selo u istoj razmeri. Više nema u njemu uslova za stardobnu romantiku. Selo je sa seljakom i seljankom dobilo nov izgled i psihološki i socijalno privredni."³³¹

U izmenjenim socijalno-ekonomskim prilikama, kada zadružne porodice sve brže ustupaju mesto inokosnim, uglavnom siromašnim domaćinstvima, seljanka je sve više ravnopravna sa mužem u obavljanju mnogobrojnih privrednih poslova. "Pored mnogih svojih poslova, koje u današnje vreme rade žene i devojke u Jasenici, ima dana, kad nastupe poljski radovi, da one moraju pomagati muškarcima pri oranju, sejanju, kopanju, pljevljenju žita, žetvi i berbi – kod svih vrsta žita. Ta je njihova pomoć nužna osobito u inokosnim porodicama i u porodicama, gde su još muška deca nejaka."³³²

Izuzetno naporni poljoprivredni poslovi svaljuju se sve više i na pleća seljanke. Pored muža, i ona podnosi sve nedaće i terete koji prate poljoprivrednu proizvodnju, umnogome zavisnu od prirode i njenih čudi. "Studeni vetrovi fijuču preko njiva i lugova i svojim hladnim i nevidljivim rukama umivaju izborano lice orača. A on, poguren pod teretom briga i rada, priteže ledene ručice pluga, da brazda bude dublja i da plod bude bolji. Voćice vodi seljanka, veran sapatnik orača. Idu njih dvoje zajedno, gaze po njivi, paraju leđa zemljina sjajnim plugom, a pogled im luta u neizvesnost i nazire žuto klasje. Studeni vetrovi igraju ledeno kolo oko njih, a njih dvoje zagreva rad i nada. Zagreva ih nada u majku zemlju, da će ove godine doneti više radosti i lepši život seljaku, kao nagradu za njegov mučan, naporan rad."³³³

---

331 *Zemljoradnička zadruga*, 28, 23. avgust 1939, str. 435.

332 Jeremija Pavlović, "Život i običaju narodni u Kragujevačkoj Jasenici i Šumadiji", SANU, *Srpski etnografski zbornik*, 22, Beograd, 1921, str. 4.

333 *Zemljoradnička zadruga*, br. 5, 5. februar 1939, str. 1.

Oranje

Pošto poljoprivredni poslovi ne trpe odlaganja, seljanka je na njivu nosila i malu decu, u ljuljšci ili kolevci. "Između njih, krajem od povezače, brisala je znoj mlada, jedra seljanka sa belim, nešto obojenim od povezače podvratkom i preplanulim jagodicama. Lice to bilo je pravilno osenčeno, sa dva snažna luka obrva i bez ijedne bore. Oči su još duboko crne i čovek ih ne sme dugo gledati. Pored nje radila je nasmejana žena četrdesetih godina. Njene su grudi veoma bujne i otimaju se iz proreza na košulji. Kukovi joj široki i iz cele nje izbija miris na znoj i mleko. Odista, nedaleko od njih, trljalo je nosić malim, ali opaljenim od sunca ručicama detence, jer ga spopale mušice. Ljuljaška je bila okačena o dva kraka šatora, tek koliko da zakloni od sunca."³³⁴ Nekad se to završavalo i tragično po dete, pa i majku.³³⁵

³³⁴ *Pravda*, 10.681, 30. jul 1934, str. 6.

³³⁵ "Naša javnost donela je pre nekoliko dana izveštaj, da je neka seljanka ostavila dete u ljuljšci, u hladu jednog drveta, a kad se posle kratkog vreema vratila, našla ga je obešenog i udavljenog u trake svoje ljuljaške. Sirota majka iz oćavanja i žalosti poletela je ka železničkoj liniji, sačekala prvi voz i bacila se pod točkove" – *Zemljoradnička zadruga*, 28, 23. avgust 1939, str. 435.

*Žena nosi kolevku
s detetom, proštrice,
Raška, 1936.*

Poneki put se na njivi, na kojoj se kopao kukuruz, nalazilo “i po osam kolevki, i u njima mala deca, od kojih neko grče, a neko plače, a majke na njivi: kopaju, razgovaraju se i kikoću”.³³⁶ Samo ponekad, one ih obiđu, da ih podoje, ili premete u novi hlad. Pomiluju ih znojavom rukom po obraščićima pocrvenelim od sunca ili od dugog plakanja, pa žurno odlaze u svoju “vrstu”, uzimaju motiku i nastavljaju sa kopanjem.

Seljanka je do te mere organski uklopljena u privređivanje da i u trenucima najteže bolesti ona samo na to misli. “Arandele, prodaj nešto, samo jaram nemoj da obališ, a drugo što hoćeš, a ako nemaš, uzmi na dug nego nemoj da ležim celo leto, a ja ću makar odraditi. Dolazi što pre.”³³⁷

Seljanki nisu bili strani ni najteži fizički poslovi, u odsustvu ili nezainteresovanosti muža za to. “Kad kuća nema ogreva, žena po nekoliko dana moli čoveka, da joj iz planine dotera drva. Ako čovek ne dospe da to uradi, žena ide sama, i taj posao svršava. Ženske ruke rade oko kola, upravljaju volovima, osobito ako se prevlači beričet (žito, lan, konoplja), idu u vršaj itd.”³³⁸

Visina i vrsta opterećenja seljanke poljoprivrednim poslovima zavisili su od veličine imanja, karaktera poljoprivredne proizvodnje i broja odraslih članova u porodici. Primera radi, u domaćinstvu u Rušnju kraj Beograda, od tri odrasla člana (muž 63, žena 50, sin 20), koje je posedovalo pet ha zemlje, dve krave i pet svinja, žena je, uz rad u kući, tzv. “ženski posao” i rad oko stoke, u bašti, na

³³⁶ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 245.

³³⁷ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1925*, Beograd, 1995, str. 210.

³³⁸ Jeremija Pavlović, *Kačer i Kačerci*, Beograd, 1928, str. 56

njivi i u vršaju u toku 1932. godine imala 52 radna dana. Sve te poslove, od 27. juna do 3. oktobra, njen muž je ovako zabeležio:

27. jun. Ja i žena prašimo kukuruz u Deonici.
28. jun. Mi prašimo kukuruz u Dalji.
29. i 30. jun. Ja kosim livadu, žena praši baštu.
1. jul. Ja kosim livadu sa jednim plaćenim radnikom, a žena radi u bašti.
2. jul. Dopršili smo, ja i žena, prašenje kukuruza u Dalji.
5. jul. Ja i Pavle kupili smo seno, a žena nam pomaže.
16. jul. Ja i žena rasađivali smo kupus, i zasadili smo polovinu.
19. jul. Žena je stalno u bašti, bostanu i hrani krave detelinom.
26. jul. Ja i žena rasađujemo pozni kupus. Žena stalno radi u bašti. Zaliva i vodi brigu o kupusu i stoci. Ja se staram samo žitu.
30. Dopršili smo moju žetvu kod Radojkine kuće s Dražom. Pomažu nam moja žena i njegov Danilo.
5. avgust. Žena stalno nešto radi u bašti i gleda stoku (krave i svinje), koja se sva hrani detelinom.
13. avgust. Vro sam sa ženom kod Rake Pantića i zaslužio dva radnika.
16. avgust. Ja i žena vrli smo kod Ljube Rankovića. Zaslužili smo dva radnika za svoj vršaj.
23. avgust. Pegrtao sam sa ženom krompir.
25. avgust. Vrli smo kod Slavke i zaslužili dva radnika
26. avgust. Vrli smo kod Draže i zaslužili dva radnika.
3. septembar. Podbirali smo pasulj u bašti.
7. septembar. Rad u bašti. Podbiranje zrelog pasulja i patlidžana.
8. septembar. Opet rad u bašti. Podbiranje zrelog useva i bostana
9. septembar. S kolima u deonicu. Branje pasulja.
10. septembar. Branje pasulja u Lipovici.
12. septembar. Pegrтали smo kupus. Žena svakog dana zaliva, jer nema kiše.
- 14, 15, 16. i 17. septembar. Ja i moja žena podbiramo zeleno povrće.
28. septembar. Počinjem branje kukuruza sa dva radnika u Deonici; ja i žena.
29. i 30. septembar. Stalno nas dvoje u Deonici. Beremo kukuruz i sećemo šašu.
2. oktobar. Nedelja, ali smo mi vezivali i vukli šašu.
3. oktobar. Beremo kukuruz u Lipovici, ja i žena. Andreja nam pomaže.
- 4, 5 i 6. oktobar. Stalno nas troje u ovoj njivi završavamo sav rad.³³⁹

U rakovičkom domaćinstvu koje čine muž, žena i četvoro male dece, a čiji je osnovni izvor prihoda prodaja mleka u Beogradu, domaćica, prema sopstvenom kazivanju, ustaje u dva sata izjutra. "Obučem se, umijem se. Spava mi se,

³³⁹ Aleksandar Petrović, «Raspored radnog vremena u jednoj seoskoj porodici u Rušnju», *Zbornik zdravstvenih proučavanja i ispitivanja sela i narodnog života*, II, Beograd, 1934, str. 22-24.

a greota je. Uzmem kante pa ajd u štalu. Uđem, odmah dam kravama zob, dam zob i konju, malo podrinem štalu. Već je pola tri, muž ustaje. Pošto sam namirila konja i krave, počijem da muzem, muž mi pomaže. Pošto su krave pomužene, muž se sprema, ja spremam konja. Ispratim muža, vratim se i ložim šporet. Vodu izvadim iz bunara, sejem brašno, mesim hleb. Ponekad hleb kupujemo. Skuvam malo mleka za decu. Budim decu. Dok sam decu nahranila već je pet sati. Onda pustim stoku na pašu. Očistim štalu, spremim ručak. Ako se ne radi u polju, šijem i krpim.”³⁴⁰

Mada je seljanka uz muža sve češće na njivi i u polju i mada izvesne poslove obavlja spretnije i bolje od njega, konzervativizam muškaraca je sporo popuštao. I dalje se različito vrednovao muški i ženski rad. Izjednačene su bile jedino muške i ženske nadnice u tzv. “prostim” poslovima, koje žene i omladina obavljaju “sa odraslim muškarcima”. Od tzv. “muških” poslova posebno su se izdvajali: košenje i vezivanje snoplja. Za dva dana košenja u valjevskom kraju i Kačeru, žena je trebalo da kopa tri ili četiri dana. “U timočkom kraju opet, od pravila po kome se ‘muški i ženski rad smatra da vredi isto’, naročito se izuzima vezivanje snoplja. To se čini stoga, što snoplje vezuje uvek muškarac i ta nadnica ima da se vrati samo vezivačem, ili da se plati naravno skuplje nego običan žetelac.”³⁴¹

Vezioci snoplja i kosci i u Kolubari su se morali vraćati jednakom muškom snagom, “vičnom vezivanju i košenju, kakvom je kuća zadužena”. Jedino ako je kuća nije imala, pa nije mogla ni da plati kosca ili vezioca da u njeno ime oduži dug, vršilo se obračunavanje, po sistemu dve za jednu, odnosno dva kopača za jednog kosca ili vezioca. Inače, područje Kolubare je karakteristično po tome što se od priznatog prvenstva muške radne snage naročito izuzima žetva srpom, za koji su ženske ruke spretnije, “jer su ženski žeteoci uvek bolji nego muški”.³⁴²

---

³⁴⁰ Aleksandar Petrović, *Rakovica- Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, I deo, Beograd, 1935, str. 18.

³⁴¹ Milan Vlajinac, *Moba i pozajmica – Narodni običaji udsruženog rada - opis, ocena i njihovo sadašnje stanje*, Beograd, 1929, str. 380-382.

³⁴² Isto. U srbijanskom delu Drinske banovine uoči Drugog svetskog rata šporet nije imalo 41,88% domaćinstava. - Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str.198, 201.

Seljanke u žetvi

“Ženski” posao znao se obično i prilikom vršaja. Seljanke su bile “zadužene” za nošenje slame, i zgrtanje i nošenje pleve ispod dreša u *plevnjak*.

Skupljčice slame i pleve prilikom vršaja

Izjednačujući se sve više u privrednim poslovima sa mužem, seljanka je i dalje imala brojne obaveze koje je završavala sama, od kojih je mnoge morala da obavi i pre polaska na njivu, uveče ili rano ujutru. Raspored poslova u seoskoj kući toliko je bio uobičajen, da bi nastala prva “uzbuna” ako bi se domaćica uspa-vala. “Jovan se ne čudi što Jovanka leže posle njega. Zaprepastio bi se da je legla pre njega. Deca se ne bune što majka tumara od rane zore. Uplašila bi se da je zateknu u postelji: mislili bi da je umrla.”³⁴³ Vrlo je čest slučaj u selu “da u jeku rada

343 Dragoljub Jovanović, *Seljak – svoj čovek*, Beograd, 1997, str. 107.

žena spava samo 3-4 časa.”³⁴⁴ Dim na odžacima u ranu zoru znači da je seljanka već za naćvama, sprema hleb, a zatim i ostalu hranu za taj dan. Dok ostali ukućani spavaju, ona im iskuplja i čisti obuću, trlja i istresa odelo. “Svanuće je, kokoške sleću sa sedala i obilaze oko koša, po neka tek dođe kućnom pragu. Guske gaću i mlate krilima. I one šetaju po avliji, ali često zastaju pred pragom. Kućni pas leži pred vratima i svaki čas osluškuje nešto i čeka da se vrata otvore...

U tome se zbilja ona i otvaraju i na njih izađe domaćica. Sve živo u avliji nađe se oko nje i prati joj svaki korak. Ona prilazi košu, uzima kukuruz i hrani svu živinu, koja se posle odmah rasturi koje gde. Zatim domaćica ide na vodu, a kad se vrati, iskupi obuću svima ukućanima. U tom već ustaje i domaćin. Obuća i odelo — sve mu je spremno. Kad se uredi i umije u avliji, misli šta će toga dana raditi. Ali, u tom ne zaboravi da pita ženu, ima li za taj dan u kući brašna. — Posle ustaju najstarije kćeri i sinovi, među koje dolaze i vredni đaci (ako je školski dan). Kad se obuku, obuju i umiju, đaci se kreću za školom, a odrasli se dogovore: kud će na rad: da li će koga zadužiti ili će kome odužiti nadnicu. Kad se dogovor svrši, uzima se parče hleba (i sira, ako je mrsak) i alat u šake, pa hajd' na rad.

Za sve to vreme domaćica pomuze stoku i pozobi je, a domaćin gleda govoda ili što drugo po avliji, pa i on otide na rad. Ako se kod njega radi, onda sprema šta će za jelo. Sad tek ustaju čobani. Ako su bili leni, morao ih je prut iz postelje isterati. I oni uzimaju hleb u šake, pa hajd za stoku!

Domaćica tada ostaje kod kuće sa najmanjom decom (i babom i dedom, ako ih ima), te vari mleko, podliva, cepa drva, hrani svinje i gotovi ručak. Dok ona sve to svrši, eto već i stoka dolazi sa pašne, te se pozatvara u svoje obore, pošto se prethodno napoji.

Posle podne, po užini, goni se stoka opet na pašu, a domaćica sprema večeru i mesi hleb za sutra. Ako zna, da neće biti brašna, kruni kukuruz, da se iduće zore samelje (u selima kraj reka). Ako će se što sutra dan raditi, sprema variva za radnike: bere boraniju, vadi krompire itd.

Kad dođe večer, dolaze prvo čobani. Stoka se pomuze i zatvori, pa se onda seda za večeru. U tome dolaze i radnici, koji su večerali onde gde su i radili, pa se onda svi izuju na ‘ulici’ (trava u avliji, rudina), ubace obuću u kuću i odmah ležu, te pospu, ka' poklani'. Samo domaćica ostane, te uzvari i razlije mleko, pa zatim i ona, savladana umorom, najposle legne.”³⁴⁵

---

³⁴⁴ *Jugoslovenska žena*, 1, 21. novembar 1931, str. 2.

³⁴⁵ Jeremija Pavlović, «Život i običaji u Kragujevačkoj Jasenic i Šumadiji», *SANU Srpski etnografski zbornik*, 22, Beograd, 1921, str. 53.

Seljanka muze kravu

Skidanje kajmaka sa karlica

Ukoliko je pak i seljanka potrebna na njivi, ona prvo spremi decu, a zatim “pomaže mužu da zapregne volove, otvara mu vratnice i ispraća ga u njivu”. Posle toga namiruje živinu i svinje i svu drugu stoku, kako bi se već sa sunčevim rađanjem “natovarila” često i malim detetom, i obramicom sa hranom za muža u polju, “gde mu je sasvim ravna, možda i vrednija.”³⁴⁶

---

³⁴⁶ *Isto*, str. 245,246.

Seljanka na obramici nosi ručak radnicima na njivi

Seljanka se ne odmara ni kad muž u njivi to učini, jer to vreme koristi da po-
doji dete, nabere travu za svinje ili obavi neki drugi posao. Nema za nju odmora
ni po povratku sa njive kući. Dok muž odmara pod drvetom, ili na klupi u “avli-
ji”, ispijajući “satljik” rakije, ili “obređujući” se bardakom sa komšijama ukoli-
ko su nešto zajednički radili, dotle seljanka svršava “sitne poslove u kući i oko
kuće, da bi ujutru u isto vreme sa svima pošla u polje”.³⁴⁷

Ni zimi, ni o praznicima, pa ni kad nema značajnijih poljoprivrednih poslo-
va, ili kad njihovo obavljanje rđavo vreme ne dozvoljava, seljanka se ne odma-
ra. I tada je ona prva na nogama, a poslednja u krevetu. “Domaćica je opet prva.
Najpre se naloži vatra na ognjištu i u sobnoj peći, zatim mesi hleb i iskupi svi-
ma obuću, istrlja je i spakuje. Već taj njen rad po sobi i kući razbudi sve ostale,
te ustaju, pa čak i deca. Pošto se obuku i umiju, doručkuju, pa odrasli muškarci
pregledaju stoku, polažu hranu, čiste košare, timare i zobe goveda, a dotle do-
maćica nahrani živinu, uredi postelju, počisti kuću i sobu, pa prestavi ručak.”³⁴⁸
Zatim, obično sledi “rad u ruke”. S druge strane, tada domaćin ima dovoljno
vremena da se ispava i odmori. “Kad nastupe kasni jesenji dani, kad se i drva
svezu kući, muškarac se preko zime, uglavnom, odmara. I tada ima posla: briga
oko stoke, možda nešto ograđivanja, pregledanje alata i popravljanje, no sve su
to, manje-više, laki poslovi. Ne zamaraju.”³⁴⁹ Posle “namirenja” svojih poslova,
on često “po ‘fruštku’ otide kafani ili opštini, pa do u večje kući ne dolazi”.³⁵⁰

³⁴⁷ *Jugoslovenska žena*, 1, 21. novembar 1931, str. 2.

³⁴⁸ Isto.

³⁴⁹ Momčilo Isić, *Žena i dete na selu u Srbiji između dva svetska rata, Žene i deca, Srbija u moderniza-
cijskim procesima XIX i XX veka*, (4), Beograd, 2006, str. 247.

³⁵⁰ Isto, str. 54.

Seljaci za kafanskim stolom

Seljanka, dakle, održava higijenu u kući; sprema hranu; pere i krpi rublje, koje često sama kroji i šije; čisti i krpi odeću i obuću, neretko su opanci od sirove svinjske kože njeno delo; neguje starije i bolesne; rađa i vaspitava decu; ispunjava seksualne prohteve muža; gradina – bašta je njena briga; često zamenjuje muža - domaćina u poslovima oko stoke, uz mnoštvo sitnih drugih poslova u kući i van kuće koji joj oduzimaju vreme i traže trud. Otuda je neophodna jedna svestrana analiza njenog položaja. “Ženu na selu možemo posmatrati sa gledišta ekonomskog, i ona je tada važan privredni faktor, jer kao radnik privređuje u kući mnogo. Ona je tu, na prvom mestu, domaćica, tj. stara se o održanju kuće. Pored ovoga ona je još i poljski radnik, koji radi i sve ostale radove u polju sa ostalim članovima kuće. Zatim dolazi njena najsvetija dužnost – dužnost matere. Kao mati ona je vaspitač dece, i pored toga što se stara o njihovoj ishrani i odevanju. Ona ih prva upućuje u život i priprema za njihove dužnosti u kući. Ona je zatim prvi lekar i bolničar u kući. Sem toga ona ima obavezu i prema mužu.”³⁵¹

U siromašnim planinskim područjima seljanka je bila u posebno teškom položaju, jer je često morala da obavlja i “muške” poslove, dok je muž nadničio, uglavnom u seči drva. Ponegde je seljanka čak i kulučila umesto muža. “Ne samo kuća, već pored radova u polju, i kulučenje na opštinskim poslovima pada u deo žena, koje moraju da smenjuju muževe da bi oni privređivali na drugoj strani, izvan svog samostalnog gazdinstva. – Ako mi nećemo-kažu žene kulučarke-ko će, kad muževi moraju na drugu rabotu.”³⁵² Preopterećena preteškim fizičkim poslovima, neprosvećena i prepuštena sama sebi, ona nije mogla,

³⁵¹ *Glasnik Jugoslovenskog ženskog saveza*, br. 2, 28. februar 1935, str. 10,11.

³⁵² *Politika*, 1. novembar 1936, str. 8.

u potrebnoj meri, da odgovori svojim obavezama “Žena je ovde zapostavljena i ostavljena svojoj sudbini. Ljudi odlaze u planinu na zaradu, a ona radi sve poslove kod kuće. Ona se stara o hlebu, odelu, stoci i svim drugim stvarima na imanju. Možda baš zato što je sve to i suviše teško za njenu slabu snagu ili zbog toga što je nedovoljno, a često i pogrešno upućena u kućevne poslove tek se oseća na svakom koraku nehat i zaostalost. Jagošičanke slabo putuju. Ima ih koje za svojih 80 godina nisu nijedared bile u Bajinoj Bašti, niti su u svom veku videle varoš. Izgleda čudno, ali je istinito.”³⁵³

3.2.1. “Ženska poljoprivreda”

Izuzimajući saradnju sa mužem u proizvodnji osnovnih poljoprivrednih dobara, u prvom redu žita, seljanka je imala “svoju” poljoprivredu, o kojoj se uglavnom, sama brinula. “Ona se bavi gajenjem konoplje i lana. Ona ih bere, suši, kvasi, tre, vlači i prede. Pri obrađivanju ovih muž samo poore. U domaćoj privredi isključivo je njen posao da bude domaći gradinar, baštovan, cvećar. U ovim radovima poljoprivrede, muž samo priprema zemljište, a žena vrši sve ostalo. Najzad, ona od ovih gradinarskih i baštovanskih useva i plodova sprema zimnicu: suši, kiseli, konzervira itd...

Zemljoradnička žena i u stočarstvu ima specijalnih dužnosti. Gajenje svinja za domaće potrebe ostavljeno je njoj. Celokupno živinarstvo je povereno specijalno njoj. Ona je dužna da hrani, neguje i održava sve vrste pernatih domaćih životinja. Tu muž-zemljoradnik nema nikakvog udela u radu. U mnogo slučajeva žena hrani i neguje i ostale domaće životinje.”³⁵⁴

Svaka grana “ženske poljoprivrede” nema, međutim, za seljanku isti značaj, često čak i suprotno stepenu njenog angažovanja. Seljanka po nekoliko puta u toku dana sprema i odnosi hranu svinjama, za šta mora da nakruni kukuruz, “popari mekinje”, nažanje trave ili nareže opalih jabuka. Ona je ta koja dežura prilikom prašenja i koja kontroliše kako napreduju prasići. Ovce su skoro isključivo njena briga, pogotovo kad su deca mala i ne mogu da “čobanišu”, a i goveda su u njenoj nadležnosti kad muž nije kod kuće. Ali sve je to, ipak, imovina kojom raspolaže domaćin, istina, ponekad i u dogovoru sa ženom. Jedino ako zajedno žive dva brata, obe jetrve mogu da imaju po nekoliko ovaca u svom vlasništvu, s kojima samostalno raspolažu. S druge strane, uzgajanje živine i raspolaganje njome je skoro isključivo posao seljanke, koje joj donekle daje izvesnu “slobodu” u okolnostima skoro potpune podređenosti mužu.

I dok je baštovanstvo ponekad imalo funkciju sličnu živinarstvu kad se povrće iznosilo na pijacu, uzgajanje i prerada lana i konoplje povećava opterećenje seljanke, koje počinje već od same setve, pa preko branja, kišljenja, trljenja, predenja, tkanja, do krojenja i šivenja.

³⁵³ *Politika*, 10.518, 6. septembar 1937, str. 12.

³⁵⁴ Đorđe, Žikić, Zemljoradnička žena, prosveta i Savez zemljoradnika, *Kalendar Selo za 1929. godinu*, Beograd, 1929, str. 155.

Trlica, selo Okruglica, Svrlijig, 1924.

U razdoblju između dva svetska rata najveći proizvođači konoplje bili su okruzi: vranjski, požarevački i timočki, a lana okruzi: valjevski, podrinski i čačanski.

Tabela

Površine pod lanom i konopljom u Srbiji između dva svetska rata

Okrug	Konoplja				Lan		
	hektara						
	1921.	1923.	1932.	1939.	1921.	1923.	1932.
Beogradski	258	146	164	298	141	113	48
Valjevski	438	368	332	466	364	585	564
Vranjski	1.598	1.212	1.500	1.798	2	23	0,5
Kragujevački	517	511	319	383	147	85	49
Krajinski	622	249	216	284	58	26	16
Kruševački	694	559	610	649	40	86	50
Moravski	725	606	703	633	61	147	72
Niški	-	598	829	775	28	39	46
Pirotski	598	470	311	443	28	19	10
Podrinski	617	407	613	844	388	446	426
Požarevački	1.370	894	957	898	98	76	71
Rudnički	349	185	233	276	56	31	32
Smederevski	291	241	162	146	76	33	21
Timočki	1.177	783	910	580	56	49	38
Toplički	281	680	646	597	23	31	23
Užički	508	415	388	535	52	67	80
Čačanski	262	491	505	610	171	113	93

Izvor: Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 1, Beograd, 2000, str. 174.

Jedino u okolini Leskovca, Vranja, Bujanovca i nešto oko Aleksinca konoplja se proizvodila i za tržište, bilo kao kudelja bilo prerađena u užariju, dok je u svim ostalim krajevima to bilo pretežno zanimanje seljanke, da bi izradile platna za kućnu tekstilnu "industriju".³⁵⁵

Sazrelu konoplju i lan seljanke su čupale, vezivale u "ručicu" (koliko ruka može da uhvati), a zatim u snopove, koje su zatim stavljale u baru ili u neki mirniji i plići deo obližnje reke, na "kišeljenje", sve dok ne "sazri", da njeno vlakno može da se odvoji od drvenastog dela stabljike. Onda su ponovo seljanke dolazile, vadile žučkasto-mrke i ljigave snopove, zbacujući kamenje kojim su bili pritisnuti da ih voda ne odnese i da uvek budu pod vodom, i prislanjale ih uz obalu, ogradu, žbunje, stabla drveća i sl. da se suše. "I sada se onaj odvratni miris širio do neba, sve dok se snopovi ne bi osušili, kad je ovoj nevolji dolazio kraj. Žene su sada kupile snopove i sve je odlazilo na trljenje, tako da se sledećih nekoliko dana selom razlegalo karakteristično i u određenom ritmu udara nje trlica (lajanje trlica)..."³⁵⁶

Za razliku od konoplje i lana, seljanka je živinu gajila i za tržište. Tako dobijenim novcem raspolagala je isključivo ona sama, nabavljajući uglavnom "kućevne potrebe", za koje najčešće nije bilo sredstava u kućnom budžetu. "Nema se odakle... Samo što po koje jaje prodam, kupim po nešto za kuću."³⁵⁷ Na to su naročito bile prinuđene siromašne seljanke, pogotovo pred neki praznik, kad se "valjalo" nešto u kući da prinovi, dete da obraduje, pa i bolji ručak da se pripremi. "Uskršnje poklade. Domaćica je ustala rano i otišla na pijacu da proda jaja da kupi štogod za poklade, kao i svilu za tkanje. (...) Domaćica se vratila oko 11 sati. Proдалa je jaja za 4 banke, po 12 komada za banku. Kupila je jedan hleb za 3,5 dinara i ½ kilograma pirinča od 8 dinara kilo."³⁵⁸ Često je ona ovim novcem nabavljala obuću i odeću svojoj deci. "Spremila sam 7-8 komada jaja, ako bude spremiću do nedelje još koje. Pa ću onda da odvojim jedan par pilića i sve ću to da prodam da dokupim Zori još potke, da metnem da joj izatkam suknu." Imajući potpuno pravo raspolaganja ovim prihodima, seljanka se odlučno suprotstavljala muževljevim zahtevima da i on od tog novca "vidi korist", ili pak da potroši neko jaje više. Tražeći tako od žene da mu za put u Niš na zbor, uz pogачu, spremi i deset jaja, seljak je dobio odgovor: "Daj deset dinara spremiću ti 20' komada, a džabe nema. Ja ću da prodam ta jaja na pijac pa ću kupiti pamuk, da ovo ne stoji na razboj."³⁵⁹

Isključivo zanimanje seljanke, koje su pojedini muškarci čak smatrali ženskom dangubom i poniženjem, živinarstvo je u celoj Srbiji bilo vrlo ekstenzivno. Skoro da nije bilo seoske kuće koja je živinu hranila isključivo "iz ruke".

355 Milivoje Savić, *Naša industrija i zanati – njine osnove, stanje, odnosi, važnost, putevi, prošlost i budućnost*, I deo, Beograd, 1922, str. 17.

356 Milan Karović, *n.d.*, str. 218, 219.

357 Aleksandar Petrović, *Rakovica – Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, I deo, Beograd, 1935, str. 101.

358 *Isto*, str. 104.

359 *Isto*, str. 104, 110.

Seljanka je hrani samo dok ne odraste, a posle "kad se seti" ili kad je veliki sneg. Sve ostalo vreme ona "vrlja" po dvorištu, putu i neposrednoj okolini, hraneći se onim što nađe.³⁶⁰

Osim slabe ishrane, živina je imala i veoma slab smeštaj. Ona je u velikom broju seoskih domaćinstava noćivala na drveću, čak i po najvećoj zimi. Ukoliko su pak i postojali kokošinjci, oni su neodgovarajuće građeni, a o njihovom održavanju, krećenju i čišćenju, seljanka je slabo vodila računa. U ovakvim uslovi- ma živina je bila izložena čestim bolestima, koje su sprečavale napredak ovog, s ekonomskog gledišta, izuzetno značajnog domaćeg bogatstva, izvora malih ali sigurnih prihoda svake, pa i najsiromašnije seoske kuće. S tim u vezi, sreski načelnik posavskog sreza u valjevskom okrugu, u jednom svom izveštaju Kra- ljevskoj banskoj upravi Drinske banovine, konstatuje: "Živinarstvo je zapušte- no, što nalazim da je velika šteta. Još uvek se živinarstvom zanimaju uglavnom starice, jer po nekoj valjda urođenosti, ili neshvatanju značaja ove grane narod- ne privrede, ljudi ovo smatraju kao posao ispod časti. Tako rasne živine gotovo i nema..."³⁶¹

Tokom dvadesetih godina 20. veka živinarstvo je posebno sporo napredova- lo, u pojedinim krajevima ono je brojčano i opadalo, da bi u narednoj dece- niji ipak došlo do njegovog znatnijeg napretka, pogotovo u okruzima: beograd- skom, užičkom i, pre svega, u čačanskom, gde je 1933. bilo čak trostruko više živine nego 1921. godine, ili 17,21 komad po jednom gazdinstvu. Najmanje ži- vine bilo je u krajinskom okrugu, tek 6,74 komada po gazdinstvu.

Tabela

Živinarstvo u Srbiji između dva svetska rata

Okrug	Ukupan broj svih vrsta živine						Na jedno no gazdin- stvo 1933.
	1921.	1928.	1933.	1935.	1937.	1939.	
Beogradski	228.869	203.645	280.704	296.469	388.530	385.947	9,33
Valjevski	244.973	299.873	282.297	251.929	299.759	327.809	11,74
Vranjski	268.876	332.215	464.222	417.130	437.651	418.058	10,74
Kragujevački	134.961	250.883	317.173	295.109	369.278	375.536	10,71
Krajinski	143.271	130.968	152.785	186.180	216.751	208.462	6,74
Kruševački	259.480	250.934	309.500	285.931	310.424	331.052	10,23
Moravski	326.340	334.963	435.115	451.620	530.706	559.291	11,73
Niški	252.854	247.948	338.787	297.011	346.072	342.403	11,06
Pirotski	136.937	154.787	180.216	195.483	219.523	214.117	8,46
Podrinski	230.011	338.299	441.459	414.128	586.026	525.893	12,50
Požarevački	446.991	412.702	481.271	576.069	718.298	655.927	10,40
Rudnički	151.475	141.203	163.695	275.733	189.510	187.662	11,24

360 Uroš Stajić, "Gajenje živine", *Kalendar Selo za 1926. godinu*, Beograd, 1926, str. 132.

361 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 1, Beograd, 2001, str. 219.

Krug	Ukupan broj svih vrsta živine						Na jedno no gazdin- stvo 1933.
	1921.	1928.	1933.	1935.	1937.	1939.	
Smedervski	254.726	207.187	235.217	311.590	293.401	314.441	10,46
Timočki	217.959	168.172	340.688	250.990	284.774	299.531	12,38
Toplički	132.062	117.354	134.029	158.585	176.554	182.895	7,04
Užički	119.413	155.406	197.248	201.965	215.352	233.774	8,32
Čačanski	151.009	158.125	453.037	341.922	376.964	363.483	17,21

Izvor: Momčilo Išić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 1, Beograd, 2000, str. 224 - 226.

Nezaobilazno u ishrani seljaštva, povrće se proizvodilo u svakom seoskom gazdinstvu, za šta je bila uglavnom zadužena žena. "Muškarci brinu o lebu i stoci, a žene o kući i bašti."³⁶² Za seljaka su zapravo osnovne bile njiva i livada, a sve ostalo, pa i bašta, smatralo se nečim uzgrednim, zbog čega su one najčešće i bile male, pogotovo što su se: pasulj, kupus i krompir, osnovno povrće u ishrani seljaštva, proizvodili na njivi, a ne u bašti. Deobom porodičnih zadruga bašte su se množile, ali su zato postajale sve manje. Trebalo je što veći deo poseda smanjenog deobom pretvoriti u njivu, jer ona je "glavno". Tako je umesto 35.703 ha pod baštama 1922, što je činilo 1,90% ukupne poljoprivredne površine u Srbiji, u 1939. godini bilo 31.387 ha ili samo 1,01% poljoprivredne površine. Najprostranije bašte u 1922. bile su u podrinskom okrugu, sa 2,69% ukupne poljoprivredne površine, a 1939. u beogradskom okrugu, gde su se prostirale na 1,64%, što je prevashodno posledica orijentacije seljaštva sa desne obale Dunava na povrtarsku proizvodnju za beogradsko tržište.

Tabela

Površine bašte i vrtova

Krug	Površina u hektarima		% poljoprivredne površine	
	1922.	1939.	1922.	1939.
Beogradski	3.103	3.104	2,50	1.64
Valjevski	2.473	2.078	1,92	1.14
Vranjski	2.063	970	1,29	0,35
Kragujevački	3.316	2.143	2,66	1.27
Krajinski	1.383	1.254	1,53	0,93
Kruševački	1.859	2.612	2,54	1,37
Moravski	2.725	2.429	2,31	1.31
Niški	1.805	1.396	1,79	1,05
Pirotski	773	635	0,99	0,34
Podrinski	4.846	2.342	2,69	0,92
Požarevački	3.425	2.454	1,82	0,94
Rudnički	1.252	463	2,28	0,49

³⁶² Milan Karović, n.d., str. 140.

Okrug	Površina u hektarima		% poljoprivredne površine	
	1922.	1939.	1922.	1939.
Smederevski	1.579	1.482	1,57	1,34
Timočki	1.483	1.715	1,34	0,93
Toplički	837	1.363	1,15	1,00
Užički	1.346	1.480	1,70	0,75
Čačanski	1.435	3.057	1,59	1,46
Ukupno	35.703	31.387	1,90	1,01

Izvor: Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 1, Beograd, 2000, str. 166.

Ukoliko se nije proizvodilo za tržište, na čemu su onda bili angažovani svi članovi porodice, veličina bašte određivala se prema broju članova domaćinstva. "Sejalo se i sadilo za čeljad, pa malo čeljadi – mala bašta, mnogo čeljadi – velika bašta. Sećam se jedne udovice, sin levo-desno, uglavnom nije kod kuće, kćerka udata, a bašta tri odžaka krastavaca i leja luka, sve jedva veće od kecelje. 'Šta mi treba: jedna krila krompira.' Krila su bila mera za malo, jer, ženska su krila mogla da uhvate tri-četiri kilograma krompira, venac luka i deset krastavaca. I takva joj je bašta i bila. Kad gledaš sa stane, vidiš dve ograde, pa se promišljaš da li ima nešto između njih."³⁶³

U siromašnim domaćinstvima koja nisu imala stoku da se poore zemljište za baštu, domaćica je najčešće sama riljala, ponekad bi joj pomogao muž ili deca, ako su starija. Primera radi, u jednom nadničarskom domaćinstvu u selu Rakovici kod Beograda, 13. marta 1933. godine, posle ručka, baštu su riljali domaćin i domaćica, zatim je dva naredna dana domaćica riljala sama, da bi joj 16. marta pomagala kćerka, što je seljanka objašnjavala: "Žurimo baštu da posejemo. Svi su već posejali, a mi još nismo ni zemlju spremili. Nemamo čime da plaćamo oranje, pa zato moramo polako da riljamo."³⁶⁴

S obzirom na to da je bašta bila prepuštena ženi, koja je povrće koristila za spremanje hrane, ona se skoro redovno nalazila u blizini kuće, ženi "pri ruci", za obradu ali i za korišćenje. To je, međutim, seljanki otežavalo zaštitu bašte od kokošaka, prave napsti. "Bašte kraj kuća zagrađivane su gusto, zatrnjivane, uvlačeni prutevi tamo gde je ograda retka, i sve je činjeno da se kokoške ne uvuku u baštu, jer su one za ove bile prava napast. Bile su u stanju da raščepkaju tek posejane krastavce i dinje, da povade seme kokavaca, da razore i najlepšu leju luka, da učine takav jad i pokor da je, kako se sećam, moja majka okamenjena učinkom kokošaka znala iz očaja da otplače. A onda, uveče, uz silno klepetanje krila i kreštanje kokošaka, žene su izvlačile jednu po jednu iz kokošara, rezale im krila i repove da ne mogu da prelete baštenske ograde."³⁶⁵

Ukoliko seljanka uspe da dobro "zaštiti" svoju baštu, a godina bude rodna,

³⁶³ Isto.

³⁶⁴ Aleksandar Petrović, *Rakovica- Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, I deo, Beograd, 1935, str. 106.

³⁶⁵ Milan Karović, *n.d.*, str. 139,140.

ostajalo je nešto povrća i za pijac, gde ga ona prodaje a dobijenim sredstvima sama raspolaže, kao i prilikom prodaje živine. "Ako se neke godine i proizvede od povrća nešto više pa se to iznese na pijacu, to su činile žene, na ramenu i obramači, a i novac koji se ovako dobije, žene rasporede za nešto u kući kao da se radi o džeparcu. Ono što se uzme od prodaje stoke, žita, rakije, sena, drva, građe, to je prihod domaćinstva koji prolazi kroz ruke domaćina, i ovo se račun bitnim, pa makar da je bilo ma kako malo, a ono što žene uzmu za zeleniše, voće, jaja, pletenje i slično, to je sporedno, nekako se previđa, pa neka je i veće od onoga što se stiče kod domaćina."³⁶⁶

3.2.1.1. Seljanka na tržištu

Za razliku od seljanki iz sela u unutrašnjosti Srbije koje su svoje proizvode iznosile u obližnju varošicu na pijačni dan, one iz okoline većih gradova su to činile mnogo češće, kad god su imale što da prodaju. Sve veće beogradsko tržište "guralo" je sve što je selo nudilo.

Seljanke prodaju cveće u Beogradu, mart 1936.

Kada nisu imale šta svoje da prodaju, seljanke su postajale prekupci. "Kupuju i preprodaju sve što nađu: sir (-'Kupila sam sir po 6 dinaraa prodala ga po 10'), jaja, piliće, razno voće (-Prošlog leta sam od grožđa zaradila 60 bankei') (-'Iz sela pođem s praznom kotaricom, a tamo nađem šta da kupim'), vence od poljskog cveća (-'Od venaca za Đurđevdan zaradila sam 60 dinara, a neke se naše srame vence da prodaju'('poljsku salatu')."³⁶⁷ Nekim seljankama se to učinilo čak i lakše i unosnije od sopstvene proizvodnje. "Zašto da radim svoju baštu, kad sve što mi treba da prodajem kupim u Beogradu."³⁶⁸

³⁶⁶ *Isto*, str: 140,141.

³⁶⁷ Aleksandar Petrović, *Rakovica-Socijalno-zdarvstvene i higijenske prilike*, I deo, Beograd, 1935, str: 17,18.

³⁶⁸ *Isto*, str: 18.

Seljanke prodaju na beogradskoj pijaci, jesen 1940.

Seljanke iz okoline Beograda specijalizovale su se za jednu posebnu vrstu trgovine, trgovinu rakijom,³⁶⁹ izgrađivši vešt "sistem" izbegavanja plaćanja trošarine. Zimi su rakiju prodavale "gospodi", a leti, u znatno većim količinama, dunderima-zidarima, zavisno od spretnosti i umešnosti. "Prođem kroz koloniju (činovničku), u kojoj se uvek ponešto zida, pa po deset kila prodam." Pošto šljivari oko Beograda nisu bili toliki da bi šljivovicom podmirili gradsko tržište, seljaštvo se rakijom, u buradima i balonima, snabdevalo iz Šumadije, plaćajući je tek posle prodaje. "Donesu nam po 100-200 kila, ostave nam je bez novca, da je mi prodajemo."³⁷⁰

Za prodaju rakija se presipala u litarske boce, koje su zatim seljanke, koristeći zakonsku zabranu da muškarci prilikom trošarinske kontrole "pipaju" žene, uhodanim načinom prenosile u grad. "Obično jedna žena nosi 5-6 boca. U Beograd idu avalskim putem, i tada moraju da prođu pored trošarinske stanice, ili preko raznih imanja. Ko ide poslednjim putem metne boce u torbu, obesi je o rame i porani tako, da još pre zore bude u Beogradu. Ako nosi rakiju avalskim putem ili seda u neka seljačka kola (za podvoz do Beograda plaća 2 dinara), ili ide autobusom (plaća 3 dnara, u tom slučaju treba rešiti i pitanje: kako da se izbegne plaćanje trošarine (po 2-3 dinara od boce) pri ulazu u Beograd. Toga radi svaka boca se uvija nekom krpom ili peškirom, a svih pet ili šest privežu se dobro jedna za drugu, da ne bi mrdale, ili lupale jedna o drugu. Metnu se u torbu. Kad takva žena sedne u kola ili u auto, ona celu torbu metne ispod kecelje, pa je onda provuče kroz prednji otvor suknje. Suknje kod rakovičanki nisu spreda sašivene za jedno 40 do 50 cm do pojasa. Kroz taj se otvor provuče torba. Ona dođe među noge do same košulje. Zatim se dugačka i jaka za tu cilj

³⁶⁹ Samo u podavalskom selu Rakovici rakijom je trgovalo između 15 i 20 žena.

³⁷⁰ Aleksandar Petrović, *Rakovica, Socijalno-zdarstvvene i higijenske prilike*, I deo, Beograd, 1935, str.18.

spremljena debela torbina uzica dobro priveže oko pasa. Suknje su im grube, široke, pa i same te žene retko da su slabe, mršave, jer se devojke ovim poslom ne bave. Tako da kad dođe trošarinska kontrola one mogu ustati, pomeriti se s mesta, a da se ništa ne primeti.”³⁷¹

Trgovina rakijom naročito je “cvetala” pred velike praznike, Božić, Uskrs i najčešće slave, kao što su: Jovanjdan, Đurđevdan, Nikoljdan. Dešavalo se da je jedna seljanka i po nekoliko puta dnevno išla u Beograd i vraćala se. Nosile su rakiju od dve vrste: meku i ljutu. “Meku kupuju po 4-5 dinara litar, a prodaju po 7-9 dinara. Ljutu kupuju po 8-9 dinara, a prodaju je po 15-18 dinara litar.”³⁷²

Snalažljivije seljanke često su svoju zaradu od rakije još i uvećavale. Pošto prodaju rakiju, one su svraćale u “neki podrum”, gde su kupovale sezonsko voće i povrće: krompir, boraniju, jabuke, grožđe i sl., koje su zatim nosile po gradskim kućama i prodavale kao svoje proizvode. Da bi bile konkurentne, one su “svoje” proizvode prodavale po ceni nešto nižoj od pijačne, obično “po pola dinara” jevtinije.³⁷³ Ponekad su tako zaradu od rakije i udvostručavale.

3.2.2. Održavanje higijene

Zbog siromaštva i neprosvećenosti širokih slojeva seljaštva, kuće na selu u Srbiji su često nekvalitetno građene, teskobne, neudobne i neopremljene. Neretko seljakova kuća nije bila dovoljno odvojena od staje i drugih privrednih zgrada, a dešavalo se, pogotovo u planinskim selima i u najsiromašnijim domaćinstvima u ravničarskim krajevima, da su i ljudi i stoka stanovali pod istim krovom. Sve do početka Drugog svetskog rata najčešće seoske kuće za stanovanje bile su čatmare, u ravničarskim krajevima još i od naboja i ćerpiča, a u brdskim i šumovitim predelima od drveta – brvnare. U srbijanskom delu Drinske banovine pred Drugi svetski rat tek je nešto više od četvrtine seoskih kuća bilo od cigle.³⁷⁴ “Kuće u većini naših sela su bedne udžerice, od drveta, ili vrlo slabog materijala sa dve prostorije. Prvo odeljenje je ‘kuća’, jedna vrsta kujne i predsoblja, prostrana i bez tavanice, sa ognjištem na sredini. Druga je ‘soba’. To je upravo sobičak, nepatosan, sa malim prozorčićima, ne većim od običnog polutabaka.”³⁷⁵

---

371 *Isto.*

372 *Isto.*

373 *Isto*, str: 19.

374 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str:198, 201.

375 *Amerikanski srboban* za 1920. godinu. - Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str:197.

Polubrvnara

U “kujni”, odnosno “kući”, uglavnom sa zemljanim podom, centralno mesto zauzimalo je ognjište, postavljeno na sredini ili uza zid do sobe. Iznad njega visile su verige, skoro uvek sa kotličem ili “bakračem”. Na njemu se kuvalo i peklo, oko njega su se sušila drva, mokra obuća i odeća, sedelo i pričalo, pevalo i veselilo. Njegova vatra se uveče zapretala, a ujutro zažarivala. U jednom delu novijih kuća, umesto ognjišta nalazio se šporet, koji se leti, za vreme velikih vrućina, iznosio napolje, pa se u dvorištu i gotovilo. U blizini ognjišta, odnosno šporeta, nalazile su se primitivno izrađene police za kuhinjske sudove i sudove za vodu, koji su često bili od drveta i zemlje, zatim sanduk za brašno, naćve za mešenje hleba, kao i nizak drveni sto (sinija) za obedovanje, sa tronožnim stoličicama na kojima se sedelo prilikom obeda.

“Kuća”, selo Varoš – svrljiški srez, 1925.

Poput “kuće” i “sobe” su u seoskim kućama bile veoma skromno opremljene. U njima često nije bilo kreveta,³⁷⁶ već se spavalo na podu zastrtom slamom koja je prekrivana ponjavom. Negde su ispod slame bile daske, na samoj zemlji ili na kočićima pobijenim u pod. Za nešto imućnije su smatrane one pordice koje su na daske stavljale “slamnjače”, čija se slama menjala svake nove žetve, dok su prave krevete imali su najčešće samo najimućniji, ali su i oni oskudevati u posteljini, a ako su je i imali, čuvali su je za goste, pred kojima je važno da se kuća pokaže u što boljem svetlu. “Jorgane imaju samo bogatije kuće. Bele čaršave retko imaju, a ako već imaju, na njima se ne spava, ‘da se ne bi prljali’. Spava se na ponjavi i pokriva se ponjavom.”³⁷⁷

U siromašnim porodicama, postelje su uglavnom bile zajedničke, veličine za širinu sobe. Na njima se, pogotovo zimi, pošto se leti spavalo i napolju, pod tremom, na štali ili u nekoj sporednoj zgradi, tiskalo po desetak i više osoba, bez obzira na pol, uzrast, pa i stepen srodstva. Zajedno su spavali zdravi i bolesni. Nije bila retkost da se, upravo zimi, u tako preterpanoj sobi još i kuvalo, sušila odeća i obuća, pa i obedovalo, jer se, zbog oskudice u ogrevu, u nju unosio šporet. “Sada se, gde otvorenog ognjišta nema, obuća zimi suši u sobi oko peći. Ako je peć zemljana, s lončićima, pogdeko zavlači vunene delove obuće u lončice. U sobi se obuća i odelo teže suše već i zbog toga što nema promaje kao u ‘kući’. Svet zna da takvo sušenje obuće nije zdravo, ali se o tome ne može voditi računa: obuća se mora osušiti. Često imaju oko peći i vešalice za obuće. Kad se obuća rasporedi po vešalicama, okiti ponekd i zakloni celu peć. To razvija zahadah nepodnošljiv.”³⁷⁸

U ovakvim uslovima seljanka je teško održavala i najnužniju higijenu, a naročito nije mogla da stvori “raj” od kuće, “utočište, u koje žure svi članovi porodice posle dnevnog napornog rada”, da u njemu “crpe novu snagu nove radosti, novu odvažnost”,³⁷⁹ tim pre što je za to zbog deobe porodičnih zadruga i sve većeg opterećenja poljoprivrednim poslovima, imala sve manje vremena. “Zbog neodložnog posla u polju koji zahteva i slabu ženu radnu snagu, ona mora da napusti svoj redovni posao u kući. Usled toga kuću ne može da održava čisto. Otvori mali prozorčić, iznese guber na Asiku, polije zemljani pod vodom, mane metlom i pokupi krupno đubre, da se ne spotiče o njega. Sve ostalo vreme upotrebi da umesi hleb spremi jelo za radnike, pa i tu žuri, samo da se posao svrši ‘pa će se drugi put udešavati...’ Sve se napusti i zapusti samo da se poljski rad svrši na vreme.”³⁸⁰

Pošto je kuća služila za ostavljanje svega i svačega, naročito u siromaš-

376 U srbijanskom delu Drinske banovine uoči Drugog svetskog rata 19,16% domaćinstava nije imalo ni najprimitivnije izrađen krevet.- Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 212.

377 Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 101.

378 Sreten Vukosavljević, *Istorija seljakog društva*, II, *Sociologija stanovanja*, Beograd, 1965, str.163.

379 Jovan M. Popović, «Deseto pismo mladim učiteljicama domaćičkih škola», *Narodne novine*, 8,9, novembar-decembar 1932, str. 226

380 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 204.

nim domaćinstvima gde je bila i jedina zgrada, ona se i mnogo prljala. I pored toga, leti, kad se u sobi samo spavalo, na njenu čistoću se manje obraćala pažnja. "Kad se leti ustane, cela se porodica rasturi po radu, a soba se ostavi sama sebi."³⁸¹ Čak se negde ni prozori preko dan ne otvaraju da se provetri. Prozori nisu otvarani naročito zimi, već se kuća isključivo provetravala otvaranjem vrata. "U zimu prozore ne otvaramo. Otvaramo samo vrata, i to samo onda kad čistim metlom sobu."³⁸²

Ukoliko u kući nije bilo devojke, dešavalo se da se ona čisti tek jednom u nedelju dana. Zimi, kada je cela porodica vezana za kuću, "sa čistoćom je malo bolje". Međutim, i tada je ona, usled neprosvećenosti seljanke i njenog neshvatanja značaja higijene, na dosta niskom stupnju. Seljanka je, naime, čistila kuću svako jutro, ponekad i po nekoliko puta na dan, ali nije đubre uvek izbacivala, već ga je za vratima pokrivala metlom. "Taj ćošak za vratima ima posebnu interesantnu sudbinu. Tu su zgomilane metle raznih veličina i kvaliteta, tojage, sekirice, đubre iz sobe, otpaci od hrane, katkad i pepeo iz peći. On se zimi svakodnevno bombarduje koskama, pokvarenim paprikama, korenjem od kupusa; on je nužnik za malu decu..."³⁸³ Za "ostavu" u ćošku znala je čak i kokoška, "pa čim uđe u kuću, ide za vrata". Često, kad je trebalo da uhvati kokošku, seljanka ju je namamljivala u sobu, u ćošak.

Pod od zemlje seljanka je najčešće prvo polivala vodom, pa ga je onda čistila suvom metlom, s tim što je leti, radi sprečavanja dizanja prašine, zemlju češće polivala. "Šta ću još metlu da kvasim, kad zemlju polivam. Leti polivam svaki čas, kad god vidim da je po sobi suvo, i da ima prašine."³⁸⁴ Kuću sa podom od cigle ona je najčešće čistila tako što je ciglu prala vodom, a kad bi pranje završila vadila bi jednu ciglu, gde se slivala preostala voda, i tako stvarala uslove za vlagu, koja je, još češće, prouzrokovana i navikom seljanke da posle kupanja deteta prosipa vodu pod krevet.³⁸⁵ Poput retkog provetravanja sobe, seljanka je još ređe provetravala posteljinu, čak i kada je krevet nameštala. "Svako jutro pretresem slamaricu, neću da se k'o svinje uveče ponovo zavučemo u nju. Zimi ih nikad ne iznosim. Leti ih, zbog buva, ponekad iznesem u avliju da se vetre, a ponekad ih savijem i ostavim u gonk."³⁸⁶ Kada je pak, izuzetno skromne, posteljne stvari iznosila radi sunčanja napolje, domaćica ih je obično prostirala po travi, koja nikad nije bila dovoljno čista.

Ne posvećujući neophodnu pažnju higijeni kuće, seljanka nije "stizala" ni da održava ostale zgrade u dvorištu. Nešto više brinula je o mlekaru, budući da je spravljanje "belog smoka" to zahtevalo. U zadružnim kućama to je bio posao

³⁸¹ Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 101.

³⁸² Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str.125.

³⁸³ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 203.

³⁸⁴ Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str.125.

³⁸⁵ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 204.

³⁸⁶ *Isto*.

“stanare” – “planinke”, koja je u njega i jedino smela da ulazi. Takođe, i o podrumu je seljanka vodila nešto više računa, ukoliko je u njemu imalo pića, jer su se tada tu prihvatili i posluživali iznenadni gosti, dok se kuća ne bi počistila i uredila. Inače, i u kući se najčistije držala “soba za goste”, naravno ukoliko je ima. “Ostalo je negde čistije, negde prljavije. Obično se kuća čisti nedeljom i praznikom pre podne.”³⁸⁷

Dvorište je seljanka čistila uglavnom nedeljom i praznikom, ukoliko je imala odraslu kćerku, onda je to bila njena obaveza, i to više da bi se devojka pokazala pred “svetom” kao vredna i uredna i preporučila za udaju, nego zbog shvatanja značaja urednosti dvorišta. Baštica sa gusto zasađenim cvećem, o kojoj se isključivo starala seljanka, sama ili sa kćerkom, predstavljala je najlepši deo dvorišta, koji su često upotpunjavle police naslonjene na zid kuće, sa raznobojnim starim loncima, kantama, šerpama, kutijama i kotličima, kao saksijama sa prelepim cvećem raznih boja. Ostali deo dvorišta bio je, uglavnom, prepun razbacanog poljoprivrednog alata, sa neuređenim đubrištima i drvljanicama. “U mnogim dvorištima ima korova, koji domaćin pokosi posle mnogo molbi žene (da se ne izgube pilići) i devojke (da je čistija avlija).”³⁸⁸ Bez čvrste podloge, u vreme kišnog perioda i nakon otapanja snega, dvorišta su se pretvarala u pravu kaljugu. Po njemu je redovno šetala živina, a u gazdinstvima sa malim posedom često i krupnija stoka, zagađujući ga svojim izmetom.³⁸⁹

Seosko dvorište (peć za pečenje hleba, magaza, koš i kuća za stanovanje), Banjani, Tamnava

³⁸⁷ Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 101.

³⁸⁸ Isto.

³⁸⁹ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. str. 205.

Iz ovakvih dvorišta nečistoća se unosila u kuću, što je ženi dodatno otežavlo održavanje higijene u kući. Zbog blatnjavih seoskih puteva, neuređenih privrednih objekata (staja i obora) ni popločavanje dvorišta i "uređenje" poda u kući nije, međutim, seljanki bitnije olakšavalo taj posao, pa se ona za to nije mnogo ni zalagala. "U nepopločanom dvorištu i u nepopodenoj sobi ne mora mnogo da se radi o čistoći, jer se nečistoća manje primećuje. Nije dovoljno da se poploča dvorište i popodi soba. Treba i da se poploča ulica, i urde podovi u stajama, i uvede gornja obuća, i još mnogo šta promeni. Kad se samo popodi soba i poploča dvorište, ženi postane još teže raditi o čistoći kuće. Nečistoća se nanese i u dvorište i u sobu jednako kao i pre, a primećuje se više. Njenog se ugleda najviše tiče hoće li kuća i dvorište izgledati čisti, jer je to njen rad. Zbog toga ona i ne nastoji mnogo da se dvorište poploča, ni da se kuća popodi. Sa uvođenjem drvenog poda uvodi se i pranje podova. A to je ženi nov i teški rad. Vrlo je teško i naneti toliko vode koliko treba da se podovi drže čisto."³⁹⁰

Pod od dasaka – "patos" se obično prao mlakom vodom u koju je sipano malo sode. "Tom se vodom pokvasi cela soba, pa se uzme četka i trlja se (riba) pod. Suvom krpom se skuplja prljava voda. To se ponovi nekoliko puta, dok se patos ne opere."³⁹¹

Uglavom blatnjava dvorišta, raskaljani seoski putevi i "prljavi" seoski poslovi stvarali su seljanki još jedno dodatno opterećenje, čišćenje i sušenje odeće i obuće svih ukućana. U zadružnim kućama to je obično radila "nevesta", najmlađa među jetrvama, a u inokosnoj porodici ili u zajednici sina i oca to je bila dužnost snahe. U vreme jesenjih i zimskih dana, ona je do kasno u noć prala i čistila opanke, pa ih onda ređala pored ognjišta ili šporeta da se suše, gde su svoje mesto već bile "zauzele" čarape, dok se iznad ognjišta, odnosno šporeta, na improvizovanom sušilu, nalazila vlažna odeća. Do jutra je sve moralo da bude osušeno, istrešeno, "iščibukano" i spremljeno za novi dan. "Pošto se čeljad smiri, ona obuću 'razloži', da se prema vatri osuši. Ujutru će da istrese prašinu iz obuće, pa da je složi."³⁹²

Sušenja pokisle svakodnevne "spoljnje" odeće, istresanje i "čibukanje" bio je skoro jedini način održavanja njene čistoće. Za njeno pranje seljanka "nije imala vremena" niti "potrebe", pošto se ona ne nosi do tela. Otuda se na njoj mogla da vidi i prevrnutu suknja, i to ne radi "uroka", već zato što je "lice" suknje bilo prljavo.

Veću pažnju seljanka je posvećivala tzv. "stajaćoj" odeći ukućana, koja se oblačila samo u svečanim prilikama, kada se odlazilo u goste, na vašare, a muškarci još i na političke skupove, u razna državna nadleštva i sl. Ona je uvek morala da bude čista, kako bi se ostavio povoljan utisak o kući, ali i o domaćici. Prljava i pocepana nije smela da bude ni odeća đaka, jer bi to izazivalo podsmeh

³⁹⁰ Sreten Vukosavljević, *Istorija seljakog društva*, II, *Sociologija stanovanja*, Beograd, 1965, str. 148.

³⁹¹ Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str.125.

³⁹² Sreten Vukosavljević, *Istorija seljakog društva*, II, *Sociologija stanovanja*, Beograd, 1965, str.161.

drugih đaka i stvaralo lošu sliku o kući, ali i o majci, kojoj bi se prebacivalo da je lenja i nemarna. Važnije je, i ovde, šta će “svet” reći od koristi čiste odeće za dečje zdravlje. U siromašnim domaćinstvima, čiji su đaci imali samo jedno odelo, ili samo jednu obuću za školu, majka je morala mnogo češće da pere. “Nemaju mnogo haljinica za presvuku, pa moram često da prepiram.”³⁹³ Neretko, ona je cele noći sušila oprano ili krpila pocepano, kako bi njen đak mogao otići u školu, pri čemu su se dešavale i razne nezgode: “Zaradila se’ tako, da nije primetila kako se uzica o kojoj su visile detinje čarape nad šporetom da se suše otkačila i jedna čarapa pala na šporet i počela da gori. To je bila čarapa baš onoga deteta koje je posle podne trebalo da ide u školu. Zato mati odmah poče da je napliće, u nadi da će je završiti dokle dete ne pođe u školu. (...) ali devojčici đaku majka nije mogla do podne da isplete drugu čarapu, te da ona može otići u školu. Napolju je bio vetar, mraz i poledica.”³⁹⁴

Da bi odeća i obuća siromašnih đaka što duže trajala i ostajala čista, majka je školarca, već na kapiji, pri dolasku iz škole, opominjala da se izuje i presvuče, da obuče staro odelo i obuče pocepanu obuću, govoreći: “Ovde te niko neće da vidi”, ili: “Znaš da ti drugo odelo nećemo moći skoro da kupimo.”

Novo odelo đaka je obično “sledovalo” o većim praznicima: krsnoj slavi, Božiću, Svetom Savi, Uskrsu i o Vrbici, kada je, inače, “valjalo” da se dete ponovi. O tome je uglavnom majka vodila računa. Ona je muža na to podsećala. “Ne znam šta da radimo za našega đaka, kako i sa čim da kupimo i mi njemu nešto za Svetoga Savu. Neka se i ono malo obraduje. Nemamo sa čim da joj što god kupimo.”³⁹⁵ I kad novca nije bilo, tu su bile vredne ruke majke. “Domaćin je kod kuće, seče drva. Domaćica žuri da do Svetog Save sašije suknjicu đaku.” Nekoliko dana i nekoliko neprospavanih noći bilo je potrebno majci da obraduje i “ponovi” svoje dete. “Domaćica je ustala rano da opere i čim je oprala, odmah je sela za razboj. Žuri se da izatka suknjicu detetu za vrbicu, a starijoj ćerci za Uskrs.”³⁹⁶

Seljanka je redovno prala jedino veš, uglavnom jednom nedeljno, najčešće u ceđu,³⁹⁷ a ređe sapunom domaće izrade. “Izjutra metnem ceđ da se greje i nasečem u njega malo sapuna. Kad se ceđ zagrejavao naspem malo od njega u korito i potopim jednu košulju. Natrljam je sapunom, malo je properem, izvadim, iscedim je i prospem vodu. Nalijem drugu vodu i tako isperem drugu košulju. Kad

---

393 Aleksandar Patrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str.99.

394 Aleksandar Petrović, *Rakovica - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, I deo, Beograd, 1935, str. 103.

395 *Isto*, str. 101.

396 *Isto*, str. 108.

397 Ceđ za veš se pravi od pepela. U sud sa vodom sipa se pepeo, i to se ostavi da prenoći, i ujutru se voda procedi. Ponegde se, međutim, ceđ pravi na taj način “što se metne pepeo u krpu, zaveže se i spusti se u hladnu vodu, koja se stavi na vatru da provri. Kad je voda provrila gotov je ceđ. Dodaje se malo parče sapuna.” Aleksandar Patrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 128.

sam svako parče po jedanput izoprala, uzimam drugu vodu, od istog ceđa i još jedanput isperem svako parče zasebno. Pa onda naspem u bakrač novi ceđ i metnem ga na vatru da provri. A iz korita prospem vodu i u korito poređam: košulje, gaće, čaršave, peškire, firange, nasapunam ih hladnom vodom i sapunom i čekam dok ne provri. A kad provri prelijem njome veš Čekam da se toliko ishladi, da u njoj mogu ruku da držim. Pa onda počinjem pranje. Posle nagrejem mlaku vodu i u njoj sve isperem i naposletku nalijem hladnu vodu i u njoj ispiram. Zatim se rublje cedi i prostire da se suši. 'Svaku košulju zasebno perem. Neka košulja je čistija, neka gadnija, pa kad se sve to zajedno pere zgadi se.'³⁹⁸

Vađenje opranog rublja iz stublje, Cvetovac, Posavina, 1939.

Oprano rublje seljanka je sušila uglavnom napolju, na ogradi ili na improvizovanim sušilima, (dve motke pobodene, a između njih zategnuta žica ili kanap, koji često može da bude zavezan i za dva stabla neke voćke u dvorištu) ili po ogradi (tarabama i vrljikama). "Danas imam da izvadim puno korito pranja da prostrem, pa moram da idem da tražim konopac. Juče sam prostrla po ogradi, na žici, pa je tuđa krmača došla počela da vuče Rakinu košulju i još malo pa da otkine celi rukav od košulje."³⁹⁹

Zimi se oprani veš, kao i mokra odeća, sušio u kući, neretko i u sobi u kojoj se spavalo. Obično je sve to bilo prebačeno po kracima motoruga, pričvršćenim na zid iznad furune ili šporeta.

U pojedinim krajevima bio je običaj i zajedničkog pranja rublja pored potoka ili reke, pogotovo u vreme suše. Seljanke su tada "dovlačile kazane, grejale

³⁹⁸ Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 128.

³⁹⁹ *Isto*, str. 105.

vodu, i prale rublje i haljine tu na sprudovima, a oprano prostirale po vrbovom šiblju, ogradama, čak i po travi, i sve se to sušilo na suncu koje se i samo kupalo i igralo na mreškastoj površini vode i belelo do blještavosti.”⁴⁰⁰

Nedostatak najosnovnijih znanja iz oblasti higijene, s jedne, i skromna opremljenost seoske kuće s druge strane, prouzrokovali su i neadekvatno održavanje čistoće sudova. I za to je seljanka koristila ceđ, pogotovo kad su sudovi bili više prljavi. “Perem ih u 2-3 vode. Ako su mnogo prljavi napravim ceđ od pepela, da ih ceđem operem. Kašike najpre potopim u mlaku vodu, pa ih onda krpom i pepelom lepo izribam...”⁴⁰¹ Ukoliko se nije pravio ceđ, mnogo prljavi sudovi ribani su pepelom i peskom, dok su se manje prljavi prali samo vodom. Prilikom pranja seljanka je obično koristila krpu - “pačvaru”, koju je posle upotrebe samo sušila “na furuni ili na šporetu”. Nije, međutim, jedino pačvara bila prljava i zapuštena, već često i krpa kojom su oprani sudovi brisani. “Za sudove mora da bude vruća voda, a ne mlaka. Svi se sudovi potope u tu vodu, pa se uzme krpa i nakvasi se vodom. Uzima se svaki sud zasebno i jedan po jedan istrljaju mokrom krpom. Svaki isprljani sud se meće vodu. Pošto su svi sudovi krpom istrljani, prospe se prljava voda. Ako ima druge, mlake vode nalije se, ako nema nalije se hladna i svaki sud se isplakne. Zatim se uzme druga, suva krpa, (ako ima čiste dobro, ako nema onda kakva ima), i svaki se sud dobro izbriše. Osušeni sudovi poređaju se na policu. Naposletku uzimam viljuške i kašike (koje su metalne), njih osim toga trljam pepelom, jer se peskom skida kalaj, pa onda rđave.”⁴⁰²

Pranje sudova u seoskoj kući

⁴⁰⁰ Milan Lj. Karović, *n.d.*, str. 210.

⁴⁰¹ Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 124

⁴⁰² *Isto.*

Pre “ređanja” na policu, često i samu neopranu, neobloženu papirom i nezastrtu čistom krpom, izloženu dimu i prašini, oprane sudove seljanka je obično sušila na furuni ili šporetu, koje je, inače, veoma retko čistila. “Furunu nikad ne brišem. Šta ću da brišem, kad se tu preko celog dana oko nje muvam i radim.”⁴⁰³

Higijena sudova naročito je bila niska prilikom obavljanja poljskih radova, kada se obedovalo na zemlji, a domaćica ih nije nosila kući, jer je i sama ostajala na njivi. Tada su oni samo “spirani”, ponekad ni to. Ostavljani takvi u hladovini nekog drveta, snopa žita, kukuruzovine ili plasta sena oni su korišćeni za nekoliko obroka.

Ručak na njivi, Korenita, Jadar

U neopremljenim sesokim kućama, neprosvećena i ophrvana brojnim obavezama, seljanka je posebno malu pažnju obraćala održavanju lične higijene. U okviru toga jedino je jutarnje umivanje bilo svakodnevna “obaveza”, jer se smatralo da je “grehota” da se ma šta radi neumiven, i da je “sramotno” ići među ljude prljav – neumiven. Umivalo se hladnom vodom, uglavnom bez sapuna, koji je bio redak u seljačkoj kući. Domaćica, odnosno reduša u zadružnoj kući, umivala se, bez obzira na godišnje doba i temperaturu, ujutro, na bunaru, pre nego što prvu vodu ponese u kuću.

Za razliku od “obaveznog” jutarnjeg umivanja, seljanka je uveče mnogo ređe prala noge, čak i onda kada ih pere mužu i drugim ukućanima. “I svaka žena pere noge svom mužu. Ali svoje noge žene retko peru.”⁴⁰⁴ Kada ih, međutim,

⁴⁰³ Isto, str.125.

⁴⁰⁴ Aleksandar Petrović, *Banjane - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 142.

ponekad i opere, ona obično do kreveta dolazi bosa, a onda tabane očisti dlanom i zatim legne isprljanih ruku.

Žena na selu se veoma retko kupala, zimi skoro nikada. Bilo je, međutim, starijih žena koje se uopšte ne kupaju. "Baba (44 godine) ne kupava se nikad. Sna je preko leta jedanput mesečno."⁴⁰⁵ Leti se one obično kupaju u koritu, a ako je blizu reka, onda i u njoj, ali "samo da niko ne vidi". "Žene se leti kupaju u koritu. Zimi to niko ne čini. Češće se peru kad rade. Žena se za vreme trudnoće ne kupava, 'da se deca ne bi topila u bari'. Za vreme menstruacije ispira se samo leti. Zimi se to ne čini."⁴⁰⁶

Kosu je seljanka, najčešće, prala jednom nedeljno, pa čak i samo jednom mesečno, obično ceđem. "Glavu peremo mesečno i to samo u ponedeljak ili četvrtak. U druge dane kosa ne sme da se pere, jer opada, Tako se veruje od starine. Kosu perem ceđem."⁴⁰⁷ Za razliku od pranja, češljanje kose je češće, mada i to seljanke retko čine svakodnevno. "Žene se u našoj kući češljaju kad stignu. Svaki drugi dan ili jedanput nedeljno."⁴⁰⁸

Seljanke su obično uplitala kose u kike, koje su onda zavijale u punđu ili oko glave. Izjavljujući da kosu češlja svakog dana, a da zna neke koje se "ne češljaju po dve nedelje", jedna seljanka ovako opisuje svoje češljanje: "Kad se izmijem (operem kosu), namažem je mašču. Kad se osuši sutradan više je do mijenja ne mažem. Moja kosa nikad nije umršena zato što je uvek svezana. Kad se češljam uzmem redak češalj, prevučem nekoliko puta kroz kosu spletem je i zavijem u punđu. Onda zakačim sa igle rakljate (ukosnice)."⁴⁰⁹

Bez najosnovnijih uslova u seoskom domu za pravilno održavanje higijene, i sa sve manje slobodnog vremena, nepismena i neprosvećena seljanka nije posvećivala dovoljno pažnje ni ličnoj higijeni dece. Do jedne godine ona ih je kupala najčešće svakodnevno, a zatim sve ređe i ređe, uglavnom uoči praznika, kada ih je i šišala. "Mušku decu šiša majka do 12. godine, ali je uvek ne češlja. Žensku decu praznikom, pred češljanje, bištu."⁴¹⁰

---

⁴⁰⁵ Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 127.

⁴⁰⁶ Aleksandar Petrović, *Banjane - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 145.

⁴⁰⁷ Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 125.

⁴⁰⁸ *Isto.*

⁴⁰⁹ *Isto.*

⁴¹⁰ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 205.

3.4. ISHRANA

Ishrana seoske porodice bila je skoro isključivo u nadležnosti seljanke. “Šta će se kuvati, kako će se kuvati i koliko, sve to zavisi od žene. Ona je glavni regulator ovog važnog zadatka koji je najtešnje skopčan sa životom i bitisanjem porodice.”⁴¹¹ U zadružnoj porodici na poslovima spremanja hrane smenjivale su se sve žene ustaljenim redom, obično nedeljno. Dužnost je reduša primala ponedeljkom ujutru, a predavala ju je nedeljom u večer. “Svaka je žena znala, kad joj je red, da bude reduša. Ona je nedelju dana: mesila, kuvala, nosila ručak, muzla stoku, hranila živinu i čistila kuću.”⁴¹² Za to vreme reduša nije mogla da obavlja nikakve druge poslove. “Dok svane, reduša bi umesila i ispekla po 5-6 proja i spremila doručak. – Za decu, obično se za doručak spremala *popara*, a za odrasle *slanina* (koju su izreckali i grejali pored vatre, natapajući s njome toplu proju).”⁴¹³

Mešenje hleba

Seljanka sprema vatru u hlebnjoj furuni

411 *Zemljoradnička zadruga*, 28, 23. avgust 1938, str. 435.

412 Sreten Vukosavljević, *Pisma sa sela*, Beograd, 1965, str. 147.

413 *Isto*, str. 85.

Kao i u zadružnoj porodici, u kojoj je “reduša” imala “obavezu” da svaki dan kuva jelo, to je radila i seljanka u inokosnom imućnom domaćinstvu, ostajući u kuhinji, dok su poljoprivredne poslove obavljali radnici – nadničari – “tuđini”, pred kojima je domaćinstvo i hranom nastojalo da pokaže svoju moć, kao pred gostima. U siromašnom inokosnom domaćinstvu, gde se seljanka o ishrani brinula uz sve druge poslove, među kojima su i oni na njivi i u polju, kuvanje je bilo ređe, pogotovo u vreme velikih poljoprivrednih poslova, kada je “suva” hrana bila skoro svakodnevna. Među siromašnima je otuda i nastala izreka: “Ne sapim (računam) da jedem, kad ne kusam kašikom”, kao i odbrana na zamerku da dosta jedu kad dobiju kuvano jelo: “Šta ću brate, tri dana nisam jeo kašikom!”⁴¹⁴

Vezujući svoj život sve više za rad u polju, seljanka u siromašnim domaćinstvima nije ni imala vremena, ali nije osećala ni potrebu da razvije veštinu spravljanja hrane. Zbog toga joj je i hleb, i to ne samo proja, pečena pod crepuljom i na ognjištu, već i pšenični hleb, pečen u športetu ili u posebnim hlebnim pećima, često bio lošeg kvaliteta, crn, dosta gnjecav i teško svarljiv.⁴¹⁵

U siromašnom inokosnom domaćinstvu, seljanka je kuvala u nedostatku “suve” hrane ili radi dece, starih i bolesnih. Ona je to, međutim, radila na brzini, u jutro, žureći da ne zakasni u polje, ili uveče, kad je morala čak da napusti posao u njivi, kako bi svršila i brojne druge kućevne poslove. Kuvala je, uglavnom razne čorbe, pasulj, krompir, kupus, boraniju, često bez ikakvih začina, pogotovo kada kuća ostane i bez “kašike” masti ili bez parčeta slanine. U takvim slučajevima domaćice su se ispomagale kajmakom, naravno ako su i njega imale; “kajmak je stavljan u većinu jela, tako da je ovo bila dopunska masnoća (...) Bila je obična stvar da se u redak pasulj stavi kajmak, pa se nešto od njega otopi, a nešto pliva po pasulju kao velika ostrva. Ovo se činilo onda kada u jelu nije bilo mesa, a to se češće dešavalo u proleće i leto, a retko u zimu. To je činjeno i sa boranijom, sa mladim kupusom, sa zeljem, sa jelom od tikava koje nikada nije spremno sa mesom, i još u nekim slučajevima... Za sva ova jela govorilo se da su ‘zakajmačena’ onako kao što bi se reklo zamašćena.”⁴¹⁶

Češće kuvanje u zadružnim i imućnijim kućama je možda i najveća, često i jedina razlika u ishrani, pogotovo svakodnevnoj, između bogatog i siromašnog seljaštva. S obzirom na skoro opštu neprosvećenost seljanke u Srbiji, raznovrsnost i kvalitet spremljenih jela bili su skromni. Tako se za ishranu na selu Moravske banovine, početkom tridesetih godina 20. veka, između ostalog, govorilo: “Narod se po selima hrani na najprimitivniji način. Hleb se sprema od kukuruza, ječma i vrlo retko od žita, i to na neracionalan i vrlo primitivan način. Mesom se malo hrane. Osim hleba hrani se narod delimično i mlečnim proizvodima i vegetarijanskom hranom.

Opšte pripremanje jela vrlo je primitivno i hrana je nedovoljna, naročito u

414 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1925*, Beograd, 1995, str. 206.

415 *Isto*, str. 204.

416 Milan Karović, *n.d.*, str. 201.

doba velikih poljskih radova.”⁴¹⁷ Da je “spravljanje jela primitivno, neumešno i jednoliko” zapaža i sreski načelnik užičkog sreza, u izveštaju Kraljevskoj banjskoj upravi Drinske banovine o stanju u srezu tokom 1934. godine, pri čemu posebno ističe: “Naš narod, posve paradoksalno, jede najviše i najbolju hranu kad najmanje radi, kad najmanje troši snagu, a to je zimi. Tada ima on: zeleni, pasulj, krompir i kupus, ima i suva mesa. Usled neumesnog spremanja jela, seljanke ne umeju da ekonomišu i da iskoriste što imaju.”⁴¹⁸

Zato što seljanka u Srbiji nije imala “ni najosnovnije znanje o razumnoj ishrani i vrednosti pojedinih životnih namirnica”,⁴¹⁹ seljaštvo je i “pored svega napornog rada i proizvodnje životnih namirnica više gladno nego li sito”.⁴²⁰

Neuke su posebno bile seljanke u krajevima gde se ženski podmladak retko školovao. “Ništa naše žene ne znaju, grdio je jedan Homoljac vozeći nas kolima. Ne zna da skuva jelo, ne zna da umesi kolače. Evo Uskrs nam, a ona ne zna ništa da spremi. (...) Istina je: homoljska žena je skoro zaboravila da je njeno mesto u kući. Lišena već i osnovne škole, njoj je utoliko jače onemogućeno da nešto nauči. Njena deca idu u ritama, jer joj je šivenje skoro nepoznato. Dva-tri priprosta jela čine godišnji jelovnik seljaka u Homolju, jer drugo žena ne zna da skuva. O slatkijima ni govora. Zato postoje seoski prodavci šećerlema. A što je najžalosnije, Homolje ima med i pčele. Sve življe se pčelarstvo probija i u Homolju. Samo seljaci ne troše med, već ga prodaju.”⁴²¹

Da ekonomsko stanje seljaštva nije presudno u kvalitetu njegove ishrane potvrđuje i izveštaj sreskog načelnika za tamnavski srez o opštim prilikama u 1937. godini: “Ishrana naroda je dobra i troše se sve vrste hrane u dovoljnoj količini, samo je neumešnost u pripremanju (gotovljenju) jela velika.”⁴²²

U tamanavskom selu Banjani jedno ispitivanje iz 1931. godine pokazalo je da tamošnje domaćice kuvanje doživljavaju kao veliki teret, kao obavezu prema starijim muškarcima u kući, zbog čega je od njih moglo da se čuje: “Ceo dan ništa ne kuvamo, jer su iz kuće svi stariji otišli na rad drugome. Za jednu ženu i sedmoro dece koji su ostali kod kuće ne vredi kuvati.” Zatim: “Nećemo ništa kuvati, jer su ljudi otišli drugome na rad, a žena i deca ješće krompir, sir i hleb”, odnosno: “Ne kuvamo, jer su stariji otišli na pratnju”. Na ovakav odnos seljanke prema kuvanju ravnodušno i pomirljivo su čak gledali i muškarci u Banjanima: “Naše žene kuvaju hranu samo kad se radi neki posao u polju, inače jedemo samo sir, jaja i više suhu hranu.”⁴²³

Neprosvećena seljanka, dakle, ne samo da je bila neumešna u spremanju hrane, ona nije ni shvatala značaj tog posla, jedne od bitnih pretpostavki kva-

417 *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV jubilarni svezak, prvi deo za 1931. godinu, Beograd, 1932, str. 581.

418 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 9-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 191.

419 *Isto*.

420 *Isto*.

421 *Politika*, 10.022, 17. april 1936, str. 15.

422 *Isto*, str. 193.

423 Aleksandar Petrović, *Banjane - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str.63

litetne ishrane. "Seljanka obično veli: 'Šta će meni učenje? Kad bih ja imala mnogo masti, šećera, znala bih ja kuvati lepo i bez nauke.' To ona veli zato jer ne zna šta zapravo znači dobro kuvanje. Ona ne zna da dobro kuvanje, zapravo, znači pravilno gospodarenje, štednju."⁴²⁴ Otuda i ne čudi što u seoskoj porodici majka nije mnogo terala kćerku- devojku za udaju da "uči kuvanje", izgovarajući se: "Naučiće ona to kad joj bude trebalo, pa to bar nije teško, a pokazaće joj i svekrva". Nepripremljena za ovu obavezu, mlada žena se snalazila na različite načine: "Kad sam se udala, učila sam se od jetrve, od komšike i odande gde vidim da se lepo kuva. Dođem na slavu ili u goste, pa vidim kuvaju nešto što ja nisam znala, a ja odmah pitam. Dođem kući pa sama probam. Neko voli da je u zapršci lukac beo, a neki žut. Neko voli više crvene paprike."⁴²⁵

Zato što mlade žene na selu nisu imale od koga da nauče i usavrše veštinu kuvanja, kao i zbog sve većeg siromašenja seljaštva, primitivno pripremanje, često od nedovoljnih i manje kvalitetnih životnih namirnica, karakterisalo je stoga ishranu seljaštva u Srbiji tokom cele prve polovine 20. veka, i to ne samo najširih slojeva.

Tabela

Ishrana u selima valjevskog kraja sredinom tridesetih godina 20. veka⁴²⁶

Dan	Kuća	Doručak	Ručak	Večera
Ponedeljak	1	Heb, proja sa malo sira i makolica ¹	Hleb, salata i sir	Proja, pržen paradajz sa malo sira
	2	Proja sa sirom i sok od makolice	Kupus slatki sa slaninom	Kuvano za ručak služi i za večeru
Utorak	1	Hleb, proja sa malo sira i makolica	Proja, salata i sir	Čorba od krompira sa hlebom
	2	Proja sa sirom	Boranija zalivena mlekom, bez mesa	Kuvano za ručak služi i za večeru
Sreda	1	Proja, paradajz salata i hleb	Pečeni krompir	Kuvan krompir i salata od paradajza i paprike
	2	Pečeni krompir i proja	Postan pasulj	Kuvano za ručak služi i za večeru
Četvrtak	1	Makolica, sir i proja	Kuvana boranija začinjena i zapržena sa dodatkom mleka	Što je ostalo od ručka, sa mlekom
	2	Sir, makolica i proja	Čorba od krompira i sira sa projom	Jelo od ručka, sa dodatkom slatkog mleka

⁴²⁴ *Jugoslovenske narodne novine*, 8-9/1934, str. 257.

⁴²⁵ Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 107.

⁴²⁶ Kuća 1, sa pet ukućana, poseduje imanje od 3 hektara; kuća 2, sa 14 ukućana, poseduje imanje od 30 hektara.

Dan	Kuća	Doručak	Ručak	Večera
Petak	1	Salata sa hlebom	Postan pasulj	Postan pasulj
	2	Salata od paradajza i pečen krompir	Postan pasulj i salata od paradajza i paprike	Ono što je ostalo od ručka
Subota	1	Makolica sa projom	Salata i pržen patlidžan sa jajima	Salata, čorba od krompira i proja
	2	Sir, makolica i proja	Boranija zapržena mašću i zalivena mlekom	Ono što je ostalo od ručka
Nedelja	1	Makolica sa projom	Kuvana boranija na mleku	Kuvana boranija na mleku
	2	Proja sa sirom i sok od makolice	Čorba od krompira sa paradjzom i sir	Kuvano za ručak služi se i za večeru

Izvor: *Seljačko kolo*, 30, 17. decembar 1936; *Seljačko kolo*, 31, 1. januar 1937.

Da siromaštvo nije uvek razlog nekvalitetnoj ishrani pokazuje primer tri porodice u selu Male Pčelice, od 12. do 18. jula 1932. godine. Porodica sa 1,5 ha zemlje, sa tri odrasla člana i dva deteta, imala je bolju ishranu od porodice čiji je posed iznosio osam ha i koju su činila tri odrasla člana i dva deteta, dok nije mnogo zaostajala ni za ishranom kuće sa 15 ha zemlje.

Tabela

Dnevna ishrana seljaka u Malim Pčelicama 12 - 18. jula 1932. godine

Datum	Domaćinstvo sa 1,5 ha zemlje	Domaćinstvo sa 8 ha zemlje	Domaćinstvo sa 15 ha zemlje
	Z odrasla i 2 deteta	Z odrasla i 2 deteta	6 odraslih i 6 dece
12. jul	Doručak: 3 jajeta na masti, 250 g sira	1 l mleka, 10 kocki šećera	-
	Ručak: Supa od govedine, đuveč od govedine, 1.250 g mesa	200 g suve slanine, 500 g sira	
	Večera: Isto što i za doručak	3 jaja na masti i 1,5 l mleka	
13. jul	Doručak: 1 l soka	mleko	1 kg sira, 1 l mleka
	Ručak: 1 l soka, 1kg surutke, boranija na masti s mlekom (1 kg boran., 250 g mleka, 30 g masti)	mleko i sir	Krompir, presno mleko, sok, proja
	Večera; čorbasti krompir, 1 l mleka	mleko i kajmak	Krompir, 3kg mleka, 3 kg soka
14. jul	Doručak: nisu imali kad	kajmak na hlebu	0,5 kg sira, 2 kg soka, 1,5 kg mleka
	Ručak: 1 l soka, 250 g sira	moba	Sir, kiselo mleko
	Večera: kačamak na masti	-	Pržena boranija (2 kg boranije, 40 g masti, kiselo i slatko mleko)

Datum	Domaćinstvo sa 1,5 ha zemlje	Domaćinstvo sa 8 ha zemlje	Domaćinstvo sa 15 ha zemlje
	Z odrasla i 2 deteta	Z odrasla i 2 deteta	6 odraslih i 6 dece
15. jul	Doručak: Poste: parče proje i krastavci	Domaćin je mrsio. Pojeo je u toku dana: 2,5 l mleka, 200 g sira i 100 g slanine.	Poste: pogača, krastavci i salata od luka
	Ručak: proja, krastavci i luk	Kuvan krompir	Kuvan krompir
	Večera: Post (čorbast krompir (bez zejčina), krastavci	Ceo dan su kuvali krompir i jeli s krastavcima	Pržena boranija (2 kg boranije, 40 g masti, kiselo i slatko mleko)
16. jul	Doručak: 1 l soka	Mleko	3 kg soka, 0,5 kg sira, 1 l mleka
	Ručak: 1 l soka, čorbast krompir	mleka, hleba	krompir s mesom: 0,5 kg mesa, 3 kg krompira, supa (0,5 kg telećeg mesa), 3 kg kis. mleka i gibanica
	Večera: Čorba od pirinča, prženi luk, 1 l mleka	2 pržena jaja, 1 l mleka	Pržena boranija (2 kg boranije, 40 g masti, kiselo i slatko mleko)
17. jul	Doručak: "nemaju kad"	Domaćin je doručkovao kajganu od 2 jajeta sa sirom, a ostali parče hleba namazano kajmakom	Mleko, jaja, hleb
	Ručak: jagnjeće meso s krompirom, pržena boranija na masti zalivena mlekom	prženi krompir, 1 l mleka	boranija, krompir, kiselo mleko, sir i kajmak
	Večera: isto	0,5 kg sira, 1 l mleka	đuveč u šerpi, mleko, prženo pile
18. jul	Doručak: salata od patlidžana i krastavaca	1 l mleka	0,5 kg sira, 0,5 l mleka
	Ručak: 1 l soka, redak krompir	0,5 kg sira, 1 l mleka	Čorbast krompir, kiselo i slatko mleko, đuveč s piletom, pita od jabuka
	Užina: -	1 l mleka	-
	Večera: pasulj na masti, 1 l mleka	2 jajeta na masti, 1 l mleka	đuveč u šerpi, mleko, prženo pile

Izvor: Aleksandar Petrović, *Male Pčelice -Tuberkuloza-narodna medicina*, Beograd, 1934, str. 33-34.

U praznične dane seljanka je, ipak, nešto više vodila računa o kvalitetu jela "Nemamo mnogo piladije, ali nemam s čim ni meso da kupim. Danas je praznik (Mladenci), pa kad ne mogu da se omrsim, što da čuvam kokoške. Sve jedno, jaja su sad vrlo jevtina."⁴²⁷ Spremanju hrane seljanka se najviše posvećivala o slavi, preslavi, Božiću i Uskrsu. "Za slavu su spremili: supu od govednjg mesa, govedinu s hrenom, paprikaš od svinjskog mesa, kiseo kupus s svinjskim

⁴²⁷ Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, 1 deo, Beograd, 1935, str. 106

mesom, kolače 'bučkavce', gibanicu sa sirom i štrudlu." U istoj kući za Božić 1933. godine je bilo spremljeno: supa, govedina (rinflajš), paprikaš, kiseo kupus sa slaninom, gibanica, bučkavci, pečeno prase od 15 kg, a za Uskrs: 4 ½ kg pečenog svinjskog mesa, svinjski paprikaš, supa, pita sa sirom i jajima, osam litara vina i dva litra rakije.⁴²⁸

3.2.4. *Tekstilna kućna radinost*

U periodu kada je seljaštvo sve svoje potrebe podmirivalo proizvodnjom u sopstvenom gazdinstvu, odevanje svih članova porodice bilo je u isključivoj "nadležnosti" seljanke. "I ona je postizala dugih zimskih noći da izatka, oprede, sašije sve što je kome potrebno."⁴²⁹ U pojedinim krajevima, kao na primer u dolini Južne Morave, u privredno nerazvijenim, prvenstveno stočarskim područjima, udaljenim od većih gradskih centara, čak i pred Drugi svetski rat, nošnja seljaka i njena izrada je ostala vekovima neizmenjena. "Oni fanatično podržavaju sve narodne starine i običaje. (...) Ona ista seljačka odela iz doba Nemanjića i danas se nose. Marljive seljanke i sada na drvenom razboju izrađuju vunena sukna za muška i ženska odela. Sukno je obično čađave boje i vrlo podesno za sva godišnja doba, za rad, praznične dane ili odmor. Seljanke takođe same izrađuju konoplju i lan i tkaju platno za ubruse, marame i drugo."⁴³⁰

Slično je i u području Besne Kobile. Zauzete više bavljenjem oko stoke, tamošnje seljanke su češće izrađivale odevne i druge predmete, od materijala sa svog gazdinstva. "Inače, žena ima da radi mnogo. U duge zimske večeri, kraj lojanog žiška, žena zna da po celu noć sedi i prede silnu vunu koju je domaćin ostrigao sa svoga stada. Ništa se ovde ne kupuje za odelo. Muško se odelo pravi od sukna. Karirani pokrivači kakve smo dobili na Besnoj Kobili prava su remek dela naše domaće umetnosti. U inostranstvu bi ih prodali po skupe pare. Vunene čarape i rukavice su retko lepe i ukusne. Za razbojem, za preslicom, s iglama u rukama, tako provodi žena ovoga kraja. I za stokom. Jer stoka je sve i sva. Ovce što pokriju leti zelene pašnjake donose kući i meso i mrs, vunu i kožu. I koji dinar potreban da se kupi gas, šećer, so, i malo kafe i duvana. Sve ostalo se izrađuje u samoj kući."⁴³¹

⁴²⁸ Isto, str. 78, 79, 87.

⁴²⁹ Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 26.

⁴³⁰ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str.273.

⁴³¹ *Politika*, 10.323, 18. februar 1937, str. 12.

Snovanje za šarenicu

Deobom porodičnih zadruga i preorijentacijom gazdinstva na zemljoradnju, u najvećem delu Srbije, seljanki je ostajalo sve manje vremena za "rad u ruke", za rad na odeći. Otuda je najveći deo rublja i odela počeo da se kupuje. Kako se sve, ipak, nije moglo da kupi, bilo zbog nemanja novca bilo zbog udaljenosti varoši i gradova, odevanje članova svoje porodice, i tokom prve polovine 20. veka, bilo je važan zadatak seljanke, ali i pretežak teret na njenim plećima. Zbog zauzetosti na njivi i u polju, ona je ovaj posao sada još češće obavljala noću, uzimajući od odmora i sna. "Žena je tu mučenik: oči joj okapaju pri slaboj svetlosti na dugim večernjim bdenjima i jutarnjim urancima. Sve što se može uštinuti od odmora i od onog vremena neophodno potrebnog za spavanje, sve se utroši na pređenje i tkanje."⁴³²

U inokosnom seoskom domaćinstvu, seljanka je za kućnu tekstilnu radinost imala vremena uglavnom zimi, kada su noći duge. "Kako su zimski dani kratki, te se preko dana ne može svršiti ni kućevni posao kako treba, a kamo li ženski rad, žene i devojke ustaju noću i rade (od pola noći do pred zoru). Po neki put zovnu drugarice iz komšiluka, da 'nisu same'. Uz taj rad, razume se, ide i razgovor, pa i smeh, samo se ne sme glasno vikati, jer u istoj sobi spavaju svi ostali ukućani. Za osvetljenje tom prilikom služi im gas, sveća, žiža i luč."⁴³³

⁴³² Dobrilo Aranitović, "Sreten Vukosavljević o položaju žene u patrijarhalnom društvu", *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, VII, Prijepolje, 1979, str. 77.

⁴³³ Sveće su lojane i voštane, a grade ih same seljanke na taj način, što rastope loj i sipaju na zategnuta sveštila ili ugreju vosak i valjaju ga oko težinjave ili pamučne uzice. Lampe za gas u većine naroda su proste, puše se i slabu svetlost daju, te se zbog toga zovu žmiravci. Žiža se gradi (ako ima što nužno da se izradi ili se ima bolesnik u kući, a gasa i sveće nestalo) od loja koji se istopi u čanku ili na dnu čiraka, pa se napravi fitilj od pamuka, koji se jednim krajem umoči u loj, a drugi se kraj zapali. Luč se upotrebljava za osvetljavanje po kući, podrumu i mlekaru. – Jeremija Pavlović, «Život i običaji u Kragujevačkoj Jasenici i Šumadiji» *Srpski etnografski zbornik*, 22,

Kada seljanka, ni dugorajnim noćnim radom nije mogala da završi “svoje poslove”, u većini krajeva uobičajeno je da ona sazove “mobu”, odnosno sedeljku ili prelo. Ponegde, kao na primer u Levču, na ovaj način “žene i devojke najviše porade svoje poslove” Najčešće su ženske mobe za češljanje, grebenanje i pređenje vune, konoplje (težine) i lana, ali i “za dovršenje devojačke spreme i darova, kada mobnice pomažu i u šivenju (ili pošiću – u užičkom okrugu), pletenju, vezenju pa i u tkanju.”⁴³⁴

Seljanke na prelu

Zavisno od obima posla, a ponekad i od prostora u kući u kojoj se radi, različit je broj mobarki. Najmanje ženske mobe su kada se sastanu dve ili tri žene, najbliže komšinice, drugarice ili rođake. U prokupačkom srezu na mobama je obično između pet i petnaest žena i devojaka, u niškom kraju preko deset, u boljevačkom srezu po 20 i više, u Rađevini ponekad na prela dolazi od 30 do 40, a u Levču i po 50 do 60 mobarki.⁴³⁵

I dok su mobe i prela za ženu prvenstveno radno okupljanje, za muškarce su ona prilika za zabavu. “Prelje se nalaze u jednoj prostoriji, a muškinje u drugoj. Ako prelje ne mogu da ‘stanu’ u tu prostoriju, a domaćica nema još jednu, prelje predu i u nečijoj kući u komšiluku.

Svaka prelja donosi sa sobom preslicu i vreteno i prede za domaćicu vlakna od lana i konoplje – što je ona pripremila. Vuna se na prelina ne prede, jer je skupocenija, a prelje ‘nikad jednako ne predu’.

Muškarci se nalaze u ‘kući’, to jest u onoj odaji koja je od brvana, gde se nalaze ognjište, banak (klupica od cigala uz sobni zid pored ognjišta) i verige. Sede

---

Beograd, 1921, str. 53, 54.

434 Milan Z. Vlajinac, *n.d.*, str. 40,41

435 *Isto*, str. 160-162.

oko vatre, dodaju joj drva, šale se, igraju mice ili karata, piju rakiju.”⁴³⁶

“Najteži i najnaporniji posao žene je tkanje. Dok je vunu za vreme leta oprala, lan i konoplju prorodila, svršila je veliki posao. Svako ono poveseo, i svaka ona kudolja na preslici odnela je mnogo, mnogo ženske snage. Tu muškarac nije učestvovao. Dok s jeseni, muškarci idu na prela da se nadrugivaju, da se sastanu, žene na tim istim prelina predu, prepredaju - rade važan posao. A kad se kasnije priredi razboj za tkanje, onda žena po ceo dan, po dobar deo noći, pri slaboj svetlosti, u zagušljivoj sobici, lupa na razboju, nogama gazi, izvlači čunak i pritiskuje ga. Ona gubi svoja leđa, kvari svoje oči i pluća - gubi onu dragocenu snagu koja je preko potrebna našem seoskom detetu. A sve se to mora. Bez toga i ne može biti, ako nećemo dogodine da idemo goli i pocepani, ako hoćemo da odenemo sebe i svoju decu, ako hoćemo da kćerima spremimo ruvo za udaju.”⁴³⁷

Od lana, konoplje i pamuka seljanke su tkale raznovrsna platna: *težinjavo* – osnova pamuk, a potka težina, *đočano* – žuti pamuk i potka i osnova; *ćenarno* – pamuk osnova, a ćenar potka; *beljeno* – beli pamuk i osnova i potka. Peškire su seljanke tkale sa raznobojnim svilenim i pamučnim usnivkama, po kojima su zatim vezle alenim i crnim pamukom i prišivale, uglavnom, “kupovne” čipke. Težinjavo i đočano platno one su koristile za izradu svakodnevnih košulja, a beljeno i ćenarno za praznične - “stajaće”.⁴³⁸

Izuzev platna i rublja, seljanke su izrađivale i razne vunene predmete: džempere, čarape, šalove, kape, rukavice, nazuvice, štrike (čipke), narukvice, šarenice, jastuke, tkanice, suknje, torbe, torbice, podvezice i sl.

Čarape su posebno ukrašavane, vezom. “Seljanke vezu svoje čarape raznobojnom vunicom, gradeći na njima šare i vodiće. Mogu se šare i vodiće i plesti, ali su bolje kada se navezu. Šare su većinom cvetovi od ruže sa lišćem, a vodiće su: više cvetova simetrično sastavljenih i međusobno povezanih po nekom naročitom rasporedu... Vezovi se obično počinju sa tuđih radova pregledanjem i brojanjem. Obično seljanke jednog sela imaju slične vezove na odelu koje je drugačije od vezova u susednom selu. Na vašarima se po njima poznaje iz kog je sela koja devojka.”⁴³⁹

Od opredene vune seljanke su u pojedinim krajevima tkale i sukno. Za njega je u Šumadiji vuna morala biti crna, bilo od crnih ovaca ili obojena crnom bojom. Više nego u ostalim područjima, sukno su tkale seljanke u užičkom, i posebno u pirotskom okrugu, koje je bilo cenjeno u celoj Srbiji, pre svega, u beogradskom, valjevskom i podrinskom okrugu. Inače, seljanke u okolini Pirota bile su čuvene po izradi ćilima, što je bilo veoma značajan dopunski izvor prihoda.⁴⁴⁰

U pojedinim krajevima Srbije, pogotovo u vreme krize i izrazito nerodnih

436 Momčilo Tešić, «Narodni običaji iz okoline Požege», *Užički zbornik*, 15/1986, str. 411.

437 Momčilo Isić, “Žene i deca na selu u Srbiji između dva svetska rata”, *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4, Beograd, 2006, str. 247

438 Jeremija Pavlović, “Život i običaji u Kragujevačkoj Jasenici i Šumadiji”, *Srpski etnografski zbornik*, 22, Beograd, 1921, str. 12.

439 Isto.

440 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995, str. 132,133.

godina, ženskim ručnim radom popunjavan je i kućni budžet, koji se ponekad samo od toga i sastojao. "Jer dok pre rata naša Šumadinka, naša žena iz cele malene Srbije nije imala potrebe da unovči čak i svoj ručni rad, danas je to vrlo često jedini izvor zarade i prihoda. U opštoj krizi i besposlici, kad njive i polja donose male prihode, kad ljudi ne mogu da nađu nikakave stalne ili uzgredne zarade, i žene su primorane da rade, jer se njihova radna snaga više traži pošto je jeftinija. Ali se i ta tražnja brzo zadovolji, jer je vrlo mnogo nezaposlenih žena, a zatim mnogo je više žena koje su porodicom i decom vezane za kuću, ali koje umeju lepo da rade ručne radove, da tkaju, vezu i pletu i koje će premorne ipak naći snage da ponešto urade i od ručnog rada, koje će ukrasti od svog sna i odmora samo da bi mogle pomoći i spasti svoju porodicu. Sa savesnošću koju može samo da ima majka i požrtvovanjem koje ima žena, naše žene daju maksimum svoje snage i nalaze puta i načina da zarade i pomognu svoje."⁴⁴¹

U velikoj nevolji, zbog oskudice u novcu za nabavku i najnužnijih potreba za život, a pri bogatoj ponudi ženskih ručnih radova po pijacama, grčevito se boreći da zaradi, seljanka je trgovcima-prekupcima prodavala čak i u besenjeje svoje ćilime, vezove, čipke i sl. "Žena seljanka zna koliko truda i muke, koliko naprezanja očiju, koliko dangube, koliko strpljenja treba da uloži dok napravi jedan ćilim, dok izveze košulju itd. A seljanka sama zna koliko će joj kupac platiti za njen trud, za njene neprospavane noći, za njena ukočena leđa, za njene izbodene prste, za njene umorne oči. Svako se divi lepoti naših narodnih vezova, naših ćilima, pa se ta roba u varoši i skupo plaća. Između nadnice koju žena dobiva za svoj vez, i cene toga veza u varoši, mnogo je veća razlika nego između prodatog govečeta i mesa u varoši."⁴⁴²

Ženskinje pri popodnevnom radu, Giljan, 1911.

⁴⁴¹ *Zemljoradnička zadruga*, 24, 16. jun 1935, str. 369.

⁴⁴² *Zemljoradnička zadruga*, 22, 2. jun 1935, str. 336.

Svoje ručne radove seljanka jedino nije radila za vreme praznika, čiji je broj bio različit u pojedinim krajevima. U Kragujevačkoj Jasenici seljanke, na primer, "osim nedelja i praznika, koje crkva i škola svetkuju" ne rade još u ove dane: na Krstovdan pred Bogojavljenjem, Časne verige, Antonija Velikog, Jevtimija, Gligorija Bogoslova, Jovana Zlatousta, Vračeve, Svetog Trifuna, Zadušnice, Todorovu Subotu, prvo i drugo obretenije glave svetog Jovana, Mučenicu Evdokiju, Mladence, Markovdan, letnjeg Svetog Nikolu, Vračeve (Kuzmana i Damjana), Prokopija, Arhandela Mihaila letnjeg, Ognjenu Mariju, Trnovsku Petku, Svetog Panteliju, Makeviju, Vartolomeju, Svetog Stefana, Svetog Simeona, Bogorodični pokrov, Svetog Tomu, Đurđić, Svetu Varvaru, Badnji dan. Na Badnji dan u zoru devojke dovršavaju svoje radove, da ih o Božiću "ne popljuju babe", a to su žene već morale doraditi ranije. Inače, sem mešenja, druge radove ženske na Badnji dan ne rade. Sa nedeljama i ostalim praznicima i s osamnaest petaka pred velike praznike — to je 135 dana u godini.⁴⁴³

3.2.4.1. Transformacija ženske narodne nošnje

Zbog ubrzanе preorijentacije poljoprivrede od stočarstva ka zemljoradnji, za koju je trebalo više vremena i radne snage, i skoro potpunog raspadanja seoskih porodičnih zadruga i podele na inokosna domaćinstva, u kojima je žena uz muža glavna radna snaga u polju, već početkom 20. veka počela se menjati i ženska narodna nošnja, prvenstveno praznična. "Prešlo se na 'mešanijsko' uglavnom pamučno tkanje, kako platna za košulje tako i za suknje i ostalo. Devojke su pravile košulje od belog pamučnog platna, koje su same tkale, krojile i šile, sa čipkama na rukavima i čipkastim umetkom na grudima. Preko košulje nosilo se somotno jeleče vezeno srmom i išarano 'laskavicama', a preko toga 'dreška' od tankog kupljenog platna. (...) Suknje su tkane od vune ili pamuka, a takođe i kecelje, šarane srmom i vezene raznobojnim kupljenim vunicama. Ako je platno za 'zapregu' kupljeno, onda to nije više 'zaprega', već 'vistan'. Na nogama su nošene klot crne čarape ili izvezene raznobojnom vunicom, a pletene u ranfli."⁴⁴⁴

Nakon završetka Prvog svetskog rata, u kome je Srbija izgubila ogroman broj najsposobnije muške radne snage, seljanki je ostajalo veoma malo vremena za izradu, pogotovo složenijih delova narodne nošnje, za koje je trebalo ponekad i 2-3 godine, kao na primer, za ukrašavanje "zubuna". Takav rad se, naime, smatrao neproduktivnim u izmenjenim privrednim uslovima, pa čak i štetnim. Izrada ove odeće se otuda sasvim napuštala, ili je pak znatno pojednostavljivana. Još veće izmene pretrpela je svakodnevna ženska narodna nošnja, koja je, u skladu sa sve većim angažovanjem seljanke u polju, postajala jednostavnija i prilagođenija ovim poslovima.

Oaze narodne nošnje, i muške i ženske, najduže su ostala privredno

⁴⁴³ Jeremija Pavlović, «Život i običaji u Kragujevačkoj Jasenici i Šumadiji», *Srpski etnografski zbornik*, 22, Beograd, 1921, str 101.

⁴⁴⁴ Miloš Milosavljević, *Planinica*, Zaječar, 1989, str. 144,145.

nerazvijena, prvenstveno stočarska područja, naročito ako su još i udaljena od većih gradskih centara. U dolini Južne Morave ona je, čak i pred Drugi svetski rat, bila slična onoj iz davnih vremena. "Za ženska odela upotrebljava se takođe domaća tkanina, ručne izrade i pletenja. Za razliku od muških odela, koja su od jednobojnog debelog sukna, ženske tkaju za svoja odela tanku pređu. Ova tkanina, namenjena za ženske suknje i kecelje, prošarana je raznim bojama pređe na kojoj su umetnute staklene đinđuve sedefaste boje. Vunene džempere, šalove, marame, čarape, sve to i danas pletu i izrađuju njihove žene na pet čeličnih igala. Na glavi žene nose bele marame ili vunene šalpe pletene, džubrane boje."⁴⁴⁵

Zimska devojačka nošnja, Požarevački okrug, 1928.

Odeća domaće izrade ostala je duže obeležje seljanke i u siromašnijem, platinском području valjevskog okruga. "Dok se kod Podgoraca retko može videti šešir (kod muških), a kod ženskih kupovne suknje i ostale haljine, dotle je u 'donjim selima' to sasvim obična stvar."⁴⁴⁶

Varoško je bilo i praznično odelo žena i devojaka u siromašnom selu Male Pčelice u studeničkom kraju. "Uzged ćemo napomenuti, da se žene i devojke u ovom selu sve odevaju po varoški. To jest na njima je sve kupovno. Jako pada u oči kontrast između oblačenja žena kad su na radu ili u kući, i kad je neki praznik ili igranka. To nam je osobito palo u oči prilikom jedne mobe. Žnjela se pšenica. Dok se radilo sve su devojke i žene bile obučeno u obično staro odelo. Kad je došlo veče i počela igranka, sve su se devojke preobukle u tanke svilene

⁴⁴⁵ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str:273.

⁴⁴⁶ Isto.

čarape, lakovane cipele s visokim štiklama..."⁴⁴⁷

Da ekonomski momenat nije presudno uticao na transformaciju i na napuštanje ženske narodne nošnje u najvećem delu Srbije u međuratnom razdoblju, pokazuje primer Beogradske Posavine, gde se ženska narodna nošnja zadržala zahvaljujući karakteru privređivanja i njegovoj sprezi sa psihološkim činio-cem. "Glavni uzrok sporije transformacije narodne nošnje i materijalne kulture u ovim selima leži poglavito u slabijem prodiranju novčane privrede, jer se ovde poglavito zasejavaju i iznose na trg usevi koji jedanput godišnje stasavaju. Stoga žena u beogradskom posavlju ima vremena na raspolaganju za rad na nošnji pošto ne uzima intezivnog učešća u proizvodnji za trg, kao njena sestra u beogradskom podunavlju i torničkim selima, kojoj gajenje useva koji sukcesivno stasavaju omogućava brže i češće dolaženje do novca i na taj način do brže promene nošnje."⁴⁴⁸

U Beogradskoj Posavini ženska narodna nošnja pretrpela je jedino izmene u detaljima, materijalu, načinu i sredstvima izrade, dok je tip nošnje ostao skoro nepromenjen. "Starinske kudeljne košulje sa ulamom na zarukavlju i taslijare sa kukačom kolirom zamenjene su danas pamučnim, koje se režu po starinskom kroju i krase se takođe po starinskom rasporedu, ali se više ne vezu starinski motivi već novi cvetići i venčići i to tehnikom punjenja, kao u šarenom gradskom vezu. Nose se još starinske suknje alenke i crvene (šarenke), tzv. suknje za 'predevanje', koje su u mlađeg ženskinja pri dnu izvezene raznobojnom vunicom. I danas devojke pripasuju samo jednu kecelju spreda, a žene leti po dve: prednjaču i stražnjaču. Kecelje u mlađeg ženskinja su od cepane vunice sa motivima ružicama, granama, grožđem, izvezenim raznobojnom vunicom.

Za velike praznike služe kecelje od somota izvezene takođe raznobojnom vunicom, a za radni dan pantljikare, vunene kecelje na kojima se smenjuju dvonitno tkanje i kleč. Starije žene najčešće nose sitare, čunkare, proste dvonitne vunene kecelje, najčešće vrane boje. Mlađe ženskinje se opasuje tkanicama od mesinga, retko od srebra i kolanima, kićenim (ukrašenim vunenim gombicama i raznobojnim perlama) kavenim i žutim. Na nogama mlađe ženskinje ima jednobojne vunene čarape, opanke, cipele ili papuče, a starije od alene i vrane pređe ukrašene često starinskim motivima i opanke. Osobitu originalnost ove nošnje čine 7 udignutih skuti u sukanja, koje mlađe ženskinje ne spušta ni u vreme najvećih mrazeva, osim u crkvi prilikom pričešća."⁴⁴⁹

Budući da je najranije otpočela preorijentaciju svoje poljoprivrede, da je u njoj najbrže tekao proces raspadanja seoskih porodičnih zadruga i da je ona pretrpela najveće ljudske žrtve u ratovima, Šumadija je prva pristupila i promeni u odevanju svoga seljaštva. "Sve veća potreba unovčavanja poljoprivred-

447 Aleksandar Petrović, "Male Pčelice – tuberkuloza – narodna medicina", *Zbornik zdravstvenih proučavanja i ispitivanja sela i narodnog života*, III, Beograd, 1934, str. 18.

448 Milena D. Dapčević, "Dve lepe narodne ženske nošnje u Srbiji", *Zadružni kalendars Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu za prostu 1926. godinu*, str. 109.

449 *Isto*.

nih proizvoda nije dozvoljavala da se žena i dalje posvećuje čisto domaćoj privredi. To više nije dozvoljavao ni novi princip rente ženine radne snage. Mnogo se više rentiralo da se za ženu šumadijskog seljaka odvoji jedan deo ženinog unovčenog rada za kupovinu industrijske, gotove materije radi njenog odevanja. U takvim prilikama koje su se naglo razvijale posle rata, počela je šumadijska žena da napušta svoju seosku nošnju.”⁴⁵⁰

Kitnjastu stariju žensku narodnu nošnju zamenjivala je jednostavnija i udobnija. U njoj su zastupljeni samo oni delovi odela koji su se pokazali praktični za zemljoradničko zanimanje. “Odelo se kroji uz telo, upravo tako da nije tesno ni suviše široko. Upotreba ornamenata je umerena. Oni imaju ne samo ukrasnu nego i praktičnu ulogu, jer se upotrebljavaju kao porub na ivicama i po šavovima. U izboru kroja i vrste odela kao da je odelo bosanskih doseljenika imalo najviše uticaja, jer se samo tako može objasniti srodnost današnje narodne nošnje u Šumadiji i u Bosni. Svojim praktičnim osobinama narodna nošnja u Šumadiji ima neprestani uticaj, pa se po ugledu na nju počelo krojiti i šiti odelo po svoj Srbiji, a u novije vreme ona je prešla i u oblasti izan granica Srbije.”⁴⁵¹

Ženska šumadijska nošnja se svela na jedan veoma uprošćen tip sa trima varijantama. Prvu (stariju) čine listana (naborana) suknja, zaprega, jelek ili anterija; drugu čini tkana listana suknja, “rekla” od fabričke materije i libade, a treću suknja i rekla od fabričkih materijala, ali sa nasleđenim krojem tradicionalne nošnje.”⁴⁵²

Uz pojednostavljenje seoske nošnje, kako bi se skratilo vreme njene izrade, usledilo je i njeno prilagođavanje fabričkim materijalima, od kojih se, sve češće, izrađivala i praznička nošnja seoskih devojaka “Današnja ženska nošnja kod starijih Jaseničanki gotovo je slična predratnoj, samo se izmenila devojačka, koja se mnogo približila varoškoj, i to više ona, koja je praznička, a manje svakidašnja.”⁴⁵³

Izveštavajući Kraljevsku bansku upravu Drinske banovine o opštim prilikama u užičkom srezu 1934. godine, sreski načelnik takođe zapaža: “Primećuje se iz godine u godinu kako odelo od domaće izrade biva potiskivano fabričkom izradom, naročito se to oseća kod ženskog pola.”⁴⁵⁴

Transformacija prazničke devojačke nošnje, skoro u gradsku, zabrinula je seljaštvo, jer mu je znatno povećala finansijske izdatke, pogotovo kada su devojke bile neskromne, zahtevajući za svaki drugi vašar ili sabor novu, čak i svi-lenu haljinu.”⁴⁵⁵

450 *Politika*, 8.741, 11. septembar 1932, str. 5.

451 Petar Ž. Petrović, “Šumadijska Kolubara”, *Naselja i poreklo stanovništva*, knj. 31, Beograd, 1949, str. 82,83.

452 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 274.

453 Jeremija Pavlović, “Život i običaji u Kragujevačkoj Jasenici i Šumadiji”, *Srpski etnografski zbornik*, 22, Beograd, 1921, str. 38.

454 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 274.

455 Jeremija Pavlović, “Život i običaji u Kragujevačkoj Jasenici i Šumadiji”, *Srpski etnografski zbornik*,

Zubun su devojke i mlade žene u Šumadiji počele da odbacuju već posle Prvog svetskog rata, da bi se nakon Drugog sveskog rata retko viđao i kod starijih žena. "Valjda nije bio dovoljno lak, a svojim brojnim štepovima i dvostrukošću materijala sa pamukom između njih, delovao je nekako kruto i osim stasa nije pokazivao mnogo od onoga što treba sve da se vidi i nasluti. Tako su ga žene napustile iako je nudio dosta toplote i zaštite, koju druga odeća nije davala u meri koju je zubun pružao. Podelio je sudbinu mnogo čega i sa svojim kopčama koje su se redale od pojasa pa sve do pod grlo. Umro je zajedno sa onima koji su ga nosili."⁴⁵⁶

Ekonomskim napredovanjem selo se sve više približavalo gradu i postajalo sve značajniji potrošač njegove privrede. Naročito je to važilo za devojke, koje su kupovale gradsku odeću. "U odevanju i obujanju se zapaža takođe silan napredak: kod žena preotima mah nošnja sitnoga i srednjega građanstva." Za praznično žensko letnje odelo u valjevskom kraju podvlačilo se: "Danas se gotovo redovno nose varoške haljine, svilene ili štofane, sa dugačkim ili sasvim kratkim rukavima, tanke čarape otvorenih boja i polucipele sa visokim potpeticama. I donje rublje je skrojeno i sašiveno po ugledu na varoško." Takođe, i za praznično žensko zimsko odelo se primećuje: "Sada se po ugledu na varoš nose džemperu raznih boja i obični zimski kaputi. Mlađe i bogatije devojke nose na glavi i kupovne kape."⁴⁵⁷

Ne samo imućnije, varoški su se sve češće odevale i žene i devojke iz siromašnijih porodica. Takmičarski duh se izuzetno brzo širio. Siromašne devojke "nisu smele" da izostanu za svojim bogatijim drugaricama. "Danas je kod seoskog sveta, a naročito kod ženskinja, preovladalo odelo iz dućana, na štetu našeg narodnog odela i naše domaće radinosti – domaćih tkanina. Mesto vune i kudjelje zauzeo je cic i porhet, i niko ne vodi brigu o tome, koje je tvrđe, praktičnije od ovih dveju tkanina. Glavno je samo to, da je takvu haljinu kupila ta i ta, pa kad je ona kupila zašto i ja da ne kupim; zar je ona štogod bolja od mene? To ćete čuti u svakoj seoskoj kući, gde su se već počele uvlačiti u strane krpe...

A žene?! Boga mi ne mogu u cicu i porhetu da čuvaju stoku i predu težonu (a nisu je ni posejale), niti da muzu krave i ostalo, jer će se uprljati i pocepati, već gledaju da su što češće u gradu na trgu, pa makar tamo išle zarad prodaje jednog ili dva para pilića, ili nekoliko jaja, i kad to prodadu videćete ih da trče pravo u dućan, da za taj novac kupe vunice, đinđuva, minđuša pa čak i belih rukavica, ili će gledati da izaberu što lepši cic za suknju i reklu, tek samo da im je na oči lepo, a koliko će trajati i da li će izbledeti, o tome one ne vode računa. I najsiromašnija devojka nadničice, samo da kupi amrel ili cokule, a kudjelju neće ni da pogleda, jer je sramota da devojka prede kudjelju!"⁴⁵⁸

22, Beograd, 1921, str. 38.

456 Milan Lj. Karović, *n.d.*, str. 84.

457 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 275.

458 *Osmi kongres Srpskih emigrantičkih zadruga, održan 21,22 i 23. septembra 1903. godine u Negotinu*, Beograd, 1904, str. 162.

Dešavalo se da su se siromašniji zaduživali, često i pod veoma nepovoljnim uslovima, radi nabavke što skupocenijeg odela za svoga sina ili za svoju kćerku. "U Americu su nam pričali kako je opštinski služitelj svojoj kćerki kupio 'varoški' kaput iako nije imao u svojoj kući gde ga skloni, već ga je susedu davao na čuvanje."⁴⁵⁹

Ovi izdaci su posebno često podmirivani zaduživanjem u vreme poljoprivredne krize, kada su seljakovi prihodi višestruko opali, što je dodatno otežavalo i onako teško njegovo ekonomsko stanje. Otuda se moglo čuti: "Još jedna opšta pojava koja davi ovdašnjeg seljaka, to je tzv. 'moda'. Ona dolazi do izražaja naročito u onim porodicama koje 'spremajaju' devojkicu za udaju."⁴⁶⁰ Tako je jedna porodica u selu Banjanima u tamnavskom srezu, za kratko vreme u avgustu, oktobru, novembru i decembru 1931. izdala za odelo osamnaestogodišnje devojkice 379 dinara, uz još 288 dinara, utrošenih na nju u pet navrata između 15. decembra 1930. i 31. jula 1931. godine. Poređenja radi, troškovi za obradu zemlje od 1. jula 1929. do 31. jula 1930. iznosili su u ovoj porodici 2.528 dinara. Istovremeno, jedna mc pšenice se prodavala po ceni od 150, a mc kukuruza za 100 dinara.⁴⁶¹

Poput prazničnog, i svakidanje seljačko odelo sve češće je bilo od fabričkih materijala. "Na mesto svoje domaće tkanine Banjanci su malo pomalo počeli kupovati fabričku. Sad je već sramota videti mladića samo u gaćama. Svi nose čakšire, i leti. Sukno je fabričko. Isto tako i žene: i one od posle rata nose gotovu fabričku tkaninu. Ženskinje osim košulja, nemaju na sebi ništa više, što bi same izatkale. Sve što je na njima kupljeno je u dućanu. Šila je krojačica." Za razliku od prazničnog ono je jedino dosta skromnije izrade i od jeftinijeg materijala, a često je bilo i okrpljeno, pogotovo kod siromašnijih."⁴⁶²

Orijentacija odevanja seljaštva na fabričke tkanine, osim što je povećavala njegove izdatke, smanjivala je obim kućne tekstilne radinosti i time je uticala na opadanje dohotka svakog seoskog domaćinstva. Da bi se "razorni" uticaj "mode" zaustavio, a selo "spasilo" još većeg osiromašenja, uporedo sa prodiranjem varoške odeće na selo otpočela je propaganda za povratak narodne nošnje, izrađene od domaćih materijala, uz isticanje njene prednosti. "Odelo od domaće izrade dosta je jeftinije i dosta izdržljivije. Za težaka odelo fabričkog porekla je neizdržljivo, slabo i nepostojano."⁴⁶³

---

459 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 276.

460 Isto.

461 Isto.

462 Isto.

463 Isto, str. 277.

*Devojke u današnjoj nošnji,
Pirkovac, Svrlijig, 1931.*

U tom smislu davana su i objašnjenja: “Za seljačko odelo ne uzima se narodna tkanina - naše sukno od vune domaćih ovaca, niti platno od domaće kudjelje i lana, već inostrane krpe ili naše fabričke tkanine, ali od tuđeg pamuka, vune ili svile. Sve te sirovine uvozimo za skupe pare, dok naš seljak svoje žito i stoku prodaje inostranstvu u bescenje.”⁴⁶⁴

“Nošnja lepa, spretna, proizvodi svoji
Prava čista vuna i u lepjoj boji
Jer mi uvozimo tuđu robu, bato,
I za tuđe đubre ide naše zlato;
A u našoj zemlji vuni niske cene
Trebalo da je rade mnoge naše žene.”⁴⁶⁵

Moglo se, takođe, čuti: “Zar je bolje videti seljanku u sukni od cica i porhe-ta, gde ide za ovcama – i ako zakači za trn ode pola suknje – nego u sukni od vune?”⁴⁶⁶

Kampanja za povraćaj narodne nošnje posebno je bila izražena u vreme poljoprivredne krize. Krajem 1935. godine osnovano je u Beogradu i društvo “Narodna nošnja”, sa zadatkom da radi na podizanju seoske kućevne tekstilne industrije i proizvodnje narodnih tkanina i težnjom da obnovom seljačke narodne nošnje unapredi seosku privredu, posebno: ovčarstvo, kudjeljarstvo, lanarstvo, svilarstvo, kao i da učini masovnijom upotrebu novih preslica s nožnim pogonom, odnosno tkanje na novim razbojima sa brzim čunkom.⁴⁶⁷

Točak istorije nije se mogao zaustaviti. Ekonomskim napredovanjem selo

---

⁴⁶⁴ Isto.

⁴⁶⁵ Isto.

⁴⁶⁶ Osmi kongres Srpskih emljoradničkih zadruga, održan 21,22 i 23. septembra 1903. godine u Negotinu, Beograd, 1904, str. 162-164.

⁴⁶⁷ Momčilo Isiđ, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 278.

se sve više približavalo gradu, što je za posledicu nužno imalo i promene u načinu odevanja. "Narodne seoske nošnje su u Srbiji, koje su do današnjih dana dotrajale, više ili manje u povlačenju. One uzmiču ispred razvijenog ukusa, novog vremena i razvijenih ekonomskih odnosa, koje nova privreda sobom donosi. Savetovati zemljoradničkim porodicama da se vrate starinskim nošnjama i načinima rada, značilo bi, želeći vraćanje društva unatrag, povratku primitivnoj materijalnoj kulturi, ekstenzivnom stočarstvu i feudalnom načinu produkcije."⁴⁶⁸

3.2.5. *Dnevnik rada jedne seoske porodice*

Šta je sve nosila na svojim plećima domaćica u jednom siromašnom inokonsnom, nadničarskom domaćinstvu, od pet članova (muž 52, žena 47, sin 20, kći 17, kći 8, sin 5 godina), koje je imalo kuću, nešto malo kućnog placa sa baštom i dva dana orače zemlje, a od stoke, 10 kokošiju i tri svinje, veoma upečatljivo pokazuje dnevnik rada svih članova koji je iz dana u dan vodila medicinska sestra. Navešćemo samo neke najupečatljivije delove:

Utorak, 3.1.1933. Domaćin je kod kuće. Sin je u skitnji po selu, ceo dan ne radi ništa. *Domaćica je do podne spremala ručak, posle podne je od svoje stare velike košulje šila sinčiću prsluče i gaćice.*

Četvrtak, 5.1.1933. Domaćin je u gostima kod svoje sestre, koja je bila ubojnica. Sin je u Beogradu na igralištu. *Domaćica sprema kuću, gotovi ručak, pere rublje.* Starija kći, što je u službi kod P., plače, nema novaca da kupi maramu. Sad svi traže kod koga će da pozajme novac. "Već je devojka, ide praznik, pa ne može da je ne ponovimo, makar čim!" Marama, koju žele da joj kupe košta 100 dinara.

Nedelja, 7.1.1933. Domaćin igra karte s komšijom. *Domaćica radi po kući.* Sin je po selu, "skita se". *Po podne žena je spavala, a kad je ustala, čistila je sneg s tavana.* Krov propušta sneg. Domaćin je sekao drva da kuvaju večeru.

Nedelja, 22.1.1933. Domaćin je u kafani celoga dana. *Domaćica je spremala ručak, po podne je naplitala pete na čarape devojčice, koja ide u školu.* Sin se sanjka. Starija kći radi kod gospođe P. Dete je ozdravilo, nisu ga nosili u bolnicu.

Ponedeljak, 23.1.1933. *Domaćica je ustala rano da dovrši čarape detetu, koje ide u školu. Po kući nije se ništa spremalo.* Domaćin leži u postelji: "nemam šta da radim, došao sam sinoć u jedanajest iz kafane". Sin je po selu. Ide kod stričeva da nešto posluša, igra karte sa momcima.

Razgovor između muža i žene: Muž: "dete je ozdravilo pa sad smo slobodni". Žena: "ne znam šta da radimo za našega đaka, kako i sa čim da kupimo i mi njemu nešto za Svetoga Savu. Neka se ono malo-obrađuje. Nemamo sa čim da joj što god, što god kupimo..." Žena: "Zora je već devojka, njoj je 17 godina, ona nema ni par čarapa da je izradila. Nema se odakle... Samo što po koje jaje kad prodam, kupim po nešto za kuću".

Nedelja, 2.2.1933. Domaćin je ležao u krevetu do 10 sati. Kad je ustao, isekao

⁴⁶⁸ Milena D. Dapčević, *n.r.*, str. 110.

je drva i doneo vode. Posle toga ceo dan je sedeo s komšijama i razgovarao. Sin je do podne spavao, posle podne bio na igranci. *Domaćica je mesila proju i kuvala ručak. Mesim proju svaki dan, jer je niko neće da jede kad ostane za sutra dan*”.

Četvrtak, 23.2.1933. Domaćin i sin riljaju. *Domaćica radi po kući i pere rublje. "Perem rublje samo Milosavu, jer on je momak i nije se presvukao ove nedelje". Mesila je proju, a po podne plela zaovi čarape.*

Nedelja, 26.2.1933. Uskršnje poklade. *Domaćica je ustala rano i otišla na pijacu da proda jaja da kupi štogod za poklade, kao i svilu za tkanje.* Domaćin i sin spavali su do 10 sati. *Domaćica se vratila oko-11 sati Prodala je jaja za 4 banke, po 12 komada za banku. Kupila je jedan hleb za 3,50 dmnara i 1/2 kgr. pirinča od 8 din. kilo.* Kad je domaćin ustao, otišao je u kafanu. Posle ručka tako isto. Sin je celoga dana bio na ljujašci.

Nedelja, 12.3.1933. Domaćin je u kafani. Sin je bio po selu i na igranju. *Posle podne domaćica je probirala pasulj za sejanje i vejala je arpadžik.* Muž joj je pomagao.

Ponedeljak, 13.3.1933. Domaćin do podne nije ništa radio. *Domaćica je rano ustala, počistila kuću, spremila ručak. Posle ručka domaćin i domaćica su riljali baštu.* Sin je po selu.

Četvrtak, 16.3.1933. Domaćin i sin riljaju u nadnicu. *Domaćica je iznela sve stvari iz kuće na dvorište, da se vetre, počistila sa ćerkom kuću, umesile su kiselu proju. Posle toga su zajedno riljale baštu.* Starija kći više ne služi kod gospođe P. *"Žurimo baštu da posejemo. Svi su već posejali a mi još nismo ni zemlju spremili. Nemamo čime da plaćamo oranje, pa zato moramo polako da riljamo"*.

Subota, 18.3.1933. Domaćin n sii riljaju u nadnicu. *Domaćica je sa ćerkom spremila kuću, pristavila ručak i onda su ceo dan riljale.* "Kako sad po ceo can riljamo, dobro bi bilo, kad bi imali što jače da se pojede", žali se domaćin.

Subota, 1.4.1933. Domaćin radi kod svojih, tamo se i hrani. Sin je kod kuće, "ništa ne radi, čita knjige". *Domaćica čim je ustala pozvala je jednu babu da joj pomogne uvesti platno za "odelo, virange, peškire i čaršave".* Osnova je "88 aršina, 1 oka pamuka". Dok se sve spremilo za tkanje koštalo je 75 dinara. "3 parčeta pamuka po 14 dinara, 3 basme svile za potku po 7 dinara" i još je potrošila 12 di-nara. "Imam ćerku za udaju, pa moram da je spremam". Kći je po kući spremala i kuvala. *Od podne obe su prale rublje.*

Nedelja, 2.4.1933. Muškarci su ustali dockan. Domaćin je u kafani. Sin kod kuće, "Čita roman". *Domaćica je radila po kući, čistila đubre iz štale, spremala je za leto, da u njoj kuva.* Kći pomaže susedu da sade luk. (Iako je nedelja). Svi idu bosu, "nemamo sućim da kupimo opanke".

Četvrtak, 6.4.1933. Domaćin radi u nadnicu. Sin: "samo čita roman, ništa ne radi". *Domaćica je ustala rano da opere i čim je oprala, odmah sela za razboj. Žuri se da izatka suknjicu detetu za vrbicu, a starijoj ćerci za Uskrs. Dok je majka prala, kći je malo tkala, "da se ne dangubi".* Pa je onda spremala po kući.

Petak, 7.4.1933. Blagovesti. Domaćin kreći sobu. Sin ništa ne radi. *Domaćica čim je ustala, spremila je nešto po kući i odmah otišla kod zeta da s njim na*

njegovim kolima prevuče sa njive neke žile i trupce od davno isečenog drveća, za gorenje. Kći js spremala ručak.

“Sutra je Vrbica. Dete nema šta da obuče za vrbicu, a ide u školu. Nisam mogla da izatkam dockan sam metnula u razboj”.

Subota, 8.4.1933. Domaćin danas kreči kod drugoga. *Domaćica čim je ustala sela je za razboj da tka. “Ništa nije ni ručala” žuri se što pre da svrši.* Kći radi po kući, kad mama ustane, ona je neko vreme zamenjuje. Sin ne radi ništa.

Nedelja, 9.4.1933. Spavali su dugo. Domaćin je bio u kafani. Sin je bio “s nekim drugovima” prvo po selu, pa onda u kafani. *Domaćica i kći radile su po kući.*

Utorak, 11.4.1933. Domaćin kreči kuću kod nekog. Radiće nekoliko dana, ne zna koliko će dobiti za rad. Sin je našao posla na nekoj građevini, kući će dolaziti na ručak. Imaće io 25 dinara dnevno. *Domaćica čim je ustala, “nije se ni obukla ni očešljala, nego je odmah sela u razboj da tka”.* Kći je spremala po kući, gotovila je ručak. Po podne odnela je kod tetke bluzu, da joj šije od onoga, što joj je majka izatkala.

Sreda, 12.4.1933. Domaćin i danas kreči u nadnicu. Sin radi na građevini. *Domaćica celoga dana tka.* Kći radi po kući i napliće čarape svome malome bratu.

Četvrtak, 13.4.1933. Domaćin radi u selu. Sin radi na građevini. *Domaćica i kći rade po kući. Mesile su proju, kuvale posan pasulj za danas i za sutra.*

Veliki Petak, 14.4.1933. Domaćin kreči kod nekoga u selu. U kući “niko od ruke ništa ne radi”. *Domaćica je bila u varoši “da proda koje jaje i od taj novac da uzme ćerci kecelju”. Keclju je kupila za 20 dinara, a ženi je dala 10 komada jaja da je sašije, neće pare”.*

Subota, 15.4.1933. Domaćin je radio u nadnicu. *Domaćica je nosila jaja da proda u varoši. Kupila je za praznik mesa: 3 kg. ovčeg i 2 kr. govedeg.* Sin je bio kod kuće. Kći je spremala po kući. Pred večer su obojili 40 jaja.

Uskrs, 16.4.1933. Muškarci cepaju drva, nose vodu. *Domaćica i kći gotove, spremaju kuću.* Sin i ćerka posle podne išli su na igranje. *Domaćin i domaćica u gostima kod rodbine.*

Sreda, 19.4.1933. Domaćin je otišao u varoš da čuje presudu suda po delu jednoga iz sela. *Domaćica je rano ustala i umesila proju za doručak. Kći sprema po kući. Posle toga su mati, kći i sin riljali u bašti i sejali pasulj za boraniju. Kad je posle podne počela da pada kiša majka je plela čarape.*

Petak, 21.4.1933. Domaćin radi kod zeta. Tamo se i hrani. *Domaćica, čim je ustala naložila je vatru i uzela da prede pređu zaovi.* Kći radi po kući. Sin je do podne “čitao roman”, a posle podne bio po selu i igrao lopte.

Subota, 22.4.1933. *Domaćica sprema kuću, kći joj pomaže.* Domaćin je kod kuće, ne radi. Traži od žene da mu spremi 10 komada jaja i pogaču, da ide u Niš na zbor: “Daj deset dinara spremiću ti 20 komada, a džabe nema. Ja ću da prodam ta jaja na pijac pa ću kupiti pamuk, da ovo ne stoji na razboj”. Pokazuje na osnovu, koja je u razboju. Sin je celog dana po selu. *Domaćica u toku celoga dana ne može da zaboravi. da je muž od nje tražio da mu spremi slatku proju i deset jaja, te da ide u Niš na politički zbor. “Jaja ću da skupljam; da prodam na*

pijac; da skupim neki groš ; da kupim šta treba u kući. Sad eto nestalo masti, pa će i to da nam bude na paru”.

Nedelja, 23.4.1933. Svi su ustali dockan, zbog kiše. *Žena je spremila kuću, počistila je. Umesila je pitu od sira i spanaća. “Imala sam malo brašna od Uskrsa”.* Ostali celoga dana nisu ništa. radili. Domaćin je bio u kafani. Sin je isto tako celoga dana bio u kafani “sa društvom”.

Ponedeljak, 24.4.1933. Domaćin je radio kod jednog seljaka. Tamo se i hranio. Sin je do podne “čitao roman”, a *domaćica i kći su radili po kući, mesile proju i kuvale ručak. Posle podne krunili su kukuruz, jer im je ostalo malo brašna, klipom od kukuruza ložili. su vatru, jer nisu imali drva.*

Sreda, 26.4.1933. Domaćin radi na građevini. Sin radi na jednom poljskom imanju. *Domaćica i kći su pre podne radile i spremale-po kući, a posle podne su sejale u bašti kukuruz i pasulj.*

Četvrtak, 27.4.1933. Domaćin je počeo da radi na državnom imanju, nadnica 20 dinara, svoja hrana. Sin je po selu. *Domaćica je spremila po kući, umesila proju i pristavila ručak. Posle podne je išla u livadu da bere zelje za čorbu. Kći je radila umetak za oplećak.*

Utorak, 2.5.1933. Domaćin radi na građevini. Sin radi na privatnom poljskom dobru. Kći je sejala kod iste žene kao i juče. *Domaćica je spremala kuću, mesila proju i riljala u bašti do podne. Posle podne je išla po livadama, brala zelje i skupljala po njivama i putevima šašu i granje. Zatim je zamolila zeta, koji je u blizini orao, da prenese kolima. Za tim je skuvala večeru. Ogreg će imati do nedelje.*

Četvrtak, 4.5.1933. Domaćin radi na građevini. Sin je na oranju kod drugoga. Nadnica mu je 10 dinara i hrana. Kći je u nadnici, odužuje dug. *Domaćica je pre podne spremala po kući. Posle podne išla je u njivu, posle riljanja skupljala šašu za ogreg.*

Nedelja, 7.5.1933. Domaćin je spavao do 12 sati. Sin do 10. *Domaćica je ustala rano, gotovila je kačamak. Mesila proju, spremala po kući. Kći joj je pomagala. Po podne radila je samo domaćica: ograđivala baštu i čistila oko kuće.*

Ponedeljak, 8.5.1933. *Domaćica je ustala rano, umesila vruću proju i kupila 1 kg. sira za doručak.* Domaćin je posle doručka otišao na rad na građevinu. Sin je ustao oko 8 sati, doručkovao n do podne malo riljao u bašti sa sestrom. Posle podne otišao je sa sestrom u Pinosavu na vašar. *Majka je i posle podne riljala. Posle toga je išla po njivi da skuplja šašu za kuvanje.*

Petak, 2.6.1933. Domaćin radi. Sin takođe radi. *Domaćica je ustala rano, zamerala proju. Dok je proja, s kvascom, narasla, dva put je išla da skuplja trnje. Posle toga je spremala po kući. Posle podne je krpila suknu i plela čipku. Domaćica: “Krpim rupe. Imam devedeset i devet rupa. Sve zakrpim, ali jednu nikako ne mogu. (Sestra koja je ovo zapisala misli da se to odnosi na usta, jer se cela kuća stalno borila da “zapušn svoja usta.”) ‘Moraću da kupim olovo da ji zalijem. “⁴⁶⁹*

---

469 Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, I deo, Beograd, 1935, str: 108-111.

3.2.6. *Seljanka - majka*

Mnogobrojne obaveze žene u seoskom domaćinstvu onemogućavale su joj da se u dovoljnoj meri posveti deci, i to već od kako ih rodi. Ponekad je to imalo i kobne posledice. "Majka je preko celoga dana kopala, došla je kući mrtva umorna. Dete od 4 meseca metnula je u kolevku pored sebe. Dete je mnogo plakalo. Majka je pomislila da je mokro, ustane i onako sanjiva promeni mu pelene i povije ga ponovo. Ali umesto da mu veže noge ona mu veže glavu. Kad ga je povila dala mu je sisu, pa sve u noge misleći da mu je tamo glava. Kad se digla izjutra a dete mrtvo."⁴⁷⁰

Ophrvana brojnim poslovima, bez dovoljno znanja i živeći u nehigijenskim uslovima, seljanka je i svoj porod od najranijih dana "navikavala" na brojne nećace. "Dete zemljoradnika spava obično u kolevci, u kojoj je odozdo slama, koja se ne menja mesecima, dok od dečje mokraće ne istrune i ne dobije gad. Tu dete provodi u savijenom položaju dane i noći i čim zaplače nastane jedno strašno ljuljanje dok mu se mozak ne 'zaljulja' i ne učuti i zaspi, mada je gladno, ali ga mokraća nagrizi. Kada dete počne da puzi, onda je njegovo higijensko stanje još gore, jer puzeći po sobi, patosanoj zemljom koja se svakog dana mokri, ono i prednji deo svog odela ulepi, tako da više liči na prljavu kabastu hartiju, a ne na odelo, a pošto će se opet uprljati mati ga ređe i pere..."⁴⁷¹

Više pažnje seljanka je posvećivala higijeni deteta, pa i novorođenčeta, jedino kad nije imala drugog posla. Tako se za često kupanje novorođenčeta govorilo: "Koja je žena zaludna, kupa dete i dva puta dnevno."⁴⁷²

U izuzetno teškim uslovima, naročito su se teško snalazile "prvorotke", zbog nedostatka iskustva. "Kad sam imala prvo dete, nisam umela da ga hranim. U žnjevenju mnogo posla, pa sve nemam kad. Davala sam mu cuclu. Izgubila sam mleko. Ispustila sam dete. Nisam mnogo marila za njega, pa sam ga upustila." Pravadajući se da ne stiže da vodi brigu oko osmomesječnog deteta majka se žalila: "E, zar ga mi redovno hranimo. Zalažemo ga malo. Dajem mu sisu, ali radim pa nemam kad." Dešavalo se da majka sa njive ne stigne kući za podoj svoga deteta, pa podoji tuđe dete koje je majka donela na njivu a nema mleka da ga podoji. "Daj ženo, evo sise! Sise mi pune mleka, a ko zna kad ću da odem kući da podojim moje dete. Daj da podojim to tvoje."⁴⁷³

Upravo zbog zauzetosti poslovima van kuće: na njivi, u polju i oko stoke, što joj je onemogućavalo da svome detetu sprema hranu, seljanka je znatno duže dojila dete, a na to je, u izvesnoj meri, uticalo i rašireno shvatanje da žena u vreme dojenja ne može da zatrudni. Obično se dete dojilo po 2-3 godine, a bilo je slučajeva da je dojenje trajalo i do pete godine. Zato se moglo videti kako

⁴⁷⁰ Aleksandar Petrović, *Rakovica - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 34

⁴⁷¹ Đorđe Žikić, "Zemljoradničko dete", *Kalendar Selo za 1930. godinu*, Beograd, 1930, str. 180.

⁴⁷² Aleksandar Petrović, *Rakovica - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 34.

⁴⁷³ *Isto*, str. 37.

odraslo dete sa stoličicom u ruci, juri majku po dvorištu i po njivi da sisa. Takva deca često su pokušavala da "umilostive" majku za podoj i pred gostima. "Moj je Panta sisao do 4-te godine. Dođe kod mene, pa tek: 'Mama, daj mi malo da sišem'. Sede stričevi u kući a on od mene traži sisu, ja ga grdim, ne dam, veliki je. Onda mi jedan dever blatom namaže obe sise. Ja ga onda zovnem: 'Na sine, uzmi sisu'. A on dođe pa kad vidi: 'Neću, mama, kaljava je'"⁴⁷⁴ I dok su ekonomski razlozi umnogome uticali na dužinu dojenja, zbog neznanja i neprosvećenosti majke, u dojenju je važilo, kao opšte pravilo, da u njemu nema pravila. "Dete siše dok hoće, obično dok ne zaspi." "Dojim dete kad god potraži i kad nisam u poslu. Ponekad svaka pola sata; ponekad kroz 5-6 sati. Na grudima držim dete dotle, dok se na nasiti." Majka je dojenjem najčešće umirivala rasplakano dete. "Kad zaplače ja mu dam sisu."⁴⁷⁵

I u trenucima najteže bolesti, kad se od života rastajala, majka je dojenjem umirivala svoje rasplakano čedo, darujući mu time poslednje atome svoje snage, kao dokaz neizmerne i najčistije ljubavi, kakvu samo majka može da pruži. "Bolesnica koluta očima. U grudima joj ključa šljajm, a ispod leve mišice kao da krčag vode klokoće..."

Tri muška detata oko peći stoje i pogleaju čas u mene, čas u mater. A četvrto u kolecvi glasnu se za mater.

Otac ga podiže i prinese materinim grudima da siše...

Vrele materine grudi brzo uspavaše dete, i otac ga vrati u kolevku.

I mati jedna prevali očima još jedared preko tavana, nadiže grudi što igda može, zaropta poslednjom plućnom šupljinom, i objavi da je izdahnula...

Ali je, barem, izvršila svoj najsvetiji zadatak davši poslednju kap iz grudi svome mezimčetu!"⁴⁷⁶

Da ne bi plakalo odojčetu je majka u ruke davala obično koricu hleba, koju je ono odmah stavljalo u usta. "U prvoj godini davala sam mu po neku koricu hleba, koliko da se zabavi, da ne plače." Kasnije, često već od početka druge godine, deci se davalo i parče mesa, neka voćka, ali i čorba, pasulj, i sve što se u kući kuvalo, zavisno od imovnog stanja. "Meso pileće počela sam mu davati kad mu je bila druga godina. A u trećoj sam mu davala svinjsko. Ili uzmem krompir, obarim ga, očistim, isečem na kriške, ispržim na masti pa mu dam da jede."⁴⁷⁷ Na ovaj način počinjalo je navikavanje deteta na ishranu odraslih, često nedovoljnu i nekvalitetnu.

Spremala je majka ono što je stigla, od onoga što je imala u kući, i ono što je znala, ne razmišljajući da li to dete voli ili ne voli. "Ni moja majka nije pitala kako mi se dopada supa, da li bih želeo pržene krompire ili pire. I to se dešavalo po jednom višem redu, van moga odlučivanja. Ako bi mi rekla da su za ručak oskоруše, onda bi tako bilo, a ja sam mogao da tražim razloge i da nađem zbog

---

⁴⁷⁴ Isto, str. 39.

⁴⁷⁵ Isto.

⁴⁷⁶ Zdravlje, 3/1906, str. 92.

⁴⁷⁷ Aleksandar Petrović, *Rakovica- socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 37.

čega volim oskoruše.”⁴⁷⁸

Nešto više je seljanka “ugađala” svojoj deci u jesenje dane, kad se ubira raznovrsno voće, kad su bašte i njive pune raznovrsnih bundeva (tikava) i duleka, i zimi kad je poslom više vezana za kuću. Česti su tada “tikvenjaci”, pite od budeva i od jabuka, kao i kokavci. “A mi deca smo preko zime svaki čas govorili majci da nam koka kokavce. A ona je tražila da joj donesemo granja, i dok mi ovo činimo, ona bi u sito okrunila kukuruz-dva, uzimala veliki poklopac kakve šerpe i njime poklopila sito, ali tako da rukama može da drži i sito i poklopac, i sve to nadnese nad visoki plamen raspaljenog granja na ognjištu gde smo sušili meso.”⁴⁷⁹

Slava, Božić, Uskrs, preslava i još neki veći praznici, kad se nije radilo, i kad su se očekivali gosti predstavljali su, takođe, za seosku decu posebno radosne dane, kad su se nadali “slatkim” iznenađenjima od svojih majki. “Pravi kolači, one vanilice, štanglice, bombice, salčići, spremni su samo za slavu, Božić, Uskrs, i još ponekad. Majke su umele da nas iznenade i patišpanjom, kohom, sutlijašem, krofnama, palačinkama. Tako smo mi deca imali nade da će nam novi dan doneti i neku radost, u vidu nečeg od svega ovog. A kad nada omane za danas, nismo gubili prisustvo duha, jer je dolazilo novo sutra, u kome je bila nova i neiscrpna nada. Mi smo bili vaspitavani da ne tražimo od majki da nam sprema ovo ili ono. One su same odlučivale, kad u poslu ugrabe vreme, i naša je radost bila nenadana, i tim veća. I, eto, u svemu ovome, i taj skromni ali izdašni tikvenjak imao je svoje važno mesto. A mi smo živeli sa divnim osećanjem nade i poklanjanja darova, jer smo tako prihvatili te željene ali nezahtevane pite, tikvenjake i kohove. A majke su uz tikvenjake darivale još nešto, više od onog ogromnog komada, tako smo osećali, i one su nam izrastale u anđele.”⁴⁸⁰

Seljanka je malo pažnje posvećivala i ostalim oblicima nege svoje dece. “Zima je, ali to im ne smeta da golišava satima skakuću po kući koja je bila sinoć pregrejana ali sada je već u njoj hladno kao i napolju. Redovnog obroka nema. Ona se prihvate ledenog jela kao što je sir i kajmak i sedeći na zemlji ili stojeći ona jedu, hranu valjaju po zemlji i onako prljavu jedu. Ni jutarnjeg umivanja nema. Majka svršava poslove oko stoke, namiruje je, namiriće starije u kući – one najstarije poliće im za umivanje, poslužiće ih, a onda će variti mleko, redovati. (...) Deca dolaze na red tamo oko podne. Onda se oblači kožuh, ako je večerom pred spavanje bio skinut. Ali malo je matera koje decu presvuku večerom. Umije mati lice detetu zamočivši ruku u vodu, i prelazeći njome preko lica deteta, obriše svojom keceljom, retko peškirom. Nos mu čisti rukom. Dete nikad ne poseda za sto da ga nahrani. Ono dobije svoj obrok u ruku i jede igrajući se, ili po zemlji valjajući se, majka mu pridrži šolju s mlekom. Ne znaju seoske matere da je potrebno deci, naročito zimi, da dobiju kuvanu i toplu hranu. Matere na selu nerazumno čuvaju decu od nazeba. (...) Dok je gornji deo tela pretopljen, dotle deca redovno nemaju gaćica, bosa i neumivena izlaze iz toplog prostora

478 Milan Lj. Karović, *n.d.*, str.187.

479 *Isto*, str. 152.

480 *Isto*, str. 102,103.

u hladan. Na taj način dobijaju nazeb koji se uvek vuče preko cele zime. Kraste dolaze od nečistoće. Majka slabo pere decu, rukama im čisti nos. Na zimi nežna koža deteta ispuca, prljavom rukom čisteći nos unose se klice u ranice i nastaje infekcija. Deca često dele ono što imaju za jelo, iz jednog suda piju i na taj način prenose zarazu s jednog na drugo.”⁴⁸¹

Ovakva nega umnogome je uticala na to da su seoska deca, i pored svežeg vazduha, slobodnog kretanja po proplancima, livadama i šumama, često bila bleđa, mršava i podložna raznim bolestima, koje su često imale i smrtni ishod, pogotovo kod odojčadi. U celoj Srbiji je 1922. umrlo 10,93%, godinu dana kasnije 12,27%, a 1924. godine 11,97% odojčadi.⁴⁸² Bilo je, međutim, srezova gde ih je godišnje umiralo i blizu 20%. U svrljiškom srezu, na primer, od 1.000 rođenih u 1927. godini, umrlo ih je 183, a skoro toliko i u sokobanjskom 1929. godine.⁴⁸³ U opštini Žiča od 1916. do 1930. umrlo je 32,3% dece uzrasta do 10 godina, a u najsiromašnijim domaćinstvima čak 42,50%.⁴⁸⁴

U selu Svileuvi u razdoblju između 1916. i 1926. umrlo je 64 odojčeta, što je 14,28% svih umrlih, dok su deca do desete godine činila čak 36,16% ukupnog broja umrlih.⁴⁸⁵

Pospešujući, u određenoj meri, nepovoljno zdravstveno stanje svoje dece, seljanka se prekomernim rađanjem, u stvari, borila protiv njihove visoke smrtnosti. “Žene su rađale mnogo dece, ponekad i po desetoro, ali je od toga ostajao mali broj, ponekad ni polovina. Sećam se jedne žene, kojoj su deca umirala oko četvrte-pete godine, kako je posle smrti petog deteta skoro kriknula pred mojom majkom: ‘Neću više da rađam za zemlju’. Najčešće se tešilo: ‘Bog ga uzeo’ ili ‘Anđeli i nebu trebaju’.

Čulo se često: rednja, pomor. Nema dvorišta iz koga se nije bar jednom čula zapevka za nekim detetom.”⁴⁸⁶

Brinući se, onako kako je znala i mogla, o ishrani, higijeni, odeći i obući svoje dece, seljanka - majka je i glavni vaspitač i prvi učitelj svoje dece, jer je, i pored sve veće zauzetosti poslovima u polju i na njivi, ona mnogo više nego muškarac - otac kod kuće. “Od nje zavisi do koje je mere vaspitala korisnog ili nekorisnog člana ljudskog društva. Kuća daje osnov vaspitanju i na tom temelju tek škola zida dalje. U kući dobiva dete najbolju ili najgoru disciplinu; u svome rođenom domu otvara ono svoje srce i siše dobre i rđave navike. Majka ima najmoćniji uticaj na dete i njegovo ponašanje, jer se s njim zanima više nego otac i zbog toga je njen primer mnogo važniji nego očev. Pokretna sila, osovina kuće jeste žena i majka, na koju se deca ugledaju. Ona je primer, uzor i na nju se deca ugledaju i ne znajući zašto to čine. Majčine navike, njen karakter, postaje i karakter

⁴⁸¹ *Zdravstveni pokret - Zdravlje*, 2/1936, str. 16.

⁴⁸² Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I., 2001, str. 226..

⁴⁸³ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. 1, tom 2, Beograd, 2001, str. 227

⁴⁸⁴ *Isto*.

⁴⁸⁵ Momčilo Isić, Radovan Ranisavljević, “Stanovništvo Svileuve 196 - 1926”, *Svileuva - godišnjak*, 4/2006, str. 25.

⁴⁸⁶ Milan Lj. Karović, n.d., str. 250.

dečji. I ako ponekad dete i udari stranputicom, a dat mu je dobar temelj u vaspitanju, poslušaće svoju savest i vratiće se opet majci, u čijem naručju zaboravlja gorčinu života. Kuća ta divna reč, stalno privlači, i kad je dete udaljeno i kad postane zreo čovek, rado se vraća k njoj, da bi dobilo nove snage i života.”⁴⁸⁷

Nepismena i neprosvećena seljanka, za ulogu prvog vaspitača i učitelja nije, međutim, imala potrebnog znanja, a zbog prezauzetosti drugim poslovima ni dovoljno vremena. “Inače, niko (ni otac ni majka) ne posvećuje naročito vreme za negovanje i vaspitanje svoje dece. U prvi mah neko će i opomenuti svoje dete sa ‘valja se’ i ‘ne valja se’, ali se dalje ne ide.” Izostajalo je, dakle, objašnjenje zašto nešto ne valja, a zašto nešto valja. Umesto toga, delovao je autoritet starijega.

Uglavnom iz neznanja, majka na selu pravi greške u vaspitanju svoga deteta već od rođenja, još dok je ono u kolevcu. Njegov plač ona zaustavlja tako što ga zabavlja: ljuljanjem, nosanjem ili pevanjem, navikavajući ga tako da sve svoje želje zadovoljava plačem. Kada pak odraslo dete plače, majka ponovo zapada u grešku, ućutkujući ga rečima: Ćuti, eto popa, da ti odseče jezik! Daću ja tebe učitelju, da te bije! Eto Cigana, da te odnesu! Eto kurjaka, mečke, vampira i sl., čime stvara kod deteta plašljivost, koja se naročito potstiče noću kada majka ućutkuje decu rečima: Slušajte, šta ono lupa na tavanu?! – i deca odmah navlače guber na glavu, ućute i osluškaju. Zbog ovoga čak i odraslo dete ne sme da ode samo u sobu da legne, a da roditelji ostanu napolju, jer se boji da nešto ne skoči s tavana. Tu su i priče “o vampirima, vešticama, osenjama, karakondžama i vilama” koje su, ubedljivo i živopisno ispričane, posebno uticale na razvijanje plašljivosti kod dece, izazivajući često košmare u snu, plač i nesanicu.

Seljanka - majka nesvesno kod dece razvija osvetljivost. Kad se dete udari o stolicu, ona prvo stolicu psuje, a zatim detetu daje prut, da ono “bije” stolicu. Neretko, ona decu navikava na laž. Obično, kad ona ili neko od ukućana ne želi da se odazove nečijem pozivu spolja, šalje dete da kaže kako “taj” nije kod kuće. Takođe, i kad ih podržava da nešto prikriju od oca, u strahu od kazne. Osnov samovolji i neućivosti svome detetu majka, sa ostalim odraslim ukućanima, daje time što ga, već sa prvim rečima, uči da psuje i da izgovara ružne i bezobrazne reči.

Iako je, zbog neprosvećenosti i neukosti, seljanka činila greške u odgoju svoje dece, njeno izraženo materinsko osećanje činilo ju je uzvišenom, i velikom majkom, spremnom i na najveća odricanja i žrtve radi njihove sreće. “Nema teškoće u životu i radu koju naša žena - majka neće podneti za svoju decu. Ni jedna žrtva nije velika našoj ženi kad su u pitanju njena deca.”⁴⁸⁸

U skladu sa opštim shvatanjem seljaštva da je “batina iz raja izašla”, ili onim: “Batina svakoga dotera u red”, i majka batina svoje dete, istina ređe nego otac. I ona, kao i očevi, učitelju “preporučuje” batinanje. “Majke i očevi dolaze svaki put sa istom molbom ‘batinajte’, ‘udrite’, ‘nemojte žaliti’, ‘šinite.’”⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ *Zdravstveni pokret*, 2/1922, str. 5,6.

⁴⁸⁸ *Jugoslovenska žena*, 1, 21. novembar 1931, str. 2.

⁴⁸⁹ Vera St. Erlich, n.d., str. 57.

Ipak, češće od batinanja majka na svoju decu viče, grdi ih, pa i kune, kada na primer naprave neku štetu, naročito pri čuvanju stoke, kada odbiju poslušnost ili kada i posle nekoliko buđenja ne ustaju, a toliko ih poslova čeka. "Sine, ne digo se, kako te nije sram do ovo doba ležati. Svak'o se digo, a ti spavaš."⁴⁹⁰ Često posle te vike i "galame", kao svojevrsnog izražavanja nezadovoljstva svojim položajem u kući, ali i veoma izraženog shvatanja da je "život u radu" i da to i za decu važi, ona priziva Gospoda Boga da nju kazni za sve "ružne" reči, i da joj, ako može, oprosti, jer sve je to rekla u trenucima nemoći i beznađa. Moli ona da joj deca, njena najveća ljubav, "njena zenica oka", budu zaštićena, da njima svi gresi budu oprosteni, makar ih ona na sebe primila. Vrlo brzo, zatim, majka - seljanka je opet svim srcem na strani deteta. Njegove mane su za nju samo obeležja, a ne mane. Ona ga voli i brani onakvo kakvo je, zato što postoji, zato što je rođeno, a samo rođenje je "najjači i najvredniji razlog" za to.

Osim što ih je rodila, što ih je ona u svojoj utrobi nosila, seljanka se za decu vezivala i zbog njena mnogo veće upućenosti na kuću, s obzirom na vrstu obaveza i poslova, ali i za to što su i ona i deca, bila podređena istoj osobi - mužu - ocu. Pred Drugi svetski rat seljanka u Srbiji je u oko 65% slučajeva bila uz decu, u oko 25% uz muža i u oko 10% slučajeva podjednako uz muža i uz decu.⁴⁹¹ Tako je zapravo i nastajalo spontano udruživanje majke i dece u savez, u front protiv autoriteta oca, čemu je, u određenoj meri, doprinomio i nedostatak ljubavi među supružnicima na selu. Različiti su bili oblici tog saveza. Ponegde su se oni svodili na to da majka ponešto skloni od muža neku vrednost, obično hranu, pa to proda, a novac podeli s decom, ili ga sama čuva dok ne "zatreba". Mnogo češće taj savez je značio da je majka morala da decu štiti od muža ukoliko bi ona učinila nešto što otac ne bi odobrio. Mušku decu majka je štitila uglavnom do momaštva, jer od tada oni postaju "odrasli", pa i snagom jači od nje. Žensku, pak, decu, koja su skoro potpuno u njenoj nadležnosti, ona naročito otpočinje da štiti zavedojčenjem. Kako je savez majke i kćerke, suprotan "edipovskoj vezi", naglašeno protivurečan s patrijarhalnim principom "dragocenosti i uvažnosti muškarca" on je zapravo savez srca. "On nije sklopljen radi odbrane od zahteva sina i snahe i, budući da se kćerke rano udaju, to nema tolike važnosti. Još manje je sklopljen taj savez radi sticanja većih ženskih prava ili izigravanja muških autoriteta. Ali taj savez znači neku protutežu patrijarhalnom principu muške uvažnosti, po kojoj žensko dijete stoji u poslednjem rangu hijerarhije."⁴⁹² Ovakvo savezništvo omogućuje seoskoj devojci "povoljan razvitak u sredini koja konsekvntno potkapa žensku samosvijest", a majci ublažuje "potcenjivanje koje joj muškarci često pokazuju".⁴⁹³

Zbog izražene dominantnosti muškarca-muža, u Srbiji su savezi majke i kćerke bili ipak dosta ređi nego u ostalim područjima Kraljevine Jugoslavije.

---

⁴⁹⁰ Aleksandar Petrović, *Rakovica – Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, I deo, Beograd, 1935, str: 97.

⁴⁹¹ Vera St. Erlich, n.d., str: 73.

⁴⁹² *Isto*, str: 76

⁴⁹³ *Isto*.

Uoči Drugog svetskog rata oni su bili najčešći u oko 50% sela, dok se u oko 30% majka više vezivala za sinove, koje je smatrala budućim zaštitnicima i hraniteljima, a u 20% "jednako uz jedne kao i uz druge, ili različito u raznim porodicama". S druge strane, to savezništvo je neznatno ređe bilo jedino u albanskom delu Makedonije, a u svim drugim pokrajinama znatno češće, u Hrvatskoj i muslimanskom delu Bosne i Hercegovine čak u više od 80% sela.⁴⁹⁴

Znajući da udajom za kćerku počinje znatno teži život, majka je, u granicama mogućnosti, nastojala da joj devojačke dane učini što lepšim, da je lepše obuče i obuje, da joj spremi bolju spremu i tako je preporučiti u ugledniju i bogatiju kuću. Majka na pijcu iznosi živinu, jaja, povrće, sir i kajmak, da bi "ponovila" kćerku za praznik ili vašar. "Veliki Petak. Domaćica je bila u varoši 'da proda koje jaje i od taj novac da uzme ćerci kecelju.'"⁴⁹⁵ Ona okapava danju i noću da devojci isplete džemper, sašije haljinu ili suknju. "Oću Zori (starija kći) da metnem razboj pa da izatkam jednu suknju i bluzu. Toliko sam spremila."⁴⁹⁶ Devojačka sprema je, umnogome, briga majke. "Imam kćerku za udaju, pa moram da je spremim." Ona je ubeđivala muža-oca da se za spremu što više izdvoji. Jedino je ona smela da traži odobrenje od muža da se devojka pusti na vašar i igranku. Njoj je kćerka poveravala prvo zaljublivanje, kao i sve kasnije "ljubavne jade". Neretko, majka je odobravala ljubavnu vezu svoje kćerke, naravno u "granicama pristojnog", za koju je otac saznavao tek o proševini. U pojedinim slučajevima, čak i "otmice" devojke su se izvodile uz saglasnost majke. Samo je majka mogla da ubedi muža da odustane od udaje svoje kćerke protiv njene želje.

Udajom kćerke seljanka je obično ostajala bez saveznika, usamljena, pogotovo ako je bila bez sinova ili ako su joj sinovi bili oženjeni. Njeni odnosi sa snahom, koja je imala potporu muža, bili su vrlo često loši. Ona je, uglavnom, morala da popušta, bez obzira na to što je sredina ostajala na njenoj strani, istina nešto manje nego pre Prvog svetskog rata. Uoči Drugog svetskog rata u posavskom srezu beogradskog okruga, na primer: "U 80% slučajeva odnos između snahe i svekrve nije dobar. Pre rata je javno mišljenje štitilo svekrvu, dok je sada manje podupire no ranije, ali je još uvek na njenoj strani. U većini slučajeva sin je dobar prema majci, ali je u konfliktima uz ženu." I u moravskom srezu požarevačkog okruga sin je "uvek uz svoju ženu", i pored "osude" sredine, koja preporučuje čak i batinanje snahe. "Sin je uvek uz svoju ženu. Vrlo retko da je, kako se kaže, čovek čvrste ruke i da na strani majke izudara ženu."⁴⁹⁷

Seljanka-majka u sukobu sa snahom nije imala zaštitu ni svog muža, koji ju je, zarad mira i "sinovljeve sreće", redovno osuđivao, naglašavajući da ona mora da izbegava konflikte i da mladima prepusti da sami uređuju svoje odnose. Zabranjivao je da ona sinu bilo šta govori o snahi, pogotovo da se na nju žali.

---

494 *Isto*, str. 74.

495 Aleksandar Petrović, *Rakovica – Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, I deo, Beograd, 1935, str. 108.

496 *Isto*, str. 101.

497 Vera St. Erlich, *n.d.*, str. 83,84.

U ovakvim okolnostima, nesumnjivo, mnogo teže je bilo seljanki koja nije imala žensko dete i koja je bila u savezništvu sa sinom, do njegove ženidbe.

Ukoliko je starila, a bez bitnije zaštite takođe starog muža, svekrva je bila prinuđena na popuštanje snahi, pridržavajući se narodne izreke: "Koga je moliti ne treba srditi". U posebno težak položaj dospela je starica kad je ostajala udovica. Bez muža ona je morala da bude svima pokorna, da "nema jezika", da nikom ništa ne zamera, da nikog ne savetuje. Zato su starice na pitanje: "Kako te slušaju deca?" odgovarale često sa puno humora, ali iz koga izbija ne samo seta već i duboko žaljenje, pa i tuga: "Ja samo gledam svoja posla pa ćutim. Ne sme da rekнем, da ne mrze na mene!" "Neću da psujem, pošto vidim da ništa ne pomaže. Moram da budem mlađa. Oni znaju šta treba." "Pitaš me, sluša li me sin? Čuje kad viknem." "Ne zna mlađi koliko stariji, ali samo ne vermaj." "Sluša li te sin? – Sluša kad oće. Ja ga više slušam!" "Ne boji se mene. Govori: stara si, ne možeš me stići. Utećiću!"⁴⁹⁸

U najtežem položaju su majke jednog sina, jer kad se on "otpadi", nema ko da ih "pogleda". Otuda je moglo da se čuje: "Ako je jedan sin, gore je materi. Ako je njih troje, onda se bar neko nađe, koji će voleti mater." Ali, nije uvek bilo lako ni majci sa više sinova. Prihvatajući da posle deobe ostane sa jednim sinom, ona je morala da trpi snahino prebacivanje kako ona nije dužna nju da "gleda", da imanje koja ona ostavlja njima ne vredi tolikih "muka" i da je mogla da "izabere" i drugu snahu. S druge pak strane, ostale snahe zamerale su joj kako njih nikad nije ni volela, iako su one nju "držale" za majku i od nje je nisu odvajale. Ponekad bi starica čak i poverovala u "izlive nežnosti" ostavljenih snaha, pa je i prelazila kod drugog sina. Ali ništa se bitnije nije menjalo. Vrlo brzo je stara i bolesna svekrva dosadila i ovoj snahi, pa se ista priča ponavljala, sada u izmenjenim ulogama. Šetajući se od jedne do druge snahe, ili trpeći samo jednu, starica je provodila poslednje dane, iščekujući "sudnji čas", pripremajući neko svoje novije odelo "da se sa njim zakopa".

---

⁴⁹⁸ Aleksandar Petrović, Banjane- *Socijalnoi-zdarvstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 119.

3.4. SELJANKA U PEČALBARSKIM PODRUČJIMA

U posebno teškom položaju bila je žena u pečalbarskim krajevima, morajući često da zamenjuje muža i u najtežim poljskim poslovima. "Pošto je otpratila muža u pečalbu, žena se vratila kući, skinula sa sebe novu vutu, obukla staru i pristupila radu. Sada je sama sa decom i iznemoglim starcima, pa su svi kućevni poslovi pali na njena pleća. Ona preže volove, ore njive, čuva stoku, trebi livade, navrće vode, decu hrani, čuva i podiže, svekra i svekrvu dvori. A kad stigne letina, žanje žito, vrše, veje. Pod jesen često 'bere' drva po zabranima, a suva drva (suvari) donosi kući na leđima. I u kiridžilak je odlazila: kuću je snabdevala proizvodima iz južnog Pomoravlja, pre svega iz Predejana, Surdulice i Vlasotince. Otuda je donosila žito, papriku, kupus, kukuruz i ostalo."⁴⁹⁹

Žene u ovim krajevima su pravi domaćini. "Otresite, gospotstvena držanja i vrlo slobodne. One su zaista domaćini u Crnoj Travi. Za vreme dugih meseci dok su muževi na pečalbi Crnotravke drže njihove domove, podižu im decu i uče ih da budu kao i očevi što su: vredni, štedljivi i čestiti."⁵⁰⁰

Budući da je pečalbarstvo karakteristično za područje istočne Srbije, to je u njemu skoro redovna pojava da žene obavljaju "muške" poslove. "Retko je gde još tako veliki udeo žene u održavanju kuće i u tolikoj meri značajan i po čitavo gazdinstvo, kao što je to u istočnoj Srbiji, gde je ona u vremenu žetve, ne samo stub kuće, već i odmena muža u polju. (...) U prolazu kroz Zaplanje, Visok, Nišavlje, Svrlijig i Zaglavak, svuda skoro iste slike. Ispod oštirih srpova povijaju se i padaju rukoveti dozrelog žita. Nestaju talasasta mora zlatnog klasja, ali niču krstine i stogovi požnjevenog žita. Mestimično zvuk vršalice remeti vazdušnu tišinu polja, a sveži dah žutog zrna krepri novom snagom. I svuda žene i tek stasala mladež..."⁵⁰¹

Odmenjujući odsutne muškarce, pečalbare, koji sve češće, zbog specifičnosti posla, niskih nadnica i skupih troškova prevoza, ne prekidaju pečalbu oko Petrovdana (12. jul) radi svršavanja poljskih radova, u istočnoj Srbiji žene su uglavnom i na njivama, gde se praši kukuruz, u vinogradima, gde zalamaju, vezuju i prskaju. Na livadama one prevrću otkose i plaste prosušeno seno. Pošto su na njivi preko celog dana, naročito u vreme "otimanja" i "borbe" sa prirodom, ženama u ovim krajevima jedino je noć ostajala za domaćičke poslove. "Julska sparna noć. Teskoba sela zbijenog tipa, kuća uz kuću i jedna nad drugom. Noć je već odavno osvojila. Po kućama je još uvek užurbanost. I dan će se skoro odeliti od noći, a tumaranje ne prestaje. Samo im je noć ostala za svršavanje poslova, koji spadaju u deo domaćice. (...) I noćni odmor je za domaćice samo kratka pauza od sata i dva, razmak od ponoći do prskozorja ili, kako se na selu to određuje, od prvih do drugih petlova. Sviće. Kroz guste oblake, nisko nad selom nadvedene, jedva se probijaju novi zraci svetlosnog snopa sunca. Škripe vratnice. Kloparaju prazni sudovi na obramicama. Dah svežine probija sparinu, pri presipanju vode iz kofe đermova u sudove. Džombastim putem krivih ulica, stešnjenih zbijenim kućama, preko

⁴⁹⁹ Simon Simonović – Monka, *Pečalbarstvo i neimarstvo Crnotravskog kraja*, Crna Trava, 1975, str: 141.

⁵⁰⁰ Isto.

⁵⁰¹ *Politika*, 11.180, 18. jul 1939, str. 12.

pragova i kroz teskobna dvorišta promiču žene, svih doba starosti, već opremljene za rad van kućnog krova...

Dani su otimanja sa prirodom. Na njivama sa kukuruzom privodi se kraju drugo prašenje. U vinogradima se praši, zalama, vezuje i prska. Na livadama se prevrću otkosi i plasti prosušeno seno. Po strnjikama se žnje, vezuje, krste snopovi u krstine i kupi svaki vlat i izgubljeni klas...

I ono što iznenađuje, što je ljudima koji malo ili nimalo ne pozunaju istočnu Srbiju – neobično, to je da se svuda u polju vide pretežno same žene. Žene kopaju, žanju, vezuju, plaste, denu i prevoze...

Od Toplog Dola ispod Midžora najvišeg vrha gromadne Stare Planine, do Velikog Krčimira, ispod Golemog vrha sumorne Suve Planine i tako redom, uz i niz slivove reka, koje nastaju od ovih najvećih i manjih planina ovog područja, svuda je na poslu više žena no muškaraca. Posluju kao dostojna odmena odsutnih muškaraca i otpravljaju poslove za koje se može reći da u mnogome nadmašuju njihovu snagu. Jer sve je manje mogućnosti i sve se više izobičava da pečalbari prekidaju svoje poslove oko Petrovdana, da bi mogli otići kućama radi sređivanja poslova u polju. Ima ih još uvek koji to čine, ali je još veći broj onih koji to ne mogu. Ima mnogo pečalbara koji su na poslovima gde ne može da bude odlaganja i prekida. sem toga i zarade su takve da se ne isplati činjenje prekida i dvostruko snošenje troškova odlaska i povratka.

I zato su žene sve jače opterećene. Pa ipak koliko da se poslovi gomilaju i iziskuju sve više napora, svuda po polju je živost i čak bi se moglo reći radost. Taj neposredni dodir sa zemljom i to premetanje kroz ruku dozrelih plodova zajedničkog napora i osećanje korisnosti svog sudelovanja u održanju gazdinstva, čini da se umor lakše podnosi, zaboravlja usamljenost i stega običaja.⁵⁰²

U Homolju, najsiromašnijem kraju istočne Srbije i pečalbarskom području, često su se, na primer, mogle videti žene da same oru, dok im ostavljena deca "pište" ispod vrba, na obali reke kraj njive.⁵⁰³

U posebno teškom položaju bile su žene najsiromašnijih pečalbara. Sirotne, one su oskudevale u svemu, preživljavajući do povratka svoga pečalbara, nadničanjem. "Neke su čak radile drugima bez ikakve naknade, na primer nekom preduzimaču, da bi njenog muža primio na posao kad ode u pečalbu."⁵⁰⁴

Napornog života bile su oslobođene jedino žene pečalbara-preduzimača. Neke od njih su se preseljavale u grad, skidajući "vute" i oblačeći "vistan" (gradska ženska nošnja), dok ih je veći broj ostajao na selu, ali teške poslove nisu radile. "One su bile pošteđene mnogih teških poslova: neke nisu žele, nisu štalu 'rinule' (čistile), nisu išle u kiridžilak, niti drugim domaćinstvima za nadnicu radile, drva na leđima nisu nosile, niti kosile, niti na kuluk odlazile. Čak su u kući imale tuđu decu, koja su čuvala stoku i pomagala u kućevnim poslovima."⁵⁰⁵

Pečalbareva žena nije se odmarala ni kad se pribere letina i nastupe zimski

502 Isto.

503 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 194*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 248

504 Simon Simonović – Monka, *n.d.*, str. 144.

505 Isto.

dani, u vreme kad i pečalbari sede kod kuće, obnavljajući snagu za novu pečalbarsku sezonu. "Za nju su noć i dan, proleće i leto, zima i jesen, bili bez odmora. Ona se bavila kućnom radinošću. Domaća radinost, nasuprot snažnom razvoju industrijske proizvodnje, sve do Drugog svetskog rata ostala je dominantna u pečalbarskim krajevima, naročito u izradi tekstila, odeće, posteljine i dr. Nisu bile u pitanju okamenjene navike ljudi, već posledica ekonomski nerazvijene sredine.

Pečalbarske porodice su zbog slabe zarade bile i slabi potrošači. Sa domaćom proizvodnjom izbegavali su se izdaci u gotovini, te je na taj način ona postajala izvorom štednje. Ova vrsta rada pripadala je samo ženi; muške glave nisu radile taj posao. Kasnije samo je poneki muškarac preuzimao deo ženskih poslova. Taj posao sam po sebi nije bio težak, ali je bio težak zbog toga što ga je žena morala raditi u vreme kada ljudi 'zbiraju dušu', kada se odmaraju. A to je bila noć. Tako, na primer, kada se zaputi u kiridžilak i krene na daleki put, ili kad pođe na žetvu, skupljanje sena, kopanje - usputno je prela ili plela."⁵⁰⁶

Vešta ruka pečalbarskih žena stvarala je prava umetnička dela: vezovi na ja-stučnicama, muškim čarapama, ogrlice na košuljama, čipke. Posebno je bilo izraženo veženje vute. "Sve se radilo rukom, bez ikakvih pomoćnih sredstava koja bi olakšala ženi posao ili ga ubrzala. Radila je bez predaha. Kada se ugasi dan i započne noć, ona pali gasarče i uz škiljavu svetlost priprema predivo, vlači vunu, priprema kudelj, suče kućine za prtene 'crge', (ponjave) ponekad tka. Noću je redovno šila na ruke vute, ćilime, čerge; noću je radila da bi sutradan bila slobodna za druge poslove koji su je čekali. Jedino nije noću belila platno na potoku i nije 'čukala' grsnice na trlici. U krevet je poslednja odlazila, a prva ustajala."⁵⁰⁷

Zbog mnogobrojnih poslova koji su je čekali izjutra, ondašnje žene su govori-le: "Rabota kodža pa ne znam koje prvo da počnem."⁵⁰⁸

Jedan od teških ženskih poslova bilo je pravljenje crepnje (crepulje) od blata za pečenje hleba. Zemlju je nosila u džaku, na leđima: sama je kopala, sama donosila, sama pravila blato, sama uobličavala crepulju.⁵⁰⁹

U posebno teškom položaju bile su žene pečalbara kad im se pečalbar vrati bez odgovarajuće zarade. Njima tada nije ostajalo ništa drugo nego da sedaju za razboj i da tkaju za prodaju "prteno ili meležno platno"⁵¹⁰, vute, posteljke i klašnje", kako bi kuću održale. Ponekad je tako žena zarađivala više nego njen muž u pečalbi. Kad pečalbari slabo zarade, a pogode se još i nerodne godine, žene mnogočlanih porodica i one koje nisu imale malu decu odlazile su u argatluk. "Tada su za kraće vreme, najviše mesec dana, napuštale kuću, decu, starce i stoku i preko leta odlazile po leskovačkim i pustorečkim selima, zatim po selima prema Prokuplju i Nišu da bi tamo žele žito i vrle." Početkom 20. veka seljanke su odlazile i u Bugarsku, najčešće u Znepolje, pa su i one tamo žele i vrle i otuda donosile žito, i to uglavnom na leđima, retko na konjima.⁵¹¹

506 *Isto.*

507 *Isto*, str. 142.

508 *Isto.*

509 *Isto*, str. 236.

510 Meležno platno je mešavina kudelje (kućina) i pamučnog prediva.

511 Simon Simonović - Monka, n.d., str. 236.

3.4. SELJANKA U BRAKU

U skladu sa specifičnim uslovima u kojima je živi, okružen prirodom, za seljaka je i brak nešto sasvim prirodno, a žena "kao i svaka druga nasušna potreba". U čemu se, zapravo, ogleda ta potreba, odnosno vrednost žene u seoskoj kući, pokazuju i prebacivanja upućena "starijem" momku: "Skita se kao pas oko tuđih žena... Nema svog sopstvenog ognjišta... Kuća mu i imanje propadaju... A naslednika nema... Da je ženjen, nešto bi još i radio."⁵¹²

Iako je, dakle, momak imao kuću, on je bio bez "svog ognjišta", jer, "po mišljenju seljaka, čovek je u stanju da se okući, da obrađuje svoju zemlju, svoje imanje, samo blagodareći svojoj ženi jer ona je već sama i svojim prisustvom, pa svojom ulogom u kući i svojom ulogom koju ima kao roditeljka novih pokolenja-naslednika, glavni potstrekadž čoveka da radi. To znači: u očima seljaka, viđen je ko ima svoju kuću i u njoj ženu, koja je tu da održava red u kući i da mu rađa decu. Bez žene seljačka kuća isto tako ne može da se ni zamisli, kao ni bez volova ili bez pluga."⁵¹³

I pored izuzetnog značaja žene u seoskoj kući, na pitanje: "Zašto će ti žena u kući?", seljaci su bili škrti u odgovorima:

— "Šta će mi?... Šta ja znam..."

— "Trebam mi, jašta... reče, i poprati svoj odgovor osmehom i namigavanjem.

— "Da mi u kući radi, čuva decu... odgovoriće drugi.

— "Tako je Bog ostavio... rezonuju stariji.

— "Da me sluša... misle otresitiji.

— "Zar može da bude kuća bez žene?... čude se stalozheniji."⁵¹⁴

Ženu je seljak, dakle, doživljavao kao niže stvorenje, predodređeno da sluša i služi muža, da radi, rađa i neguje decu. To su oni naročito potvrdili i komentisanjem mogućnosti da i žene dobiju pravo glasa, nakon donošenja Ustava 1931. godine:

— "Neka samo moja žena proba da glasa, ja ću je odmah zaklati... — ljuti se starešina jedne velike zadruge.

— "Gde će i žene da glasaju! — uzbuđuje se drugi.

— "To nikad ne može da bude! — ograđuje se treći.

— "Ala će biti batina! Bože ti moj!... — trlja ruke četvrti.

— "To će sigurno važiti samo za učiteljice i doktorke, - rezonuje stalozhen peti. — "Ko će još nepismene seljanke da pusti na glasanje!"⁵¹⁵

Duboko konzervativan, seljak se nije odricao od starine utvrđenog pravila: "da je u kući muž stariji od žene" i da je ona samo tu da sluša. "Svi imaju pravo reći, samo seljanka mora da čuti. Nju niko ne pita. Ko pita kravu hoće li da se muze?! Što se zbiva kobili lud je gazda namerio?! Trgovina, radovi, politika - to

⁵¹² Aleksandar Petrović, *Banjane - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str.108,109

⁵¹³ Isto.

⁵¹⁴ Isto.

⁵¹⁵ Isto.

nisu ženske stvari. Kad je udaju, ona poslednja saznaje za budućeg muža. Kad se njiva kupuje ili prodaje, ona samo slučajno može da sazna, iz razgovora ili iz svađe. Njeno je da čuti: da plače ako se prodaje, da se raduje ako se kupuje, da krši ruke i prste ako se za porez popisuje. Seljanka je živomučenica.”⁵¹⁶

Podređenost seljanke mužu podsticala je, međutim, i crkva, učenjem da žena mora da sluša muža, ali i država, za koju je “mnogo važniji” muškarac. “Država traži porezu i druge razne dažbine od starešine kuće, od muža. Ako je za vojsku — daj muža. Ako je da se ide u rat — opet muž. Svuda, gde treba da se pretstavlja kuća, traži se najpre čovek, muž, domaćin kuće. Čovek je obično fizički jači od žene, pismeniji, i često, blagodareći većim mogućnostima ophođenja s ljudima iz raznih krajeva, odlaženju u varoš, na vojnu dužnost — i psihički razvijeniji. Zato, po njihovom mišljenju, čovek i mora da bude u kući stariji; njemu mora da su potčinjeni i žena i sva čeljad u kući.”⁵¹⁷

Sa pravom čovekovog starešinstva u kući, seoska devojka se upoznala još u roditeljskoj kući, na primeru svoje majke, koja joj je to, u pojedinim krajevima, na poseban način podvlačila i na sam dan svadbe: “Dok svatovi ručaju, nevestina majka zove mladoženju u podrum, gde se nalazi i nevesta. Tu mu ona, u prisustvu ostalih starijih žena, predaje gvozdeni štap savetujući ga. Pa da gu biješ, ako nije dobro. Da te sluša kako starešinu... Onda mlada i mladoženja jedu tu u podrumu pržena jaja, koja je s ostalim mažijama spravila nevestina mati. I sve to u želji da njena kći sluša svog budućeg supruga. Želja je ta iskrena, da ne sramoti porodicu.”⁵¹⁸

To što tašta predaje gvozdeni štap zetu i što ga savetuje da ženu, njenu kćerku, bije ako nije “podobra”, pokazuje da je prebijanje žene na selu bilo veoma uobičajena pojava. U čak 50% sela, i uoči Drugog svetskog rata, muž ženu tuče “dosta često”, a u 35% sela “vrlo često”. Pri tome, nema velikih razlika između patrijarhalnih područja i onih koja to više nisu. “Razni uticaji iz starinske i moderne sfere deluju svi u nepovoljnom smislu za ženu. Spoj različitih faktora doveo je do kobnog rezultata, neobične grubosti prema ženama. Borbena tradicija, turski uticaj, naglo nadiranje novčanog gospodarstva stvaraju specifičan spoj iz kojeg proističe primena sile u praksi i zagovaranje strogosti prema ženama u principu.”⁵¹⁹ To potvrđuju i veoma brojne, i rasprostranjene izreke: “Ženu i konja treba čovek svakog trećeg dana tući”; “Ako ne biješ ženu četrdeset dana, ona poludi”; “Muž treba da bije ženu, da se zna ko je muška glava”; “Da se žena ne izbije, ona bi preskočila kuću”; “Brata i vola miti, a ženu i konja tuci”; “Svaka žena ima jedno rebro više i treba da joj se slomije”; “Na vola zamani, a ženu po glavi”; “Muž je gospodar žene, i njegovo je pravo da je tuče.”⁵²⁰

Sve ove izreke ne samo da opravdavaju grubost muža prema ženi, već i

516 Dragoljub Jovanović, *Seljak – svoj čovek*, Beograd, 1997, str. 106,107.

517 321*Isto*.

518 *Politika*, 11.538, 18. jul 1940, str. 11.

519 Vera St. Erlich, n.d., str. 240.

520 Momčilo Isić, “Žena i dete u Srbiji između dva svetska rata”, *Žene i deca, Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4, Beograd, 2006, str. 154.

pokazuju da za to i nije ni trebalo da postoji poseban razlog. "Jablan je sinoć svojoj Kati isterao oko... Potegao granom samo što nije beli luk za večeru očistila."⁵²¹

Da bi dobio satisfakciju i ojačao svoj "autoritet", muž je bio posebno grub prema ženi u prisustvu "publike": pred komšijama, decom i roditeljima, čija je, inače, žalba na snahu, redovno prouzrokovala "tuču". Po pravilu, za vreme poljoprivrednih radova na kojima su učestvovali i "tuđini", seljak se izdirao na ženu prebacujući joj da je zakasnila sa jelom ili da joj jelo nije dobro spremljeno. Neretko, udarao ju je on po leđima onom istom obramicom na kojoj je kilometrima nosila jelo od kuće. I na sam dan krsne slave, pred gostima, on je znao da "svoju domaćicu" ošamari, ako je nešto zaboravila da stavi na sto, ako nije stigla da sve goste posluži, ako su se gosti možda požalili da jelo nije dovoljno slano i sl.

Svoju grubost prema ženi pojedini seljaci su još naročito iskazivali u pripitom ili pijanom stanju. Nekima za to nije bila potrebna publika, a neki su "uživali" da se upravo tada pokažu pre drugima: "Ovam, bre, ženskadijo, Lazara da ugostimo!... Ovam, Ružo, ružna će ti biti leđa, ako mi još vrancuski popuješ. Ovam i ti Javorka! – zapovednički je pozivao i ženu i snahu od brata, koji mu je u ratu poginuo. Žene iz kuće uplašeno su izvirivale, tobož poslovale i odugovlačile.

- Ružo! Javorka!... Nanu ću vam vašu! Dela, dela, terajte više sojke, al će bitka ono onomadne!... Brzo!, drekao Rako i bacao s motke gubere na kojoj su se provetrali, i čupao čatalu da njome neposlušne žene kazni.

- Ostavi žene, pijanico! – kao u šali ga Lazar opominjao.

- A što, Lazo? A znaš ti, adžamijo jedna, šta je žena? Robinja, bre budalo!... jakako, da diridži po vazda i da ljušti golu proju, a noću za inat samo, kad joj se ono najlepše spava, da je budiš i dremljivu nateruješ da ti sprovodi čevove i merake... Ovam' bre, kad kažem, jal će sad motka da radi!"⁵²²

Dešavalo se, na primer, da ženu muževi vežu za stožer, i pred komšijama je biju bičem.⁵²³

Grubost muža prema ženi u Srbiji prisutna je i u zadrugama i u inokosnim domaćinstvima, i to više nego u ostalim pokrajinama Kraljevine Jugoslavije.⁵²⁴

I dok je grubost muža prema ženi na selu uobičajena, pa čak i "preporučljiva", iskazivanje nežnosti bilo je "sramota". Mladi pečalbar, koji je u pečalbu otišao samo pet dana posle ženidbe, u pismima se, na primer, interesovao za svakog ukućanina, pa čak je i stoku poimenično pominjao, ali se ni jednom rečju nije sećao svoje mlade žene. "Svi su se mogli i smeli radovati, ali ne – ni on, ni ona. Rezil jer pokazivati naklonost." Na taj "rezil" nevesta je, posle drugog pisma, odgovorila vešanjem. "Jedne večeri kad su se vratili sa poslednje dovršene njive i sutradan imali poći na žetvu, zatekli su rano ustalog domaćina kako

---

521 Dušan Radić, *Selo*, Beograd, 1937, str. 93.

522 *Isto*, str. 99.

523 Vera St. Erlich, *n.d.*, str. 240.

524 Anketom u 26 sela iz 17 srezova u 11 okruga sprovedenom od 1937. do 1941. godine, utvrđeno je da u 30% sela muževi žene često tuku u zadržnim porodicama, a u 55% sela u inokosnim porodicama. - Vera St. Erlich, *n.d.*, str. 256.

prema plamenu s ognjišta sriče sinovljevo pismo. Opet je bilo reči o svima, ali ni reči za svoju mladu ženu. Razišli su se posle večere, za vreme koje se govorilo o odsutnom sinu, bratu, ali ne i mužu. Kad je ujutru svekrva poranila kao i obično pre no što se ukažu prvi zraci sunca, bila je iznenađena da nema mladice, koja je uvek sve preticala i bila joj desna ruka oko pripremanja svega što je trebalo poneti na njivu.

Sunce se već počelo jače pomaljati, a snaje nije bilo. Onda je pošla prema odaji, tiho je pozvala ali nikakvog odziva. Otškrinula je nezaklopljena vrata. Pred njom se ukazao mučan prozor. Iznad prazne postelje visila je obešena snaja. U jednoj zgrčenoj ruci bio je zgužvan koverat sinoć prispelog muževljevog pisma u kome je bilo reči o svima, ali ne i o njoj.⁵²⁵

Čvrst sistem vrednosti patrijarhalne porodice, vekovnim uobličavanjem moralnog profila žene, učinio je da ona "ostane rezervisana i diskretna", da ne očekuje nežnost od muža, ali ni da mu je pruža.

"Muž i žena, sem seksualnih odnosa, gotovo ni nemaju jedno za drugo naklonosti i ljubavi". Međutim, i tu muž često omalovažava ženu, s jedne strane, grubim izrazom seksualne diskretnosti, nazivajući je: "ženetina", "ženturina", "majčina",⁵²⁶ a s druge strane i grubim ponašanjem u seksualni odnosima, iskazujući to već na samom početku braka: "U sobu je ušao prvo on, mladoženja, a mene je uvela zaova devojka. Daje mi crnu staru suknju da spavam u nju: 'Evo ti, ako 'oćeš opaši se' Svekrva mi nije ništa govorila. kad sam ja ušla, a zaova izašla i zatvorila za sobom vrata, on ugasi sveću. Zove me da legnem, a ja neću. Nisam htela za ceo svete. Oko prozora skupili su se svi mladići, ženjeni i neženjeni, i slušaju. Šapuću, smeju se. Kad se njemu dosadi da me zivka, skoči sa kreveta, uhvati me preko pasa i povali me na krevet. Ja sam tiho jaukala. Nisam htela."⁵²⁷

Žena na selu često, i nekoliko godina posle udaje, muža nije smela ni imenom da oslovi, kao ni on nju, već samo sa "ej". Iskazujući poniznost, ona mu je, u pojedinim krajevima, pred gostima ljubila i ruku, a nisu bili retki slučajevi da mu je i u starosti svlačila odeću i obuću. "Još baba dedi svlači obuću i pantalone, one suknene, usko krojene, što se teško svlače." Naročito surovi prema ženi bili su starešine zadruga, verovatno da bi dali primer: "Muž mi je u kući despot; nikad se sam ne izuva. Uvek neka od žena mora uveče da ga čeka, da ga izuje i opere noge. Ujutru ga ja obuvam", žalila se žena strešine zadruga od 36 članova.⁵²⁸

Izvlačio se "starešina", "gospodar" i u radu, ukoliko su to bili poslovi koje je i žena mogla da obavi. "I tako isto i kod jedne lepuškaste mladice koju život nije uspeo da slomije, a koju smo sreli natovarenu teškim bremenom drva, kako silazi s planine. A da ne bi gubila vreme, ona je povijena pod teškim naramkom

525 *Politika*, 11.180, 18. jul 1939, str.12.

526 Dobrilo Aranitović, "Sreten Vukosavljević o polazaju žene u patrijarhalnom društvu", *Simpozijum - Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, VII, Prijepolje, 1979, str. 75.

527 Aleksandar Petrović, *Rakovica - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 21.

528 Momčilo Isić, "Žena i dete u Srbiji između dva svetska rata", *Žene i deca, Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4, Beograd, 2006, str. 154.

bukovih oblica, silazeći niza kosinu, uzgred i prela. A iza nje pojavljivao se čovek, gospodar i muž, sa sekirom moćno zabačenom na ramena, rasterećen i planinski jak.”⁵²⁹

Seljanka u Homolju, april 1936.

Prilikom zajedničkog dužeg putovanja, žena je obično išla pešice, dok je njen “gospodar” putovao zavaljen u sedlo na konju.

Sa mužem na putu kroz planinski krš

Ukoliko su pak oboje išli pešice “čovek je uvek napred, a žena ostrag”. U kafani seljanka najčešće nije imala “pravo” na osveženje, a u gostima da sedi sa mužem za istim stolom. “Ako li čovek uđe sa ženom u kafanu, za sebe će poručiti kafu, a za ženu ništa. Ako se negde ide u društvo, na ručak, onda ljudi sednu sa ljudima, a žene ih dvore i donose jelo, pa posle jedu (zasebno).”⁵³⁰

Raspadanje porodičnih zadruga uticalo je, nesumnjivo, i na poboljšanje

⁵²⁹ *Politika*, 10.022, 17. april 1936, str: 15.

⁵³⁰ *Isto*.

položaja seljanke u odnosu prema mužu. U inokosnim domaćinstvima, umesto zadružnog starešine i braće - zadrugara, žena je mužu - domaćinu jedini sagovornik, sa kojim se dogovara o svim domaćim poslovima, u kojima mu je ona i najvažniji pomoćnik. Uoči Drugog svetskog rata, muž i žena su se jedino u Hrvatskoj i na Primorju savetovali o svemu češće nego u Srbiji, gde je to bio slučaj u oko 70% sela.⁵³¹ Interesantno je da grubost muža prema ženi, čak i njeno batinanje, ne sprečava njihovo dogovaranje i savetovanje. "Tradicionalno borbena raspoloženje ne priječi izgradnju drugarskog odnosa između supružnika. Žena se u Srbiji pokazuje naročito samosvesna, samostalna i borbena, tako da je muž, sve ako joj poriče jednaka prava, ne može kod odluka potpuno mimoći."⁵³²

Sve značajnija uloga seljanke u odlučivanju i upravljanju gazdinstvom značila je istovremeno i opadanje autoriteta muža. Prema anketi u 26 sela iz 17 srezova u 11 okruga sa područja Srbije u granicama do 1912. godine, sprovedenoj između 1937. i 1941. godine, autoritet muža je mnogo popustio čak u blizu 75% sela, što je više nego u bilo kojem drugom delu Jugoslavije. Jedino u Srbiji skoro da nije bilo sela, u kome je vršena anketa, da autoritet muža nije popustio, makar malo, neprimetno.⁵³³

Sada je seljanka smela da se suprotstavi mužu, čak i da ga prekori. "Muž traži od žene pare za duvan. Žena odgovara da nema. Muž: 'Ne boj se ti ženo, sad ja odo do Juce (sestre bakalina), donesem im vodu, nasečem drva i eto mi davana i lepoga ručka'. Žena: 'Pa ja se bre ne bi ponizila, da mlađega od sebe služim za duvan.'"⁵³⁴

Uporna i "otresita" seljanka, koristeći sva raspoloživa sredstva, uspevala je da njen predlog bude prihvaćen čak i kada je nailazila na jak otpor ne samo muža nego i njegovih roditelja, koji su se plašili da im snaha "ne okrene kuću naopako", ne udubljujući se, pri tome, u opravdanost njenih predloga. "Kad sam se udala svekrva mi je odmah prepustila mešenje hleba. U avliji je bila lebna vuruna bez ikakve natkrivke. Ložeći u njoj vatru, po zimi sam se smrzavala, a po kiši sam redovno bila mokra kao miš. Kisle su i načve u kojima je bilo testo i sinija na koju sam stavljala somune spremljene za pečenje, i na koju sam vadila ispečene lep-nje. Nепrestano sam molila muža da napravi neku nastrešnicu, makar i sa samo dva stuba i nešto crepa. On se, međutim, izgovarao da mu roditelji to ne odobravaju, i da su mu govorili da je njima ta vuruna dobro služila deset godina, od kako su se odelili iz zadruge. Videći da on neće da se suprotstavi roditeljima, odlučila sam se na 'poslednji korak'. Rekla sam mu da sa njim više neću da 'spavam', i tek tada se moj muž 'probudio'. Za nekoliko dana dobila sam divan 'kućerak', a ja sam u njega prvo pozvala svekra i svekrvu i upitala ih: 'Zar nije ovako bolje i lepše?'

531 Vera St. Erlich, n.d., str. 249.

532 *Isto*, str. 254.

533 *Isto*, str. 222.

534 Aleksandar Petrović, *Rakovica- socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, I deo, Beograd, 1935, str. 102.

Ništa mi nisu odgovorili, već su pokunjeni izašli. Svekrva mi je sutradan priznala da ona nije smela da to traži od svekra, bojeći se da je ne tuče.”⁵³⁵

Bespogovorno su još slušale muža izrazito nepismene i neprosvećene žene, poput onih iz nekih jablaničkih sela. “Žene ne nastoje dobiti veća prava. One su bar 98% nepismene. Zbog svoje neprosvećenosti one i ne znaju da ima bolje van rđavoga.”⁵³⁶

Uviđajući da nije ništa manje vredna od muža, naprotiv, seljanka u Srbiji sve manje dopušta da je muž bije, a bitku zamenjuje svađom, u kojoj je ona, inače, jača. “Ni u kojem drugom području nema ni približno takvog otpora protiv lošeg postupka kao kod srbijanske žene. Otpor žena nastaje valjda usled naročite kombinacije općenito borbenog duha u Srbiji sa tradicionalnim potcenjivanjem žene.”⁵³⁷

U jednom retkom opisu ženskog revolta protiv potčinjenosti stoji: “Seoske žene i devojke interesuju se za svaki pokret u javnom životu seljaka i to interesovanje je samo kratkog trajanja, jer im je onemogućeno da se zanimaju drugim sem svojim domaćičkim teškim i grubim poslovima. Taj posao, žena zna, samo zaglupljuje i ona ga mrzi, ali tako mora da bude. U većini slučajeva žena je nepismena. Pismene žene sve doznaju, i tajno žele da pročitaju nešto, i deca čitaju a one slušaju. Devojke, kad im se pruži prilika, za sve se inetersuju. Ima divnih primera inteligentnih devojaka. Čitaju npr. nešto o ženama u Francuskoj ili vide slike iz francuskog časopisa, oduševljeno gledaju i slušaju. Žele i odobravaju ravnopravnost u društvu. Znaju za sva pitanja sadašnjice (Očevi politički aktivni i to se prenosi na kćeri, devojaka ima u selu više nego mladića) Svojim radom i saznanjem da mogu da shvate kao i muškarci – nikako ne veruju u inferiornost. Žene se retko daju tući. Samo ‘poslednji’ ljudi se biju. Ali šamara žena dobija možda dva puta godišnje, i to pamti. Ovde su žene grube, smele, muškaračkog izgleda, energične, ustrajne u poslu i ponekad od muža jače u svemu.”⁵³⁸

U pojedinim selima sokobanjskog sreza moglo je da se čuje: “Autoritet muža je popustio. Pre žena nije smela da odgovara mužu, sada odgovara ne stidi se”; u selima valjevskog sreza: “Autoritet muža je popustio, a to se vidi po tome što se muž sa ženom dogovara gotovo o svim domaćim poslovima, pa čak i o glasanju”; u selima Azbukovice: “Autoritet muža je popustio. Vidi se po tome što mu žena češće odgovara, u prepirkama, a prije nije smela osobito reći: ‘ne mogu’, ili ‘nemam vremena’”, a u selima jablaničkog sreza: “Autoritet muža je pomalo popustio. To se vidi po tome što postaje već poneki slučajevi da se žena brani pri bijanju, da ga vara u bračnim poslovima, da ga se ne plaši kao nekada, da ponekad počašćava namernike i bez njegova znanja.”⁵³⁹

---

535 Kazivanje Svetlane Tijanić, rođene u posavotamnaskom selu Svileuvi.

536 Vera St. Erlich, n.d., str: 228

537 *Isto*, str: 229.

538 *Isto*, str: 227.

539 *Isto*, str: .217.

O opadanju autoriteta muža interesantno je zapažanje iz sela u posavskom srezu beogradskog okruga: "Autoritet muža je popustio. To se vidi po njegovom manjem uticaju u porodici. A realno i konkretno se manifestuje na njegovoj odeći, odnosno po neurednosti."⁵⁴⁰

Naročito značajno rušenje autoriteta muža, u godinama pred Drugi svetski rat, žena je izvršila u ekonomski i kulturno razvijenijim područjima. Tako se za žene u kosmajskom srezu kaže: "Žene su ovde i hrabre – utoliko što se odmah snađu i počnu nešto što je mužu na štetu, - napuste kuću i decu. Ovde ima samo mali broj ljudi koji pogleda u tuđe žene. Žene više umeju da podvale muževima, da ih čak i napuste, a oni ih pozivaju i mole da se vrate. Ima žena koje umeju da 'komanduju' - za kojima se 'luduje' i o kojima se uvek priča. Češće se dešava da se pred drugima prigovori. Dosta je poznat intiman život suseda. Ako ima pravo, žena može da kaže i suprotno mišljenje. Samo joj se uvek upola priznaje. Pred svakim žena se u istinu drži kao da je pokorna, ali dosta samovolje ima u svakom gestu. (Kao reakcija na postojeću pokornost). Poljuljano je ono verovanje 'manje vrednosti', ako je siromašna – zna da se odbrani. Skoro sve bistrije žene vode kuću, upravljaju svim poslovima."⁵⁴¹

I u Gruži su u borbi za ravnopravnost naročito istrajne bogate žene, one s mirazom, jer nisu ekonomski zavisne od muža, dok su ostale, iako svesne "da rade više od muškaraca" i dalje "pokorne čoveku", držeći se tradicionalnog shvatanja: "Drugo je čovek, a drugo žena." Tako je i u selu Moćiocima, u ariljskom srezu, zapaženo: "Mlađe žene nastoje da promene svoj položaj, ali se još uvek oseća depresija starih žena koje svaki takav istup osuđuju i pomažu muškarcima." Slično se postavlja i većina žena u kosmajskom srezu, izjavljujući: "Šta vredi pomišljati kad to ne može da bude". Jedino žene iz ekonomski jakih kuća, koje i prosvetno stoje na višem nivou, više traže ravnopravnost. "Sem slučajeva gde su muževi napredni ljudi, gde se raskrstilo sa religijom, tu žene hoće da pozitivno učestvuju, zajedno sa muškarcem. Ovde u selu ovom su vrlo retke takve žene, dok ih u okolini ima."⁵⁴²

I u pojedinim selima valjevskog sreza žene traže ravnopravnost na temelju miraza, odnosno ekonomske nezavisnosti, ali i na osnovu iskustva iz rata, kada su u svemu odmenile muževe. "Nastao je taki vakat da se sad i žene slušaju, a pre nisu smele ni pisnuti."⁵⁴³

I pored veće borbenosti, mnogo toga morala je seljanka ipak da izdrži, da bi sačuvala brak, odgajila decu i da ne bi "osramotila" svoje roditelje, koji često nisu vodili računa o želji svoje kćerke pri izboru mladoženje. "Svadbu načiniše veliku. Sećam se dobro. Onda sam počela da popuštam. (Htela sam jednom da ga napustim). Bila sam i nežna prema njemu – mislim biće bolje! Teško mi je onda bilo. (...) Čudim se kako nisam istrulila. Nikada lepe reči od njega.

---

540 Isto.

541 Isto, str.226.

542 Isto, str. 230.

543 Isto.

Ludoglavo kao kljuse (muž joj). I sad je takav. Mene ne mari. decu bije, grdi. Nikad ko otac da ih nešto pita, da razgovara, da se našali. Mene ne sme ni da 'pi-pne' (dirne – batina) jer se boji da ga ne ostavim. Samac. Pust. Lud. U njegovim rukama je sve. Počeo da prodaje imanje. Isprodava dosta. Ja kukam. On samo ćuti i radi što naumi. Ja pretila da ću uteći. On se uplaši pa popusti. A pije ko stoka. Pa zaludi od pića. Načisto lud. Sada opet hoću lepo. Šta mogu? Kuda ću s decom i što ću kad nemam što da počnem. Da je sve u mojim šakama drukče bi bilo sve. Pa trpim zato. Sad je još gori. Viče, psuje za najmanju sitnicu. Kaže mi da ništa ne znam... A ja nisam iskrena prema njemu. Nema među nama čovečanske reči. Nije on zato da mu se ispovedim, da mislim – (nije dostojan nje – veli) Neozbiljan i kao muž, i kao otac, i kao čovek u selu. Zato kako mogu da mu kažem moje misli i brige. Mrzim ga. Kako da ga hvalim. Glupak jedan!"⁵⁴⁴

3.4.1. *Vanbračni odnosi*

Urušavanje autoriteta muža ogleda se i u češćim bračnim neverstvima žena. Uoči Drugog svetskog rata u 25% anketiranih sela u Srbiji bilo je više vanbračnih odnosa žena nego ranije, a u oko 15% sela manje, dok je u oko 60% sela vanbračnih odnosa žena bilo isto kao i pre. Kao rezultat ovakvih promena, uoči Drugog svetskog rata, u 25% sela većina žena je imala vanbračne odnose, što je više nego u hrišćanskom delu Bosne i Hercegovine i u Hrvatskoj, u kojima je još jedino bilo sela sa većinom "nevernih" žena.⁵⁴⁵ U oko 35% sela vanbračne odnose imale su samo neke žene, odnosno do polovine njihovog broja, dok je u oko 40% sela neverstvo žena bilo nepoznato "ili samo iznimno".⁵⁴⁶

I pored ovih promena, muž je, i dalje, imao znatno veće pravo na vanbračni život, u skladu sa još uvek dominantnim položajem u porodici i svojevrsnim istorijskim nasleđem. "U Srbiji ima naročito mnogo vanbračnih odnosa muževa. Mnogi faktori deluju u prilog tome: tradicionalna povlaštenost muškarca preuzeta iz turske i ratničke prošlosti, samovolja stočarskog elementa, relativna obespravljenost žena, naglo preobličavanje seoskog gospodarstva i napuštanje zadruga. Čak i u južnom, inače patrijarhalnom delu Srbije, ima mnogo nevere muškaraca."⁵⁴⁷ U jablaničkom srezu, na primer: "Muževi nisu ženi verni. Oni se izivljavaju s više žena", a slično je i u vlasotinačkom, gde se kao razlog za neverstvo muža uzima i njegova rana ženidba, često i sa starijom devojkom. "Seljaci imaju vanbračne odnose sa drugim ženama, a u nekim slučajevima i

⁵⁴⁴ Isto, str. 233,234.

⁵⁴⁵ Vera St. Erlich, n.d, str. 314, 315.-- Anketom su bila obuhvaćena sela: Caparić-azbukovački srez; Moćioći – ariljski srez; Milutinc, Dugo Polje-banjski srez; Bukovče – belički srez; Rebelj – valjevski srez; Mlačište, Dobrović – vlasotinački srez; Lipnica – gružanski srez; Konjarnik, Šarlince – dobrički srez; Goračić – dragačevski srez; Ceremošnja, Rakova Bara, Radenka, Neresnica – zviški srez; Bufce – jablanički srez; Parcani, Rogača – kosmajski srez; Dučić – kolubarski srez; Koraćica – mladenovački srez; Koritnik – moravički srez; Sremče, Prosek – niški srez; Velika Moštanica, Sremčica – posavski srez;

⁵⁴⁶ Isto, str. 293.

⁵⁴⁷ Isto, str. 311

s devojkama. Propušteno momkovanje nadoknađuje se u braku, potkrepljeno novim saznanjem iz braka". U kosmajskom srezu čak 80% muževa nije verno svojim ženama prema. "O vernosti ne može biti garantovanja. Najmanje se oni zadovolje svojim ženama, ako ništa drugo makar će rečima dostaviti svoju želju. Vanbračni odnosi su više između onih u braku nego neudatih."⁵⁴⁸

U blizu 70% anketiranih sela u Srbiji većina muževa imala je vanbračne odnose.⁵⁴⁹ Pojedini to nisu ni sakrivali, smatrajući da i je to, kao muškarcima, i dozvoljeno. "Moj Obrad je promenio ćud, no jamačno će isterati ćevove, pa će se opet okrenut suncu. A posle toga muž je, zna šta radi, njegovo je da čini kako 'oće, a ženino nije da ga prekonosira i da ćangriza. Lako je tako reći i potsmenut' se, al' svaka je od vas pred mužem manja od makova zrna. Tako i treba da bude."⁵⁵⁰

Ipak, saznanje da joj se muž "prololao", dugo potiskivano, i kod najodanijih seljanki ponekad je izazivalo "ključanje" i "provalu" besa, pogotovo uz određeni povod. Smatrajući da je takvo muževljevo ponašanje neposredno uticalo da njihova kćerka, devojka za udaju, još nije isprošena "prevarena" seljanka je vikala: "Obrad je kriv, sine, munja ga spržila! Pljunuću ga u lice, ka' skota, čim ga budem videla! Pod starost se u svinju pretvori (...) Prololao se... Pokvario se... Otpadio se..., i, obezumljena, te reči sve mahnitije ponavljala i vičući udarala pešnicom po vazduhu, kao da se od iskazane gadosti otimala, branila od prljavštine koju ona sadrži. Miona, Obradova senka, koja ga celog veka kao pašu dvorila i drhtala pred njim kao pred svojim Bogom, ona milokrvna i miloglasna svetica, tako goropadno više danas i pretila tom mužu, otpadniku... I to pred sinom."⁵⁵¹

U nemogućnosti da spreči muževljevo neverstvo, seljanka je obično prihvatala "sudbinu", vezivala se za decu i u njima nalazila utehu, čak se i sa "podrugom" mirila i u prijateljstvu s njom živela. "Kako ću mu zabranjivati, kad sam imala mnogo dece. Pa volijem život svoje dece, nego što će on imati još koju ženu.. Neka ide kud god hoće samo neka mene ostavi na miru! Ispočetka sam plakala, grdila ga. On me je tukao. Pa onda sam mu još samo ponekad prigovarala, on me je opet tukao. Ništa mu se ne dopada kod kuće. Ja mu reknem: 'idi kod Jele, tamo će ti biti bolje!' A on mene šljus, šljus... Čim ga uveče nema, ja znam, da je kod Jele. Tako sam se borila, sekirala. A on me je sve tukao, dok se nisam pomirila sa sudbinom. I otkad sam počela lepo s Jelom, otada on prestade da me tuče. U kući je bilo 36 duša, svi su znali za to. Ali on je bio starešina, pa mu niko ništa nije mogao. Za mene je bilo korisnije da živim lepo s Jelom. Pa i moja su je deca zvala 'Pomajka'. Odu oni kod nje, ona ih lepo primi i ugosti. Kad god im je nešto trebalo, oni odu kod 'pomajke', da ona kaže ocu. A otac je uvek slušao 'pomajku' i ispunjavao njene želje. Jela je često dolazila kod nas u goste, mi smo iz jednog sela. Ruča, gosti se, pa ode. Kad je trebalo udavati moje kćeri, Jela mi je mnogo pomagala, ne samo da im nađemo dobre mladoženje, nego i da im spremimo darove. Ona je moju decu

---

548 Isto.

549 Isto, str. 309.

550 Dušan Radić, *n.d.*, str. 93.

551 Isto, str. 32.

mного mazila; ne znam da li ih je i volela.”⁵⁵²

Seljanka je veran čuvar kućnog ognjišta. Много je ona u njega uložila da bi ga ostavila. Bezgranična je njena trpeljivost, pogotovo kad su u pitanju deca, “blagoslov Božji”, čak i onda kada je slaba i nemoćna, kad “krši ruke”, uverena da ne može da bude bolje.

Za razliku od “prevarene” seljanke, koja mora da trpi, “prevareni” seljak, ženin gospodar, to nije mogao da podnese, pogotovo kad bi se sam u to uverio. On tada ne bira sredstva: batine, hladno pa i vatreno oružje. “Ne mari muž za javnost kad je on osramoćen, njegov ponos pao, onda želi da i ženu sve više uništi. Ako ih neki matarijalni odnosi vezuju trpe se, ali između njih je jaz. U krajnjem slučaju je najuri iz kuće i tuži za brakolomstvo.”⁵⁵³

Šta je seljanku u Srbiji teralo na neverstvo dosta je kompleksno pitanje. Ratne prilike nesumnjivo su na to uticale u znatnoj meri. Dugogodišnje ratovanje, koje je celokupnu seosku privredu ostavilo ženama, doprinelo je u izvesnoj meri i njihovoj transformaciji. Uspešno zamenjujući muškarca u skoro svim poslovima, one su počele slično njima i da se ponašaju, pa su postajale slobodnije i u svom polnom životu, pogotovo što su mnogima od njih muževi bili na frontu ili u zarobljeništvu. Svesne svoje nezamenljive uloge u porodici, one su i nakon oslobođenja, čak i po povratku muževa, sporo menjale svoje navike iz ratnih dana, utičući time čak i na raspadanje porodičnih zadruga. U tom smislu, istina preoštro, načelnik beogradskog okruga, u tromesečnom izveštaju o prilikama u okrugu od aprila do jula 1921. godine, konstatuje: “Moral žena na selu srozao se do krajnjih granica. Taj pojav, da više ni mati, ni sestra ne uživaju onaj uzvišeni glas koga uživahu do rata, razorno je uticao na kućnu zadrugu.” Istovremeno, o nemoralu i vanbračnim odnosima žena načelnik smederevskog okruga govori kao o navici, prvenstveno iz ratnih dana. Slično stanje i u kačerskom srezu objašnjava se ratnim prilikama, pri čemu se posebno izdvajaju udovice. “Mnoge udovice, primajući invalidsku potporu, odale su se raskošnom nemoralnom životu živeći s ljudima, koji već imaju ženu – odnosno porodicu. Nešto takav život, a nešto odsustvo muževa za vreme rata uticali su da je 1920. godine u celom Kačeru bilo oko 40 brakorazvodnih parnica – razvoda braka.”⁵⁵⁴

Siromaštvo, pogotovo u periodima ekonomske krize, takođe izaziva češće neverstvo žene. Tako se u mladenovačkom srezu uoči Drugog svetskog rata moglo da čuje kako je vanbračnih odnosa seljanki pre Prvog svetskog rata bilo manje, da ih je za vreme rata “bilo u velikom broju”, a da se posle rata i pre krize stanje u tome “popravlja”,⁵⁵⁵ što jasno znači da sama kriza i period posle nje podstiču neverstvo žene. Inače, nemogućnost da se i najosnovnije potrebe zadovolje prihodima na samom gazdinstvu, i bez ekonomske krize, “primoravala” je seljanku,

552 Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdarstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 123,124.

553 Vera St. Erlich, n.d, str. 297.

554 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995, str. 190,191.

555 Vera St. Erlich, n.d, str. 314.

najčešće u inokosnim domaćinstvima i neposredno nakon deobe, na vanbračne odnose, radi novca ili nekih drugih "darova". Tako jedan učitelj u patrijarhalnom jablaničkom srezu, pred Drugi svetski rat izjavljuje: "Znam slučaj da je jedan muškarac, seljak, izgubio spisak žena s kojima je imao 'odnos' i u tom spisku su bila imena više od sedamdeset žena iz sela. Taj čovek nema osobito dopadljivu spoljašnost, naprotiv, jedan je od običnih muškaraca koje svakog dana sretam. On se svim tim ženama nije dopao. Mnoge od njih su mu se podale za novac. Drugi slučaj se desio pre 15 do 20 dana. Jedan graničar je došao na odsustvo ovde u selo. Kad je hteo da se vrati u svoju jedinicu ispostavilo se da nema novaca za put. Rekao je da mu je jedna snaša 'digla' 700 dinara."⁵⁵⁶

Znajući koliko je prostitucija omražena i koliko se ona kosi sa shvatanjem morala sredine u kojoj žive, seljanke su retko pribegavale prostituciji. Ukoliko su to, iz raznih razloga, i činile, a u želji da se pokažu kako sa moralom sredine ne idu u raskorak, one su to vešto sakrivala. "Javne prostitucije na teritoriji sreza nije bilo dok se tajnoj nije moglo ući u trag, što je uostalom i nemoguće, imajući u vidu okolnosti pod kojima stanovništvo živi. I ukoliko je bilo prekršaja u tom pogledu, ne može se uvrstiti u prostituciju, pošto to nije skopčano ni sa materijalnom korišću, ni sa podvođenjem ili slično."⁵⁵⁷

Iz koristoljublja seljanka se najčešće podavala "prolaznoj gospodi": putujućim trgovcima i zanatlijama, ali i učiteljima, poreznicima, žandarmima, pa i sveštenicima, s jedne strane, zato što oni znatno češće od seljaka u džepu i novčaniku imaju "suv" novac ili pak spremljen poklon: odelo, cipele, pomada, miris, pa čak i samo bombone, a s druge strane zbog toga što oni "bolje" čuvaju tajnu i što, kada ti "ljubavnici" dobiju službeni premeštaj u drugo mesto, prestaje mogućnost da se ta "veza" otkrije. Vanbračne veze seljanke sa "gospodom" ponekad, međutim, mogu da budu i iznuđene pretnjom, pritiskom i ucenom, pogotovo ako su u pitanju opštinski službenici s kojima je nepismeno seljaštvo teško izlazilo na kraj. "Ima slučajeva nevere čak i kod baba, a ne samo mladih devojaka i žena. Ponekad s pritiskom (s policijskim pisarima). Pisari bilježe broj snošaja, ne birajući, i dostigli su rekordan broj – 1.500 – čovek 38 do 40 godina, računajući forsirano poslednje godine službe."⁵⁵⁸

Nalazeći se pod jakim pritiskom autoriteta muža, pojedine seljanke u Srbiji, često one koje su kao devojke bile strogo moralne, ulaze u vanbračne odnose i u znak revolta, odnosno osvete "gospodaru". Uglavnom su to veze sa ljudima iz komšiluka, muževljevim drugovima ili daljim prijateljima, koji im slobodno dolaze u kuću ili gde one odlaze bez posebnog nadzora. Tako uoči Drugog svetskog rata, u nekim selima moravičkog okruga, gde devojke nemaju odnose pre braka i gde se velika važnost pridaje devičanstvu, bez koga obično i ne bi bilo braka: "Žene u više slučajeva nisu verne. Odnose obično imaju s komšijama,

556 *Isto*, str. 298.

557 Arhiv Bosne i Hercegovine, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, upravno odeljenje, pov-286/40

558 Vera St. Erlich, *n.d.*, str. 297.

često s drugom od muža ili nekim daljnjim prijateljem gde slobodno odlaze. Darove ne primaju.”⁵⁵⁹

Udaja po želji roditelja, često za bolesnog, nedoraslog ili prestarelog mladoženju, umnogome je imala za posledicu ženino neverstvo. “U takvim prilikama niko se i ne seća da se ozbiljno zapita, kako će bujna mladost i jedrina te žene odolevati prirodi kraj suviše mlada ili suviše stara muža. Kako će suzbijati i savladivati navale svojih polnih osećaja, pa nekoliko godina provoditi u bračnoj zajednici iščekujući da joj ‘deran – muž’ doraste... ili nemoćan čiča umre? Malo ko na to pomišlja.”⁵⁶⁰ I dok u ovakvim brakovima, nezadovoljene u svojim bračnim pravima, jedne seljanke u napornom savlađivanju prirodnih nagona troše svoje zdravlje, mladost i snagu i pre vremena “svenu i prestare”, druge se upuštaju u vanbračne odnose. “M. je rano ostala bez oca i majke. Živela je kod čiče. Kad joj je bilo 18 godina čiča ju je udao za umobolnog i impotentnog K-a, koji je živeo u velikoj zadruzi. S obzirom na njenog muža, koji je celoga dana samo išao sa decom za stokom, na nju su u zadruzi gledali kao na niže stvorenje. U četvrtoj godini svoga ‘bračnoga’ života, ona se upoznala sa V., i zavole ga. V. je bio meštanan. U vojsku je otišao kao potpuno nepismen čovek, ratovao je, i iz rata se vratio kao kapetan II klase... Imao je s njom i dva deteta, oba krštena na ime venčanog muža M.”⁵⁶¹

Neverstvo seljanke, pogotovo u prvim godinama braka, bilo je nešto češće i u brakovima supružnika sa velikom razlikom u godinama, bilo da se devojka u najboljim godinama uda za “čiču”, pa čak i starca, bilo za dečaka od jedva 14, 15 godina. Naime, iako je sasvim prirodno da ovakvi brakovi nemaju dece odmah u početku, to je za seljaka, koji od braka “iščekuje porod – naročito muški, sebi za zamenu”, najveća kazna, za koju se mora naći krivac, a to je, uglavnom, žena. I tako, ni kriva ni dužna, seoska devojka, obično veoma zdrava i sposobna, umesto da udajom postane žena i majka zdravog naraštaja, prima na svoja pleća još jedan teret, teret “jalovice”. Da bi se oslobodile tog tereta, pojedine seoske mlade izlaz traže u neverstvu, neke već i u početku braka “Najlakše je u selu dobiti mlade žene. Obično posle drugog meseca bračnog života vidi se koja će mlada da šara. Ako je muž slab, ona traži drugog.”⁵⁶² Ponekad je i muž toga svestan. “Vidi otac da dete sasvim ne liči na njega, ali šta će, u njegovu se oboru našla ovca pa mora da je čuva.”⁵⁶³ U narodu se zato za brak mlade devojke sa starijim mužem, odomaćila izreka: “Star muž, a mlada žena – gusto rađanje.”⁵⁶⁴

Udaja odrasle devojke, uglavnom iz materijalnih razloga, za desetak i više godina mlađeg dečaka, obično između 14 i 16 godina, prouzrokovala je u pojedinim krajevima nedostojnu, ali i veoma štetnu pojavu za porodične odnose, poznatu

⁵⁵⁹ Isto, str. 307,308.

⁵⁶⁰ Milan Jovanović – Batut, *Prirodni prirast stanovništva Srbije i njegov biotički značaj*, Beograd, 1932, str. 73.

⁵⁶¹ Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 124.

⁵⁶² Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 22.

⁵⁶³ Isto.

⁵⁶⁴ Isto.

pod imenom “snahoćenje”, koja je, istina, početkom 20. veka skoro u nestajanju. “To je jedna još iz divljačkih vremena zaostala vrsta polnog i generativnog života između svekra i snahe, koja je kao starija mlada za nezrela i nedorasla momka dovedena. – I svekra su njegovi kao dečaka oženili i za mnogo starija druga vezali: bilo mu je petnajest, a mladi već preko 25 godina. Posle 20 godina braka njemu je tek 35 godina, a njegova domaćica kao žena već duboko zašla u godine i jako se ‘pobabala’. On još mlad, a već hita da oženi sina od 15 godina, i to opet sa mnogo starijom devojkom... da kuća u njoj dobije pouzdanu radnu snagu, a njegova iznemogla ‘baba’ dobru zamenu. Snaha svekrvu zamenjuje u svemu, pa i kod svekra – baš i polno, a svekar opet nejaka sina kod snahe.... Tako se njih dvoje zbliže i polno sažive. Često se dešava, da zajedno i nekoliko dece izrode.”⁵⁶⁵

Intimni odnosi između snahe i svekra održavaju se uglavnom dok “nedozrelo momče ne doraste i ne sazre, (obično iza odslužene vojne obaveze) da kao pravi muž uz ženu pristane.”⁵⁶⁶

U ovakvim slučajevima seoska mlada je zapravo žrtva. Sigurno je da ona nije svojevolejno svoj polni život vezala za svekra, čoveka u godinama. Ucene i pretnje postepeno su lomili njen ponos, čemu je posebno doprinosila i blizina “drčnog” svekra, i to u “najnezgodnijim trenucima”, onda kada je u njoj bilo najlakše ženu probuditi.

Mada je, u određenoj meri, na neverstvo “primoravana”, neverna seljanka je, u skladu sa položajem u porodici i društvu, sasvim drugačije posmatrana od nevernog muža. Za seljaštvo je ona, najčešće, “kučka”, što je obično propraćeno izrekom: “Ubij gada kad ne valja”. Blagonaklonije se ponegde gledalo jedino na seljanku koja “šara”, zato što joj muž “ne valja”.⁵⁶⁷ Bilo je slučajeva da seljanka “pobegne” od kuće, pa da čak pokuša i samoubistvo kad se njeno neverstvo otkrije. Na stub srama je posebno isticana žena za koju se sazna da je zatrudnela u odsustvu muža. Ona to dete nije “smela” da rodi, ukoliko je želela da “sačuva” brak. Tako začetog poroda ona se oslobađala ponekad i na veoma svrep način: “U vremenu dok je njen muž (...) bio na odsluženju kadra ostala je bremenita, pa iz bojazni pred mužem rođeno dete u kući svoga brata na povratku svojoj kući (...), usput je udavila i bacila ga u jarak pored puta.”⁵⁶⁸

S druge strane, vanbračni odnosi muškarca ne smatraju se kao nešto loše, već naprotiv, kao njegova veština, dovitljivost i sposobnost, više vrlina nego mana. U pojedinim krajevima to je “uvek dokaz čojstva, snage i smelosti”, što je dodatno doprinosilo njegovom ugledu i poštovanju, naročito ako se radi o bogatom seljaku,⁵⁶⁹ koga, inače, nije bilo uputno ljutiti, jer njegova pomoć će nekad da zatreba.

⁵⁶⁵ Milan Jovanović – Batut, n.d., str. 73-77

⁵⁶⁶ *Isto.*

⁵⁶⁷ Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno- zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 22.

⁵⁶⁸ Arhiv Vojvodine, Kraljevska banska uprava Dunavske banovine, Upravno odeljenje (dalje: AV, 126), II/ 6.101/29

⁵⁶⁹ Vera St. Erlich, n.d., str. 311.

3.5. UDOVICA

Ratovi Srbije krajem 19. veka, zatim balkanski ratovi, Prvi svetski i Drugi svetski rat, pruzrokujući ogromne ljudske žrtve, stvorili su veliki broj udovica po selima u prvoj polovini 20. veka. Samo po završetku Prvog svetskog rata, primera radi, u kačerskom srezu, sa 3.315 domaćinstava krajem 1910. godine, bilo je 920 udovica,⁵⁷⁰ ili jedna udovica na 3,60 domaćinstava. S druge strane, u kolubarskom srezu valjevskog okruga bilo je toliko udovica da su one odgajale čak 2.468 dece.⁵⁷¹

S obzirom na izuzetno težak položaj seljanke u potpunoj porodici, nije teško zaključiti u kakvim uslovima je živela udovica, uz izvesne razlike zavisno od toga da li je živela u inokosnom ili zadružnom domaćinstvu. U najpovoljnijem položaju bile su one udovica koje su ostajle same. One su se uglavnom, posle izvesnog vremena, preudavale ili vraćale svojim roditeljima, od kojih su se, pre ili kasnije, ponovo udavale. Jednostavan, ali znatno teži bio je položaj udovica sa maloletnom decom u inokosnim domaćinstvima, koje su, istina, starešine i jedini gospodari u kući, ali su i jedina radna snaga. Na njihovim plećima je ceo teret održavanja gazdinstva, uz "ženske" i svi "muški" poslovi. Zato je u narodu često moglo da se čuje: "Udovica sa decom to je na doživotnu robiju osuđena". Neke od njih ne mogavši da izdrže naporni rad i ne želeći da uguše ženu u sebi, preudavale su se, bilo da su dovodile muža "u kuću", bilo da su sa svojom decom odlazile u kuću muža. Druge su sa udajom čekale dok im deca ne "zavole" očuha, ili pak dok dovoljno ne odrastu da im majka više nije potrebna, često dok se ne udaju ili ožene. Bilo je, međutim, i onih udovica koje su za sve vreme ostajale verne muževljevom ognjištu, usredsređujući se na podizanje dece. Naročito je to važilo u područjima gde su se patrijarhalni odnosi duže zadržali i tamo gde su žene uspešno zamenjivale muževe i za njihova života, kaona primer u pečalbarskim krajevima. "Danica ili Ipka, kako su je susedi zvali, ostade udovica u dvadesetdrugoj godini života. Tada je imala dete Rusandu, a drugo je nosila u sebi, pa je uskoro rodila muško dete – posmrče, kome dadoše ime Ivan. U ono vreme veća nesreća nije mogla da zadesi ženu u mladim godinama no da ostane udovica sa sitnom decom, bez zaštite i pomoći muške ruke. Sve je palo na njena pleća: kuća, stoka, svekar i svekrva, imanje. Ali u toj nesreći, ona ostade čvrsta: u njoj se razli osećaj materinstva i prevlada ljubav prema deci, rano preminulom mužu i bračnom drugu.

Bila je mlada, lepa žena, pa će joj mnogi viđeni i imućni ljudi ponuditi brak. Ali materinska ljubav, čista i nežna, nadjačala je čulnu strast i Danica se rešila da se ne preudaje: ona žrtvuje svoju mladost da bi održala muževljevu kuću ne dozvolivši da se ugasi ognjište doma u kome je provela kratke dane sreće. Tištale su je bolne misli, a ćutala je, rešena da krene u neizvesnu budućnost iako je znala da će patiti, da joj dolaze teške i mučne godine ispunjene tugom. U toj mucij ljubav prema deci i uspomena na muža davali su joj snagu da istraje.

⁵⁷⁰ Jeremija Pavlović, *Kačer i Kačerci*, Beograd, 1928, str. 186.

⁵⁷¹ Momčilo Isić, "Stradanje Mioničana u prvom svetskom ratu", *Mionica i Mioničani*, Mionica, 1995, str. 141.

Kad su deca poodrasla, stala je ponosna, radosna što ih je izvela na put, sačuvala kuću i održala muževljev dom. (...)

Bila je ponosna, jaka kao hrast koji odoleva vetrovima i prkosno brodila kroz život.”⁵⁷²

Sudbina ove udovice skoro da je istovetna sa sudbinom Mione iz pripovetke “Prva brazda”. Dok je Mioni zadrhtalo srce “kada je videla da je njen stariji sin Ognjan, kao ‘matorac’, bez njenog znanja, otišao da poore njivu”. Danici je “zadrhtalo srce kad je prvi put opremila svog sina Ivana i otpratila ga u pečalbu. Novu šarenu torbu što mu je sestra Rusanda izatkala i majka okitila zdravcem poneo je sa sobom u daleki tuđi svet. Kući se vratila uplakana od radosti.”⁵⁷³

Udovica u zadrudnoj kući u mnogo je lakšem materijalnom položaju, ali je zato morala mnogo toga da pretrpi i “proguta”, ponekad i izživljavanje pojedinih zadrugara, pa čak i seksualno zlostavljanje. “Ni rod mi nije, ni pomozibog, a moj leb jede već sedamnaes’ godina... Dirindži i ona danju i ljušti proju, pa i nju, koji put, za inat noću dižem da me i ona ka rođena čoveka dvori... Jakako, s pokojnim se bratom orodila nije, krv moja nije i šta tu ima! Sirota Javorka pocrvenela pred preteranom iskrenošću pijanog devera i, pretvarajući se da po gnezdim traži jaja, otišla posramljena.”⁵⁷⁴

Udovice je ponekad prisiljavao na vanbračni život i svekar, obično u selu poznat kao moralno posrnuli čovek. Neke su to prihvatale, a druge s gnušanjem odbijale. “Gotovo u isto vreme umre i drugi sin N-ov, tako isto od tuberkuloze. Ostavio je ženu, visoku, zdravu, i vrlo glupu seljanku. N. je odmah posle smrti sina počeo da živi s njom. Nekoliko puta ih je zatekla N-ova žena u krevetu. Tukla je snahu, bila je N-a. Jednom je čak htela sekirom da ga ubije. Tako su živeli do pre dve godine.” Kod druge snahe “uspeh” je, međutim, izostao. “Jednog dana, kad je N-ova žena, nekud otišla od kuće, a Julka šila sama u svojoj sobi, uđe kod nje N. Odama je počeo da gladi svoje dugačke brkove, da se osmehuje i, poneki put, namigne jednim okom: - Ti si Julka mlada, sama si, nemaš muža. Grehota je da se vučeš po selu, da ti se svi smeju. Bolje bi bilo, da ja i ti živimo.

-Marš... marš iz sobe, skote, svinjo... nije te sramota, otac si mi, svekar... i padne u histerični plač.

Kad se posle vratila svekrva, Julka joj ispriča sve šta se je dogodilo. Svekrva je počela da kuka, da psuje i proklinje muža.

Svršilo se s time, što je Julka otišla na nekoliko dana, kod svoje majke. Ali tamo da ostane nije mogla da se reši. Jedno zbog oca, koji je smatrao za veliku sramotu, da mu se jednom udata kći ponovo vrati u kuću, a drugo zbog toga, što su deca ostala kod svekra.”⁵⁷⁵

Osećajući posledice nepodmirene potrebe za muškarcem i nezaštićenog položaja u patrijahalnoj zajednici, kakva je seoska porodična zadruga, u kojoj

572 Simon Simonović – Monka, n.d, str. 147.

573 Isto, str. 146,147.

574 Dušan Radić, n.d., str. 100.

575 Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str. 127

samo muževi imaju prava, uz neprestanu surevnjivost ostalih žena u kući, pogotovo jetrva, koje joj redovno prebacuju kako one i njihovi muževi rade za nju i njenu decu, udovica u zadružnoj kući je, najčešće, ogorčena na zadrugu, nestrljivo iščekujući deobu. "Ako, međutim, zapitate udovicu iz koje zadruge, u kojoj je svekar još živ i u kojoj žive još i deveri i stričevi pokojnog muža, kakav je njen položaj u istoj kući, ona će se gotovo uvek požaliti, da joj je vrlo teško. Naročito ako je mlađa žena a ima sitnu decu. Ona će se požaliti da je posle smrti pokojnog muža, niko i ne zarezuje, da ju niko ništa i ne pita, a druge žene da postupaju s njom kao sa služavkom. Deca rastu bez roditeljske nege, jer i na njih niko i ne gleda, i 'niko da na njih podvikne'. Niko je ne pita treba li joj što, bilo za nju samu, bilo za njenu dečicu... I sve tako redom. Neiscrpne su žalbe udovica! Kod svih njih prevlađuje obično samo jedna želja: 'neka mi samo porastu muška deca, neka se ožene i odsluže vojsku pa — da se delimo!'"⁵⁷⁶

Udovica sa decom prilikom deobe dobijala je, inače, deo od imovine na koji bi njen muž i otac dece, da je živ, imao pravo. Udovica bez dece imala je, međutim, pravo "udovičkog uživanja", ali ne i pravo neograničenog vlasništva nasleđenog imanja, koje stoga nije mogla da proda. Ako bi se, pak, kasnije ponovo udala, izgubila bi pravo "udovičkog uživanja" imanja.

Pravo "udovičkog uživanja" dodatno je otežavalo položaj udovice u zadruzi. Ostali zadrugari gledali su na nju kao na "stranu osobu", koja im "oduzima" deo "njihovog" imanja, zbog čega su jedva čekali da se ponovo uda. U međuvremenu su joj mnogo toga zamerali. "Upitate li pak punoletne muškarce - zadrugare, ili - starešinu zadruge, svi će vam oni u jedan glas, isto kazati: 'nema ništa gore, nego imati posla s udovicama! Udovica u kući, to je prava nesreća! Što mlađa, sve grđa! Nikad zadovoljna! Večito se na nešto ili na nekoga žali! Sve im je malo! Uvek im je po neko kriv! I većito ponekog ogovaraju; većito imaju nekom nešto da prišiju. Nema ništa gore nego imati udovicu u kući!'"⁵⁷⁷

Osим teškog položaja u zadružnoj kući i velikog napora da održi gazdinstvo i decu "izvede na put" u inokosnom domaćinstvu, udovica sa decom u Srbiji, budući da je ogroman broj vitalno najsposobnijih muškaraca ginuo u čestim i dugotrajnim ratovima, teško je mogla da računa na ponovnu udaju tokom prve polovine 20. veka, izuzev ako nije raspolagala velikim mirazom. "Osudena" da živi sama, udovica je bila "obeležena" i u čitavom selu, pa i šire. Ukoliko je mlađa i "privlačnija", to je više izazivala "interesovanje" muškaraca, kako oženjenih tako i neoženjenih, zbog čega je često moglo da se čuje kako "celo selo juri za njom kao za kučkom". Ovo poređenje jasno označava stav seoske sredine prema udovici. Njoj se, s jedne strane, "zabranjuje" da bude žena, a, s druge, zabavlja se da ona u vođenju domaćinstva zamenjuje muža - muškarca, koji ima sva prava-pa i da "šara".

Udovica "slobodnijeg ponašanja" stavlja se na stub srama, jer "ruši ugled" kuće svojih roditelja, a pogotovo ugled svoje dece. "Kako ona misli da oženi

576 *Isto*, str. 118.

577 *Isto*.

sina", govorilo se za udovicu "koja šara". Naročito se "strahovalo" za udaju njene kćerke, pozivajući se na izreku: "Kakva majka, takva kćer!"

Pojedine udovice, svesne "budnog oka" komšiluka, celog sela, poznanika i prijatelja, ukoliko su i "grešile", vešto su to skrivale, izbegavajući mesta i situacije gde bi mogle da budu viđene i prepoznate. "Sa kćerkom idem po vašaru, neki me tako tera da ostavim kćerku i da odem s njim na čas u kavanu, a ja svukud samo s kćerkom idem. Kad ona igra kolo ja stojim i pogledam, ali ne idem nigde s muškim, da me oni časte... Nikad nisam otišla kao što ima žena pa idu i sastavljaju se s muškarcima u šumi, u štali. Nego ako hoćeš ženu plati, pa je vodi tamo gde me niko ne vidi i ne zna, a ne da se po selu čuje... A kad sama odem u varoš i onda, ako me neko pozove na čas, ja pođem..."⁵⁷⁸ U ovakve avanture upuštale su se pomlađe udovice, obično po svršenoj "trgovini" u gradu. Jedna od njih je, izjavljujući kako "duboka pamet treba da čovek živi", to priznala: 'Skoliti me neki čovek: ajde, pa ajde! Vidim da nije neka baraba, pristanem. Uzmem mu 4-5 banke.'⁵⁷⁹

Kad svoju "grešku" nije mogla ili pak nije htela da sakrije, udovica se izgovarala: "Ako sam nekad i pogrešila, ja sam udovica, bez muža!" "Nisam ga ja jurila, već on mene!" "Neka ga žena bolje čuva!"

Bilo je, međutim, i slučajeva da je udovica na selu, pogotovo siromašna, "grešila" i da bi zaradila novac, obuču ili odeću i sl. "I te žene koje hoće da šaraju, neće badava. Hoće da zarade."⁵⁸⁰ Ovo je naročito dolazilo do izražaja u periodu opšte ekonomske krize. "Grešila" je udovica i da bi, uz pomoć "tog čoveka", lakše završila neki teži poljoprivredni posao. Često su to bile komšije, što nije moglo da ostane dugo sakriveno i što je udovicu dovodilo u sukob sa susedkom, a kod drugih komšinica izazivalo "strah" da i njih ne snađe isto.

Ne znajući za kontraceptivna sredstva, udovice su bile izložene opasnosti da zatrudne. Tada je pobačaj – abortus za njih bio jedini "spas". Međutim, dok je žena u braku to mogla da izvrši "legalno", uz blagoslov i odobrenje muža, istina, najčešće kod seoske "babice", ili uz pomoć raznih trava i sredstava, za udovicu bi to predstavljalo pravu bruku. "Bojim se, iako sam udovica od rata. Mogu da dobijem bolest; mogu da ostanem trudna. Da čuju po selu; po da se priča po selu; da mi se smeje staro i mlado. Eno i sad pokazuju prstom na one žene koje su se tako vladale za vreme rata."⁵⁸¹

Ako bi se desilo da zatrudni, a da ne bi "pukla bruka" po selu, udovica je obično sama pribegava "pobacivanju", i to na najprimitivniji i najopasniji način, često sa kobnim posledicama. Tako je seljanka - udovica, da bi se oslobodila neželjenog deteta, nekad i da bi spasila "čast i ugled oca" koji ima "uspeo i skladan" brak, ostavljala samu, u braku rođenu, željenu decu. Jaka je bila neprosvećena seljanka - udovica. Za nju su sopstveni ugled i čast, ponekad i ugled i čast "prolaznog" muškarca, bili vredniji i od života.

⁵⁷⁸ Isto, str. 23.

⁵⁷⁹ Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno- zdravstvene i higijenske i prilike*, I deo, Beograd, 1935, str. 19.

⁵⁸⁰ Isto.

⁵⁸¹ Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno- zdravstvene i higijenske i prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 23.

3.6. ZDRAVLJE SELJANKE

Siromaštvo i neprosvećenost najširih slojeva seljaštva u Srbiji tokom prve polovine 20. veka neposredno su uticali i na njegovo zdravstveno stanje. "Ekonomska stanje sela je danas takvo da onemogućava ispunjavanje onih higijenskih uslova koji su najbitniji za održavnje zdravlja. (...) Rđavom ekonomskom stanju pridružuje se i nedostatak opšte, naročito zdravstvene prosvete. Zbog toga u našem selu nije dovoljno razvijena ni potrebna zdravstvena svest, koja je motor za izvođenje potrebnih zdravstvenih poduhvata na selu. Ta neprosvećenost, koja ima za posledicu mnoga zla i tamo gde ne bi trebalo, ogleđa se u nezdravim kućama, nedovoljnoj i nepodesnoj ishrani, u nehigijenskom snabdevanju vodom za piće, i raznim nezdravim običajima itd."⁵⁸²

Iako je seljanka više nego muškarac opterećena brojnim poslovima, na nji-vi, u kući, oko dece, ona, i u uslovima opšte nekvalitetne i nedovoljne ishrane, ono što je bolje i lepše ostavlja mužu - domaćinu i deci. "Ako je zaklana kokoška, zna se već šta kome pripada. Na to se niko ne ljuti, jer je to već postao običaj: domaćin uzima dva bataka, domaćica rebra, ćerka triticu a sin (najstariji) belo meso. Ostalaj pak deci sleduje: kome krilo, kome šija, glava i noge. Domaćica dobija najgori deo samo da zadovolji decu."⁵⁸³ Slabo uhranjen organizam, seljanka dodatno ruši mnogobrojnim i čestim rađanjem i naročito brojnim nestručnim prekidima trudnoće. "Za vreme teških poljskih radova, a i preko cele godine, retko je naići na snažan, zdrav i dobro uhranjen organizam seljaka, još ređe seljanke. Ona je još veća mučenica. Radom je još više opterećena nego seljak, a slabije se hrani od njega. Snagu i zdravlje seljanke ruši i njeno materinstvo, odnosno mnogobrojna i česta rađanja. Seljanka mnogo rađa, ima dosta dece, u poslednje vreme uveliko pobacuje, redovno vretenom ili ukosnicom, a sve to troši dosta snage i energije."⁵⁸⁴

3.6.1. Porodaj

Materinstvo je u srpskom narodu odvajkada smatrano za osnovni cilj žene, zbog čega je skoro svaka želela da ima decu. To je, istovremeno, značilo i zado-bijanje "simpatije" i mnogo lepše prihvatanje od okoline, za razliku od žene nerotkinje, koja je, u skladu sa učvršćenim shvatanjem o dominantnosti muškarca i njegovoj svemoći i nepogrešivosti, redovno označavana kao jedini krivac što ne može da rodi. Objašnjavalo se to time da "nije bila poštena" kao devojka, da je prekidala trudnoću, uz sažaljive komentare: "da nema sreće", da ju je "Bog prokleo", ili da ju je "sudbina u crno zavila".

Međutim, i kada mlada zatrudni, seljak, za koga deca znače "Božji blagoslov", a onda i "buduću radnu snagu i pomoć u starosti", pogotovo ako su muška,

582 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. II, tom 2, Beograd, 2001, str. 214.

583 Jeremija Pavlović, "Život i običaji u Kragujevačkoj Jasenici i Šumadiji", *Srpski etnografski zbornik*, 22, Beograd, 1921, str. 57.

584 *Isto*, str. 215.

i koji s najvećim nestrpljenjem očekuje svoje “prvenče”, nadajući se nasledniku ognjišta i produžetku loze, ne čini skoro ništa da svojoj ženi – budućoj majci olakša položaj i kod nje podstiče i neguje veličanstveni osećaj materinstva. “Trudnoća koja bi trebalo biti izvor priznanja, ljubavi i sreće, za mladu seosku ženu postaje težak krst, koga ona strpljivo nosi. Mlada dugo treba da krije trudnoću koja bi trebala da bude njen ponos. Treba da krije i sve teškoće trudnoće ne poveravajući se nikome. Nastavlja da radi kao i pre. O svima će se pobrinuti, sve ponuditi, svi od nje očekuju da ih usluži. U želji da posvršava, ona ne dopušta da jede na vreme, sebi uvek ostavi najgore, a o pravilnoj ishrani ne može biti ni govora.

Kao posledica ovakvog života, mlada seoska žena ubrzo gubi svoju svežinu, svoju divnu snagu a u selu se smatra to kao prirodna posledica bračnog života i trudnoće. Kakva uabluda! Bračni život i trudnoća su prirodni u životu žene i oni bi trebalo da još više potstaknu organizam žene na razvoj, trebalo bi da je u braku žena još lepša, još zdravija. Ali nju obično ubija premorenost, nepravilna ishrana, malo spavanja i nikakava lična higijena. Žena zaista može da izdrži napore i da često začudi svojom izdržljivošću muškarce, ali svemu ima granica.

Svaka promena utiče na dušu i telo čoveka. Devojka udajom iz osnova menja način života, običaje, sredinu pa i ishranu. Već zbog toga bi na nju trebalo obratiti veću pažnju. Svekruva u novom domu zamenjuje majku snaji. Ona bi trebala obratiti pažnju da li joj snaja jede na vreme, da li se hrani pravilno za vreme trudnoće, i da joj daje dovoljno odmora.”⁵⁸⁵

I dok seljak čak i kravu “poštedi jarma za izvesno vreme pre i posle telenja”, njegova žena ne zna za poštedu. Bez obzira na to koje joj je dete po redu, ona u trudnoći radi sve poslove kao i pre, često i do samog porođaja. “Sirotina majka radila je po kući i na njivi sve do dana kad se porodila. Još više – Zojka je radila sve do onog časa kad se porodila!”⁵⁸⁶

Nije bio redak slučaj da se seljanka porodi i na njivi, za stokom, pa i na “drvljaniku”, i to sama bez ičije pomoći. “Ja sam jedno dete rodila u livadi, kad sam žnjela. Ja se savih, a dete ispade. Iz njive donela sam ga u suknji, i onda sam mu vezala pupak alenim koncem od pletiva. Nađoh stari nož i odsekoh pupak. Taj se nož posle baca. Za drugo dete nađe se opet stari nož. Onda dođe jedna baba, koja ga okupa ladnom vodom i povi u dronjčice.”⁵⁸⁷

Karakteristična je i izjava jednog nadničara, koji žanjući pšenicu priča: “Častio sam kilo rakije. Olakšala mi se žena pod onu krušku.”⁵⁸⁸

Zbog prisutnog shvatanja kako se “ne valja” pred drugim poroditi, seljanka je često, kad noću oseti porođajne bolove, izlazila iz kuće u neku drugu zgradu, obično u štalu, gde je među stokom bilo toplo. “Zabelela je zora. Zagorka se prevrće u krevetu. (...) Zamučila se je. U jednom momentu ona se reši, ustane

585 *Poljoprivredni kalendar za 1937. godinu*, str. 146.

586 *Politika*, 11.769, 8. mart 1941, str. 6.

587 Aleksandar Petrović, *Rakovica- socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 35.

588 *Isto*.

junački, ogrne se maramom i pređe dvorište, uđe u štalu. Tamo su goveda mirno preživala. Ona dohvati iz jasala poderan džak i prostre ga. Poklekne, a glavu nasloni na jaslje. Posle nekog vremena jedan jak napon (...) zaplače se dete. Oseti olakšanje. Polako se spusti na džak. Pogleda na male prozore štale: bio je dan. Počeo je hvatati strah! Prvo joj je dete i ne zna kako će ga odvojiti od sebe, čelo joj se orosi znojem. Otvoriše se vrata, na njima se ukaza svekar. Ona se pritaji, zastidi. 'Oh samo da dođe stara', ali dete se zaplače, svekar se osvrne: 'Zar već, snajko, ajde nek ti je sa srećom, a šta je?' Muško, odgovori ona malaksalo; nek dođe Naja. – Tako, dete tetoši je stara, da nađemo srp. Svu sam decu od sebe njime odvojila, i vadi ga ispod streje, obrisa ga keceljom. Njime preseče pupak deteta. 'Drž ti pupak, sa ću ja naći pređu'. Majka drži pupčanu vrpču, preko prstiju joj curi krv, ona se obeznani – Ništa to nije, kaže stara, biće ti lakše, napi se ti samo malo rakije."⁵⁸⁹

Izlazila je seljanka da se porodi i u dvorište, čak i po zimi, što je ponekad imalo kobne posledice ili po nju ili po porod. "Lepo je legla uveče. Ništa nije poznala, da će se te noći poroditi. Ali oko 11 časova razbudiše je 'krsta' i sve jači žigovi. Šta će jadna? Tu joj je muž, tu njena deca; tu dever i jetrva. Kako bi se međ tolikim narodom porađala!? Dotle je tri puta rađala, pa zna kako to ide. Zna ona, da su je babe još pri prvom detetu uvrstile u red žena, koje lako rađaju; zna kako je drugo dete sama rodila u šljiviku; a zna i to, kako je njena majka rađala decu, kao kokoška jaja. Pa se bez ikakvog ustezanja podiže polako ispod gubera; ponese prostirku, na kojoj će roditi; otvori nečujno vrata od sobe da je ukućani ne osete: - pa se predade mrazu i Bogu na milost. psi, koji ležahu pred vratima – jedna kučka i jedan kutrač – pohitaše za njom misleći da je izašla nužde radi...

Ali avaj! ... dobili su oni noćas obrok, kakav nikad dotle! ... Živana prostre za stirač; čučnu nad njim, i počeo se previjati i tiho jecati... Ona ga zamotulja u onu prostirku, pa produži čučati radi posteljice .. ali hoćeš, mesto posteljice ispade opet dete? Ona i njega pridruži prvom, pa opet produži čučati da posteljica izađe. Ali mesto posteljice ispade iz nje i treće dete... I otkotrlja se podalje od zavijene gomile.

Iznenadena trojkama; jadna majka nemaše više snage da se sama pomaže, nego se svali pored svoga poroda. Starije pseto, znajući valjda da je to porod (jer se već toliko puta štenila) uze zavaljeno i polumrtvo trećače zubima i prinese ga nemoćnoj majci. Ali ga joj njen sin – nestašni kutrač – ote iz usta misleći da je to njen lov, i odnese daleko u šljivar; da ga sam pojede?

Dotle se nevoljna mati beše već i s posteljom rastala, pa se podiže, spodbija zamotuljak i onako polumrtva uđe u sobu, probudi jetrvu i pokaza joj dva deteta, koja behu od hladnoće pomodrela i već im beše pena pošla na usta...

Brzo ugrejaše vode te povrtiše decu u život. Živana ispriča što je bilo s trećim detetom. A jetrva joj predahnu: -'Kad je Bog hteo da ti tri natovari na vrat,

⁵⁸⁹ Momčilo Isić, «Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata», *Žene i deca, 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Beograd, 2006, str. 152.

onda je valjda sam pse poslao, da ti olakša toliku brigu.”⁵⁹⁰

Ni “javni” porođaj seljanki nije bio mnogo lakši i bezbedniji, čak se i stoci, u takvoj prilici, više ugađalo nego ženi. “Kad treba da se oteli krava, seljak očisti štalu, bolje nego inače, ...prostre joj svežu slamu da ima dobar ležaj, tepa joj i mazi je.”⁵⁹¹ Porođanje seljanke se, međutim, smatralo “stidnim i prljavim poslom”, koji se krio od muškaraca i dece. Porodilja se često smeštala u najzabijetiju prostoriju, podrum, ili neko drugo skrovito mesto, a da ne bi “prljala” posteljinu pod nju su se stavljale stare suknje, prljave krpe ili ponjave kojima se pokrivala stoka. Drugi običaj je, na primer, nalagao “da se žena porađa na slami, i to stojeći ili klečeći”, zabranjujući, prethodno, bilo kakvu pripremu majke, “jer se ne valja”. I tada se pupčanik obično sekao srpom, izvađenim ispod strehe ambara, magaze ili koša, dok su bebine prve pelene bile, najčešće, prljave krpe koje se nađu pri ruci. Skoro uobičajeno je bilo da se porodilji daje rakija, kako bi joj nestali bolovi, a bilo je i slučajeva da je porodilja vezivana i za vrata, kojima se, zatim, naglo lupalo o zid, “da se istrese dete”.⁵⁹²

Muke seljanke-porodilje nisu uvek olakšavale ni “babice” - vešte, obično starije žene iz komšiluka, koje su se često služile raznim vradžbinama i fizičkim “zlostavljanjem”. O tome svedoči i jedan seoski učitelj: “Žena mi se zamučila da rodi. Osam je sahata u večer, a mi na selu. Nadaleko ni lekara, ni prave babice. Šta ću nego dozovem neku babu, što je po selu babičila. Tek neka se nađe oko porodilje.

Ali čim je ona došla, stade zapovedati. A da ko će, ako ne ona. Za mene veli da se ne razumem u tim poslovima, a ona je ‘tolikoj deci u selu pupak odrezala’. I tako odmah naredi porodilji, da preskače neke konopce, neke gaće i košulje... dade joj neku mutnu vodu da srče i još neke vradžbine da upotrebi. A meni čisto zapovednički reče:

- ‘Mrdni se ti, gospodine, iz sobe! Lakše će se poroditi, kad je manje nas oko nje.’

Ja je poslušah. Sklonih se u drugu sobu, i očekivah dalja naređenja. Čekah i čekah...ništa. Samo ‘naša babica’ često izlazi i ulazi, te za ovo, te za ono, ali ne govori. I već deset sahata, a nikakva glasa. Ja nestrpen, uznemiren, nemogah se već uzdržati, nego ulučih trenutak kad je ‘babica’ izašla u kuhinju da nešto donese, pa uđoh ženi u sobu

- ‘Šta radiš?’ - pitam je sa strahom i učešćem.

- ‘Eto .. Delim se s dušom’. – jedva izgovara žena.

Sva cepti i drži se za jedan kraj kreveta. A znoj je oblio kao da je u hamamu. ‘Ne plaši se’ - hrabrim je ja, a i samog me uhvatio neki strah. - ‘Budi slobodna! Sve će se u svom redu svršiti. Priroda se postrarala za sve.’

Ona počuta nekoliko trenutaka pognute glave, ali kad je i opet muke

590 *Zdravstveni pokret*, 6-8/ 1930, str. 121,122.

591 Čedomir Stefanović, “Naša seljanka i zdravstveno zadrugarstvo”, *Zemljoradnička zadruga*, str. 148.

592 Momčilo Isić, “Žena i dete na selu u Srbiji između dva svetska rata”, *Žene i deca*, 4. *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Beograd, 2006, str. 151,152.

pritegoše, podiže glavu, pa će mi čisto prekorno reći.

- 'A što si zvao ovu babu?'

- 'Pa da ti se nađe na pomoći. Koliko da budeš slobodnija. A i da ti olakša porođaj što bude mogla i umela.'

- 'Jadna mi lakota od nje!' uzdahnu žena. 'Da mi samo ne otežava!'

- 'A što?'

- 'Pa, eto, porođaj se mogao svršiti još pre jednog sahata, ali ga ona ometa.' - Pa obrativ se meni, zavapi glasom, koji me do dna duše teknu.

- 'Spasavaj m., čoveče, od ove mučiteljke, ako srca imaš!' - i suze joj grunuše.

Meni prekipi, te razdražno podviknuh:

- 'Čuješ ti, strina, ne drmusaj tu ženu!'

- 'Boga ti, gospodine, ne mešaj se u ženska posla' - odgovara mi ona oštro. - 'Nego idi tamo u sobu na spavanje.' - Pa će onda i opet porodilji:

- 'Stenji malo, čero!.. I ja ću s tobom' - i poče stenjati, kao da se i ona porađa.

- 'Nemam već snage ni da predahnem, a kamo li da stenjem' - jada se porodilja slabim glasom, i spušta se umorno na postelju.

- 'Ela, odmori se malo! Pa kad se 'prinosi' opet vrate, ja ću te i opet drmusati - ne popušta baba, nego se drži svoga.

- 'Vala više nećeš - već ako mene ne bude' - podviknuh joj ja još strožije.

Ali se naponi te noći više ne ponoviše. Tako prođe i noć i sutra dan celo pre podne u strahu i iščekivanju. Tek oko podne dođe dete na svet. A babica poče odmah rakijati. Kad je popila već treću čašu, uze pričati:

- 'Da nije bio gospodin, dete bi se rodilo još sinoć.'

Ja već mirniji, pa ću je samo priklopiti:

- 'Da nisam bio ja, dete se još ne bi rodilo.'

- 'A što: Ne znaš ti to, gospodine! Kad se trbu malo promrda, dete lakše ispadne' - tumači meni baba svoju majstoriju i pođe da vrši posao oko porodilje.

Ali joj ja ne dadoh. Uхватih je za ramena, pa je počeh snažno drmusati.

- 'Šta to činiš, gospodine?'

- 'Pa drmusam te. Da lakše ideš'

- 'Hi, hi, hi! - zasmija se 'babica'. - 'Zar ja malo žena porodila u selu, p'o ćeš ti sad da me učiš pod starost.'"⁵⁹³

U ovakvim slučajevima seljankama je bilo još i teže, jer su njihovi neprosvećeni muževi imali poverenja u "babice" i nisu ulazili u sobu porodilje, kako bi je zaštitili od babinosti "stručnosti". Posle, manje ili više traumatičnog, porođaja seljanka često nekoliko dana leži na senu, prostrtom po podu, obično zemljanom, jer se veruje da je žena nakon porođaja "prljava", pa ne valja da leži na slami, odnosno na krevetu sa slamnjačom. "Čini se to zbog toga jer je slamnjača napunjena slamom, a slama je od žita, kojim se hranimo, i ne valja da porodilja

---

593 Sreten Dinić, "Naša babica", *Zdravlje*, 7/1908, str. 221,222.

prva tri dana da leži na hleb koji jedemo.”⁵⁹⁴ Nakon dva ili tri dana, pošto se okupa i obuče “drugu košulju”, porodilja više ne leži, već počinje da radi po kući, a ubrzo i na njivi. U inokosnim domaćinstvima, porodilje, koje su se najčešće same i porađale, skoro da nemaju nikakvog odmora ni posle porođaja. “Nikoga da joj pomogne, nikoga da smiri petogodišnjeg mališana, koji se uhvatio za majčine skute i ne da joj da posluje po kući. Bez lekara, bez babice, porođaj je prošao srećno.”⁵⁹⁵

Za veliki broj seljanki porođaj je, međutim, bio fatalan. Od ukupnog broja žena umrlih na porođaju, u periodu od 1904. do 1908. godine, seljanki je bilo čak 92,66%,⁵⁹⁶ što je više od ukupnog procenta seljaštva u Srbiji, koje je 1900. godine činilo “tek” 84,23% stanovništva.⁵⁹⁷ Da je u ovome seljanka neslavno “prednjačila” vidi se i po tome što je, 1908. godine od svih umrlih žena na selu, na porođaju umrlo njih 6,39%, u varošima 2,66%, a u gradu Beogradu samo 0,78%. Inače velike su razlike bile među okruzima, u zavisnosti od njihove ekonomske razvijenosti, kulturno-prosvetnog nivoa i od toga koji je deo stanovništva činilo seljaštvo. Tako je 1907. u užičkom okrugu 9,90% umrlih žena umrlo na porođaju, a u smederevskom okrugu njih 4,35%. Razlika je, međutim, bila i u samom okrugu od godine do godine, uglavnom zbog različitog opšteg zdravstvenog stanja porodilja. Tako je u beogradskom okrugu, izrazito agrarnom području, 1903. godine, od svih umrlih žena, čak njih 12,86% umrlo na porođaju, a 1908. “samo” 5,49%.⁵⁹⁸

---

594 Aleksandar Petrović, *Rakovica - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 34

595 *Politika*, 11.769, 8. mart 1941, str. 16.

596 Dubravka Stojanović, U senci “veloikog narativa”: Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka, *Žene i deca, Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4, Beograd, 2006, str. 164.

597 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995, str. 10.

598 Dubravka Stojanović, *n.r.*, str. 164.

Tabela

Procenat žena umrlih na porođaju 1901–1908. godine

Okrug	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.	1906.	1907.	1908.
Beogradski	11,00	8,28	12,86	9,21	8,37	5,90	5,99	5,49
Valjevski	9,71	5,57	7,16	8,80	6,88	7,42	7,51	5,31
Vranjski	6,60	5,88	6,59	6,22	6,23	7,87	7,27	7,79
Kragujevački	5,98	4,84	5,11	5,43	5,24	6,01	5,41	5,11
Krajinski	6,87	7,60	8,27	7,99	7,44	6,01	7,42	6,67
Kruševački	7,21	6,09	8,77	6,98	7,18	8,04	5,42	5,38
Moravski	5,84	4,00	6,25	6,78	5,22	8,24	7,46	4,65
Niški	3,95	4,90	3,61	6,43	4,82	5,15	4,25	4,91
Smedervski	6,54	9,21	8,70	5,92	4,92	5,57	4,35	5,28
Užički	8,51	6,03	6,71	8,48	8,60	5,71	9,90	6,49
Beograd	3,13		1,44	2,97	1,32	1,14	1,47	0,78
Po varošima	3,42	3,15	2,50	3,94	2,32	2,94	2,95	2,66
Po selima	7,30	6,19	6,68	7,37	6,32	6,64	6,64	6,39

Izvor: Dubravka Stojanović, "U senci velikog narativa": Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka, *Žene i deca, Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4, Beograd, 2006, str. 164.

Naročito mnogo seljanki umiralo je već pri prvom porođaju, prvenstveno zbog neiskustva. Tako su 1908. godine umrle porodilje do 20 godina činile 8,03% svih umrlih žena na selu, da bi taj procenat naglo opadao kod porodilja između 21 i 24 godine, od kada, opet, počinje mnogo češće umiranje na porođaju, što je prvenstveno posledica brojnih rađanja i, otuda, prevelike iscrpljenosti organizma. Porodilje od 21 godine činile su 3,04% umrlih seljanki 1908. godine, a one sa 26 godina čak 25,81%.⁵⁹⁹

Zbog sporog iskorenjivanja siromaštva, neprosvećenosti i brojnih narodnih predrasuda i zabluda o porođaju na selu, seljanke u Srbiji su još dugo "plaćale glavom" rađanje. U Moravskoj banovini, na primer, tokom 1936. i 1937. godine na porođaju je umrlo 440 žena,⁶⁰⁰ što je 1,97% svih umrlih žena za ove dve godine. Istina, ne možemo pouzdano utvrditi koliko je među njima bilo seljanki, ali je svakako sigurno da su one činile većinu.

3.6.2. Prekid trudnoće

Ne znajući za preventivno sprečavanje začeca ili ne mogavši da nabavi sredstva za to, seljanka je ograničavanje poroda vršila uglavnom prekidanjem trudnoće, koje se često i nije smatralo za greh, jer se početak života vezivao za moment rađanja, a ne začeca. Ubistvo ploda (abortus) nije zato smatrano ubistvom, nego "poturivanjem" dece.⁶⁰¹

⁵⁹⁹ Isto.

⁶⁰⁰ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1936. godinu, Beograd, 1937, str. 68; Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1937. godinu, Beograd, 1938, str. 74.

⁶⁰¹ Aleksandar Petrović, *Rakovica- socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 28.

Po završetku Prvog svetskog rata, između ostalog i zbog naglog osiromašenja i ubrzanog raspadanja seoskih patrijarhalnih zadruga, pobačaji na selu u Srbiji postali su ozbiljna socijalna pojava. “Zaista, od rata na ovamo pobačaji na selu učestali su jako i predstavljaju ozbiljan problem, jer su posledice veoma teške. Žene koje imaju četvoro-petoro dece, pa i manje, neće više da rađaju, bez obzira na imovno stanje. Glavni razlog treba tražiti u ekonomskim prilikama. Umnožavanje dece dovodi do raspoređivanja imanja i do osiromašenja.”⁶⁰²

Velika ekonomska, prvenstveno poljoprivredna, kriza krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina 20. veka, prouzrokujući dalje osiromašenje seljaštva, još više je seljanke “terala” na pobačaj. “Pred zdravstvenom zadrugom u Banjanima, sad u prošlu nedelju (22. jul 1934. - M. I.), vodio se razgovor o žalosnoj pojavi koja u poslednje vreme, otkako je seljaku sve gore, uzima velikog maha. Na tu pojavu gostima – Beograđanima skreću pažnju tri studenta medicine, koji su došli u selo da ispituju zdravstvene i druge prilike (...) – Užasna stvar!... kažu studenti. Ovde imate sad mesečno po deset provociranih pobačaja. I to su slučajevi za koje se sazna na taj način što je seljanka prinuđena da dođe i potraži lekarsku pomoć, pošto zagrozi opasnost od trovanja. A koliko je žena koje sve same svrše.”⁶⁰³

U posavskom srezu valjevskog okruga lekari su 1938. godine, na primer, “dovršili” 14 pobačaja, od kojih nijedan nije bio spontan, “već su žene ili same počinile prekid trudnoće ili za to naročito iskusne ‘seoske babice’”.⁶⁰⁴

Prema jednoj anketi sa 17 žena iz sela Rakovice kod Beograda, iz 1934. godine, najviše pobačaja su imale žene, između 34 i 45 godina, uglavnom sa troje, pa i četvoro dece. S druge strane, samo četiri žene nisu nijednom pobacile, i to verovatno zato što posle rađanja poslednjeg deteta nisu ni ostajale u drugom stanju. Ostalih sedam žena pobacilo je 17 puta. Na broj pobačaja nikakvog uticaja nije imao broj dece. Tako je čak tri pobačaja imala i žena bez dece, najverovatnije što nije mogla da održi trudnoću, dok je “mnogo puta” pobacila i žena sa dvoje dece. S druge strane, pobačaja nije imala žena sa četvoro dece.

Tabela

Učestalost pobačaja u selu Rakovici

Redni broj	Starost	Koliko ima žive dece	Broj pobačaja	Redni broj	Starost	Koliko ima žive dece	Broj pobačaja
1.	25	3	0	10.	31	4	3
2.	28	2	0	11.	33	0	3

⁶⁰² *Politika*, 9.409, 29. jul 1934, str: 9

⁶⁰³ Isto.

⁶⁰⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Upravno odeljenje, pov-891/39

Redni broj 1	Starost	Koliko ima žive dece	Broj pobačaja	Redni broj	Starost	Koliko ima žive dece	Broj pobačaja
3.	32	4	0	12.	33	3	3
4.	38	3	0	13.	34	3	Mnogo puta
5.	26	2	1	14.	36	4	Mnogo puta
6.	27	3	1	15.	39	2	Mnogo puta
7.	27	2	2	16.	43	3	Mnogo puta
8.	28	3	2	17.	45	3	Mnogo puta
9.	30	3	2				Mnogo puta

Izvor: Aleksandar Petrović, *Rakovica- socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str.26.

Nijedna mlađa žena u Rakovici nije bila protiv pobačaja, čak i ako nisu same pobacivale, bilo iz straha od posledica ili što same to nisu umele, a nisu imale smelosti "da se kome drugome povere"⁶⁰⁵

Sreski načelnik za valjevski srez, u izveštaju Kraljevskoj banskoj upravi Drinske banovine, o stanju u srezu 1935. godine, primećuje da sve češći pobačaji prouzrokuju "primetno opadanje nataliteta"⁶⁰⁶ Da su pobačaji "stalno u porastu" konstatuje sreski načelnik za ovaj srez i u izveštaju za 1939. godinu.⁶⁰⁷

Prema jednoj anketi uoči Drugog svetskog rata, sprovedenoj u 27 sela iz 17 srezova, čak u 70% sela seljanke nisu primenjivale preventivno sprečavanje trudnoće. Zato je abortus bio čest kod žena u čak 50% sela, redak u 40%, a nije ga bilo samo u 10% sela.⁶⁰⁸

Pobačaj je najčešće pravdan ekonomskim stanjem: "Ima neka sirota, slabo imanje, pa ne može da ishrani decu."; 'Svi mi kažu mlada sam, pa mogla bi još da rodim. Kako da još rađam jadna, kad ne mogu hlebom da ishranim ni ovo četvoro što imam.'; 'Zašto poturujemo decu? Ne trebaju nam. Imamo ih dosta. Dete treba odhraniti, odnegovati, školovati, a ja nemam od čega'⁶⁰⁹ Interesantno je, međutim, da su sprečavanje rađanja, češće vršile žene iz bogatijih porodica nego iz siromašnih. Imućnije su se, naime, "plašile" daljeg rasparčavanja imanja i siromašenja, dok je za siromašne "svako dete predstavljalo po jednog novog 'radina' (radnika), koji treba i mora sebi da zarađuje hleb."⁶¹⁰

Prekidale su seljanke trudnoću i iz drugih razloga. "Neka to radi što je besna. Ima u što i da ga uvije i da ga povije, pa opet pobacuje'; 'Da li treba žena da rađa decu, to je narodna volja. Ako hoću da rodim rodiću, ako neću, neću. Kako

⁶⁰⁵ Aleksandar Petrović, *Rakovica- socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str.26.

⁶⁰⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Upravno odeljenje, pov-95/36

⁶⁰⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Upravno odeljenje, pov-286/40

⁶⁰⁸ Vera St. Erlich, *n.d.*, str. 273.

⁶⁰⁹ Aleksandar Petrović, *Rakovica- socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str.26.

⁶¹⁰ *Isto.*

kome dođe pod volju.”⁶¹¹ Zašto ne žele više da rađaju, i da je toga “dosta bilo”, pojedine žene su objašnjavale: “Pa, evo nisam ni zdrava!”, što je, zapravo, dosta tačno, jer je retka žena, koja, pošto je rodila već nekoliko dece, nije sebi navukla i po neku hroničnu bolest u polnoj sferi”. Druge su otvoreno priznavale “da ne žele više da se muče oko rađanja dece”, pogotovo posle drugog deteta, što je tumačeno francuskim uticajem. “Očarao ih je francuski ‘sistem dvoje’. Šta će im deca?! U današnja vremena to je luksuz. Jedno dete, a najviše dva – to je ideal današnjih devojaka i žena. Ako prvo bude muškarac, onda se prestaje sa daljim rađanjem. Ako je prvo devojčica, onda se pokuša sreća još jednom. Treći put već ‘nema smisla’.”⁶¹²

Pojedine žene prestajale su sa rađanjem i zbog muževa koji ne žele da trudnoćom svoje žene budu ponovo ometani u polnim odnosima. “U tome pogledu muževi apsolutno ne vode računa o zdravlju svojih žena. Oni koitiraju sa svojom ženom i za vreme njene menstruacije. Jedna žena mi je pričala, da njen muž ima s njome snošaja i za sve vreme trudnoće, pa je tako prilikom poslednje trudnoće, muž još izjutra imao s njom snošaj, a ona se istog dana posle podne porodila. Isto tako i posle porođaja, muževi na sve moguće načine prekraćuju period vremena, u kome je ženi potrebna neophodna pošteta.”⁶¹³

Nerazumevanje specifičnog stanja trudnice i njene smanjene radne sposobnosti, od ukućana, pa čak i muža, primoravalo je ženu na svojevoljni pobačaj, a ponekad je izazivalo i spontani. “Kako da ne pobacim. Kad kažem svekrvi da sam nejaka, (trudna), pa da mi je teško raditi, a oni mi se svi u kući smeju: ‘A, ne možeš, ne možeš, a možeš da pojedeš dva kila pasulja. Fali ti mnogo.’ Kad sam pobacila, muž me je odmah, još istoga daa naterao da donesem vodu, natopim košulje. Posle sam celo posle podne vukla đubre iz štale.”⁶¹⁴

Izuzetno nepovoljne higijensko-zdravstvene prilike na selu i veoma niska opšta i posebno zdravstvena prosvetćenost seljanke, uz izraženo siromaštvo širokih narodnih slojeva, uticali su na veoma izraženu smrtnost dece, ili odmah po rođenju ili u najranijem detinjstvu, što je nesumnjivo doprinosilo povećanju pobačaja. “Šta vredi rađati i svoju snagu upropašćavati i muža upropašćavati. Kad odraste a ono kenjkavo. Moja majka se tri puta udavala. Rodila je 13 od kojih žive samo 2.”⁶¹⁵

Učvršćeno shvatanje tajanstvenosti polnih odnosa, što se ponegde doživljavalo i kao “sramota” izazivalo je stid kod odrasle dece, i pri pomisli da i njihovi roditelji imaju normalan polni život, a pogotovo ako posledica “tog života” budu deca. “Moja je majka mnogo rađala. Mi smo bili veliki, a tek naša majka dođe: ‘Uh, deco, ne mogu, teško mi je, bole me glava... Idite izvadite mi malo kiselu kupusa.’ A tek ujutru čujemo dete kmeči. Pitamo majku. ‘Šta je to, dokle ćeš

---

611 Isto.

612 *Zemljoradnička zadruga*, br. 4, 27. januar 1935, str. 57.

613 Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str.116.

614 Isto.

615 Isto, str. 27.

tako da rađaš, zar ne vidiš koliku veliku decu imaš?’ A ona nam odgovara. ‘Što ću, kad ga Bog daje.’ kao da je tu Bog kriv, kad ona nije umela da čini, pa da ga ne rodi... Vele stvorio ga Bog. Kad ga Bog stvara zašto onda devojke ne rađaju... Eto imaš samo ovo sobče, pa rodi.”⁶¹⁶ Strahujući od ovakvog reagovanja dece, ostalih ukućana, pa i šire okoline, sublimiranog čak u kletvi: “Da Bog da, da ima dece tri reda oko furune”, seljanka je izlaz nlazila u abortusu - pobačaju, pogotovo ako je već imala “dovoljno” dece, obično troje ili četvoro, koja su “blagoslovom Božjim” smatrana. “Prvo dete, drugo, pa i treće obično žena rodi, ali kad pođe dalje, onda nastaje pitanje: ‘roditi ili ne roditi.’”⁶¹⁷

Uništenje ploda (abortus) vršile su seljanke često same, bušenjem materice raznim korenjem. “Oko jednog kraja korena od kukureka veže se končić pa se onda koren turi u matericu, a drugi kraj konca veže se oko vrata. Posle dva dana trava se izvadi. Konac se meće oko vrata da bi koren mogao da se izvadi iz materice. Dužina korena: do 8 sm. Pre upotrebe samo se malo ostruže, ne pere se. - Upotrebljava se i koren od trave “čurjak”. Upotreba ista kao kod kukureka.”⁶¹⁸

U istom cilju seljanka je koristila i osušenu žilu kukuruza, osušen koren deteline, ali i pojedine drvene i metalne predmete, kao što su: vreteno, ključ, igla za pletenje, komad žice i sl. Pile su one i kamfor u ljutoj rakiji i “vučju” travu.

Među brojnim načinima izazivanja veštačkih pobačaja je i pobačaj parenjem. “Za 40 dana žena se pari u pregrejanoj sobi. Kad provri u bakraču voda, kvasi u nju krpe i vrele stavlja na mali trbuh. Pa onda preko bakrača punog vrelе vode ‘pregne se’ tj. legne s trbuhom na bakrač. Za sve vreme parenja gleda da što manje izlazi iz sobe. Pije sve toplo: vruću vodu, kuvanu rakiju, lipov tej.”⁶¹⁹

Ističući da pobacuje čak svaki drugi mesec, seljanka od 42 godine, koja je u drugom braku, pored troje pastorčadi, rodila dva sina, drugog samo iz straha da joj prvi ne umre, jer je bio bolešljivo dete, i da pod starost ne ostane samo sa pastorcima, objašnjava da je decu “poturivala” tako što je u matericu prvo zavlačila pletiljke – igle bez kukice, a kasnije žicu. “Uzme se debela žica i presavije se preko pola, (presavijena dugačka je oko 40 santimetara). I kad hoću da se otvaram, prvo operem žicu dobro sapunom i vrućom vodom. Osobito dobro operem savijeni kraj žice, koji će ući unutra. Isto tako toplom vodom i sapunom operem se iznutra. (...) Dokle žica ne uđe unutra (u matericu) ono malo boli. Kad sam unutra ja osetim. Onda okrenem žicu dva do tri puta, unutra i okolo, i izvadim je. A kad odiđe, onda znam da je dobro. Posle krv tako odilazi za jedno nedelju dana, pa prođe. Jedanput mi je krv odilazila 15 dana, pa sam mećala ladne krpe, jer znam da tako rade u bolnici.”⁶²⁰

616 Isto.

617 Isto.

618 Aleksandar Petrović, *Banjane – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, Beograd, 1932, str.116.

619 Aleksandar Petrović, “Studenica, ishrana seljaka – ekonomsko stanje - lična higijena - o religioznom osećanju”, *Zbornik zdravstvenih proučavanja i ispitivanja sela i narodnog života*, IV, Beograd, 1934, str. 104.

620 Aleksandar Petrović, *Rakovica - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 30.

Neretko, posledice nestručno vršenih prekida trudnoće bile su veoma teške, pa i tragične. "Žene često oboljevaju od zapaljenja materice i jajnika. Ta se bolest provlači godinama i zahteva velike troškove oko lečenja. Da se ne uzme u obzir to što žene s takvim oboljenjem predstavljaju doživotnog invalida. Još su mnogo opasniji i teži slučajevi, kad žena mnogo iskrvari ili zbog infekcije dobije trovanje krvi. Takvi slučajevi obično završavaju smrću."⁶²¹

Ponekad je seljanka skoro svesno, nasilnim prekidom trudnoće, išla u smrt. "Umrla jedna žena, usled trovanja posle nasilnog pobačaja. Njena susedka otišla joj na pogreb. Žene pričaju o slučaju pokojnice i žale je. Ali je i razumeju. I susedka pokojnice, pošto se vratila sa groblja, uzela je stari zardali ključ, odrubila u njemu istaknuti deo i učinila sa sobom isto što i pokojnica. Nastalo je trovanje, i nekoliko dana docnije sahranjena je i ona."⁶²²

Iako je neprekidno slušala o katastrofalnim posledicama primitivno vršenih pobačaja, seljanku od njega nisu mogli da odvrate ničiji saveti, čak ni lekara. "Saveto vanja i zastrašivanja ne pomažu, jer žena kad se odluči na to, ne preza ni od čega da svoju nameru privede u delo. Svesne su one opasnosti, i znaju, one koje imaju lekara u blizini, naročito lekara zdravstvene zadruge, da bi to najlakše mogao da učini sam lekar. I dođu:

- Gospođo doktorice, molim te da mi napraviš pobačaj!...

Lekar ima pred sobom paragrafe krivičnog zakona i odbija takvu 'pacijentkinju':

- Ne smem, izgubiću službu...

- Daj mi onda da pijem nešto!

Kad bude odbijena, ona otvoreno kaže: Onda ću ja sama da učinim kako znam!

- Umrećeš!

- Neka umrem! Ne mogu, ne mogu da ponesem!... Šta bude."⁶²³

Ukoliko nisu smele same da prekinu trudnoću, seljanke su, najčešće, pomoć tražile od seoskih babica, žena "specijalista" za pobačaje, kojih je bilo skoro u svakom selu. Sa sve učestalijim prekidima trudnoće posle završetka Prvog svetskog rata, babičarenje je po Srbiji dobilo široke razmere, često sa pogubnim posledicama, zbog čega su i organi vlasti morali da reaguju. Tako je Načelstvo kruševačkog okruga 18. februara 1919. godine naredilo načelniku ražanjskog sreza: "Imam izveštaj da se po mnogim mestima bave babičarskim poslom žene koje nemaju nikakvih kvalifikacija za taj rad. Na taj način dovodi se u opasnost život i zdravlje mnogih porodilja i mnogog novorođenčeta, a osim toga daje se široki mah zločinim postupcima za izazivanje preranih porođaja kod neprosvećenih i lakoumnih ženskinja. Da bi se tom zlu što brže i što uspešnije stalo na put, naređujem načelstvu da u svom okrugu vrši, na podnet način, najbrižljiviji nadzor u tom pogledu, da na osnovu opštinskih izveštaja vodi

621 *Politika*, 9.409, 29. jul 1934, str. 9.

622 *Isto*.

623 *Isto*.

evidenciju sve trudne ženskinje, naročito one koje su van braka zatrudnele, i da im za vremena skreće pažnju na fakat da se o njihovom plodu vodi računa, i osim toga da se u slučaju svakog pobačaja i svakog nenadležnog mešanja u babičarski posao preduzmu sve zakonske mere i prema materi i prema samozvanoj babici.”⁶²⁴

Zbog siromaštva, s jedne strane, i neprosvećenosti, s druge strane, seljanka je, i dalje, radije odlazila kod “babice”, nego kod lekara. “Kad neka žena oseti da nema na sebe, ona ode kod babe N. i ova joj poremeti trbuh, te dete odmah iziđe.” Za jednu takvu bobicu govorilo se: “M. pobačuje, ali ništa ne kida.” Ona je vršila abortuse samo do tri meseca trudnoće. “Kad je dete veliko, neće ni za živu glavu da potura. Ona poznaje kad dete ima više od tri meseca.” Njeni “pacijenti”, zbog jeftinije “usluge”, bile su i žene iz Beograda, koje su plaćale “samo” 100 dinara. Inače, seljankama je naplaćivala 40, a onim najsiromašnijim svega 10 dinara,⁶²⁵ tako da su najsiromašnije žene bile i najčešći pacijenti seoskih bobic, pa otuda i najčešće žrtve. “Bogatije odlaze lekaru, a siromašnije same ili uz pomoć kakve rđave babe, ‘koja je već toliko snaša spasla’, sprečavajući porođaje. Ne prođe dugo vremena da sa crkevnog tornja ne zabruje zvona, oglašavajući smrt neke mlade žene. ‘Umrla je od ženske bolesti’. To znači da je htela da spreči rađanje. Prljave ruke sa dugačkim noktima, ispod kojih ima prljavštine bar od prošle godine, izazavle su trovanje krvi ili kakavu drugu bolest, pa je po ‘Božjoj volji’ nastupila smrt.”⁶²⁶

Umirale su seljanke i od uzimanja trava koje su im babice “pripremale”. “Mlada seljanka Rajna, žena... iz sela Trvenika, kod Knjaževca, ostala je u blagoslovenom stanju, ali nikako nije htela da rodi, već je želela da pobaci. Zato se obratila babici Petriji... iz istog sela, da joj da travu slez da bi izvršila pobačaj. Uz izvesnu nagradu Petrija joj je dala traženu travu, koju je ranije davala i drugim ženama. Juče je, prilikom pobačivanja, međutim, Rajna umrla u najtežim mukama.

Za ovaj nesrećni abortus brat pokojne Rajne,... optužio je bobicu Petriju, jer mu je Rajna na smrti rekla da je ona kriva za njenu smrt.”⁶²⁷

Zbog nestručno izvršenog abortusa 1933. godine, samo u tamnavskom selu Banjanima umrlo je čak 14 žena, a u prvom polугоđu 1934. godine, zahvaljujući češćoj lekarskoj pomoći, broj je smanjen na pet. “Sad je manje mrtvih zbog toga što dođu lekaru zadruge, čim počnu da krvare. I ovoga puta, u bolnici leži jedna od nasilnog pobačaja. Sirotica je spasena smrti blagodareći lekarskoj intervenciji. Petnaest dana kako leži u zadružnoj bolnici. Strahovito je bleđa, iscrpljena.”⁶²⁸

---

624 Momčilo Isić, Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata, *Žene i deca*, 4. *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Beograd, 2006, str. 152,153.

625 Aleksandar Petrović, *Rakovica- socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 28.

626 Zemljoradnička zadruga, br. 4, 27. januar 1935, str. 57.

627 *Seljanka*, 10, oktobar 1934, str. 8.

628 Isto.

Izveštavajući Kraljevsku bansku upravu Drinske banovine o opštim prilikama 1934. godine u tamnavskom srezu, sreski načelnik podvlači: "Pobačaji svake godine imaju svojih žrtava, jer se većinom skriveno vrše raznim sredstvima koja obično dovode do sepse, a preko sepse do pobačaja. Samo zahvaljujući otpornom organizmu naših sesokih žena ređe dolazi do smrtnog ishoda u ovakvim slučajevima."⁶²⁹

I sreski načelnik za valjevski srez, u izveštaju o prilikama u srezu 1939. godine, naglašavajući da su abortusi "nadrilekarskim" putem "kriminalnog tipa", i da su "učestali smrtni slučajevi žena koje prekidaju trudnoću", posebno podvlači: "U većini slučajeva noseće žene same se oslobode poroda, bilo pomoću nekih napitaka ili otvaranjem materice raznim predmetima, a bilo je slučajeva gde su se pojedine žene bavile naročito ovim poslom, ali se tome nikad nije moglo ući u trag."⁶³⁰

3.6.3. *Bolesti i smrt*

Uglavnom traumatičan i nestručno vršen, sa običajima koji ga prate, već prvi porođaj rušio je zdravlje seljanke, pogotovo u inokosnim domaćinstvima, u kojima za nju nije bilo zamene, i gde je morala i bolesna da bude na nogama. "Odavno sam bolesna. Osećala sam se teško, a bila sam ipak na nogama deset dana dok nisam pala u krevet. Posao u kući, oko dece, oko stoke i u dvorištu, te nema kad ni da se sedne, a kamo li legne. A mi ženske na selu vučemo se ko prebijene mačke i ne smemo da legnemo. Niko nam ne veruje da smo bolesne dok god mrdamo. A kad legnemo, onda sav posao stane. Tad nas ljudi mnogo više žale kao radnu snagu, a ne kao druga, ženu, majku dece."⁶³¹

Fizičku iscrpljenost organizma seljanke i njegovu podložnost brojnim bolestima pospešivali su i brojni, a uz to i veoma česti porođaji. "E Perka ti je, gospodine, - objašnjavao je kmet – ka prava vučica, kao svaka božija živina. Ovako smoljasta za devet godina šesnaestoro dece porodila, sve dvojke i uvek bivalo po jedno muško i po jedno žensko."⁶³² Često je stoga seljanka sa 22 godine izgleda kao da ima 40,⁶³³ počinjujući da liči više na staricu nego na ženu u najboljim godinama, što su brojni docniji porođaji samo još više pospešivali. "Žene im se naročito rano iscrpu i svenu zbog mnogobrojnih porođaja, i onda, još kalendarski mlade, one su prezrele starice jalovih želja."⁶³⁴

Još više nego porođaji, brojni i primitivno vršeni pobačaji slabili su seljančin organizam, koji je i onako, usled nedovoljne i nekvalitetne ishrane, života

629 Arhiv Bosne i Hercegovine, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Upravno odeljenje, pov- 610/35

630 Arhiv Bosne i Hercegovine, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Upravno odeljenje, pov- 286/40

631 Momčilo Isić, "Žena i dete na selu u Srbiji između dva svetska rata", *Žene i deca, Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, (4), Beograd, 2006, str. 247.

632 Dušan Radić, *Selo*, Beograd, 1937, str. 155.

633 *Poljoprivredni kalendar za 1937. godinu*, str. 146.

634 *Isto*, str. 154.

u potpuno nehigijenski uslovima i prevelike opterećenosti poslovima, bio dosta iscrpljen. S tim u vezi, poznati lekar Hranislav Joksimović je zaključivao da “ženskinje u Srbiji ima da se bori sa mnogim nedaćama i teškoćama, da je nje-mu borba teška i gorka, da je ono primilo na sebe veliki teret, pod kojim stenje, lomi se i pada, da je ono toliko preopterećeno poslovima da ne može na svo-ja slaba pleća da primi i nosi i onda rano precveta i rano umire i više umire od muških. Naše ženskinje na selu je neka vrsta belog roblja.”⁶³⁵

Uglavnom neprosvećena, seljanka uz to nije bila zainteresovana, ali ni spo-sobna da primi i razume pouke o čuvanju zdravlja. “Nema nikakve koristi go-voriti i predavati o čuvanju zdravlja, kad je narod ogrezao u praznoverice i su-jeverje, kad su odrasli, a naročito žene, formirali svoju psihologiju od vekovnih predrasuda, koje žive u našem narodu. Žene su potpuno ogrezle u neznanju i mraku praznoverica i sujevrja. Njihova psihologija i način mišljenja formirani su u tom pravcu; to je ukorenjeno u njima, da je vrlo teško razbiti taj pancir re-ćima i savetima.”⁶³⁶

Slično zapaža i sanitetski referent kolubarskog sreza u beogradskom okru-gu: “Narod je u ogromnoj većini praznoveran, i nema gotovo sela da nema gata-ru ili nadržilekara, kojima se u slučaju bolesti prvo obraća. Tu nikakve naredbe vlasti ne pomažu, jer je naš narod nedovoljno prosvećen i ne veruje mnogo sa-vremenoj medicini i širenju zaraze.” Pozvavši, pak, lekara da mu pregleda bole-snu ženu, seljak je iskreno pričao: “Zvali smo i vračaru. Gasila je ugljevlje. Nosi-li smo je čak i na groblje. Otklapala se od njene posestrime, koja je skoro umr-la. Ništa nije pomoglo. Sve joj je teže. Pa mi savetovahu: da pozovem lekara, da nam ne bude žao. Možda će imati još veka.”⁶³⁷

Retko je seljanka, naročito ona siromašnija, koristila lekarske usluge i zbog njihove skupoće. “Za današnju medicinu ne bi se moglo reći da je narodna i da zadovoljava potrebe naših širokih masa. Današnja medecina je zasnovana na trgovačkim osnovama, ona se drži principa: plati, pa ću te lečiti, plati pa ćeš do-biti lek. A kako su lekarski pregledi vrlo skupi, a narod nema novca, medicina je postala pristupačna uglavnom samo bogatima, onima koji mogu da plate le-kove i lekare.”⁶³⁸

S druge strane, lekari i medicinske ustanove nalazili su se uglavnom u va-rošima i gradovima, do kojih je trebalo preći i po nekoliko desetina kilometara, i to po lošem putu i nedogovarajućim prevozom, za koji su oni najsiromašniji morali da izdvoje i znatna sredstva, pošto svoj prevoz nisu imali. U tom smislu, veoma je uverljiv odgovor jednog seljaka, na primedbu lekara da je bolesni-cu morao mnogo ranije da dovede na pregled i lečenje: “Tako je sve što kažeš, gospodine doktore. Put do sela je dug i težak, i po lepom vremenu i za zdravog, a za bolesnog je teži nego smrt. Eto, meni treba četiri puta da idem, po ovom

---

635 *Isto*.

636 *Čuvar zdravlja*, 1919/20, str. 81

637 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 216.

638 *Isto*, str. 215.

vremenu dok se bolesnik pregleda i dok mu donesem lek. I za sve to treba dosta sredstava. Pa zbog toga dolazimo kod lekara u poslednjem času.

A kad bi imali apoteku i lekara blizu, u opštini, kad bi put bio dobar, pa da lako i za čas dovedemo bolesnika, onda bi, i pored naše gluposti, što činimo u tome, što slušamo vračare i bajanje, što od kovača tražimo molitvu, a od popa motiku, mi bi se sigurno mnogo češće obraćali lekaru. A ovako je skoro nemoćuće. Smrt se lakše podnosi nego sve ove druge teškoće i muke.”⁶³⁹

Uz brojne objektivne uzroke, seljanka je “izbegavala” lekara i zbog svoje uloge u kući. Ona je bolest “vukla” radeći, ne tražeći lečenje, plašeći se šta će biti sa decom, a šta sa mužem ako ona ode u bolnicu? Ko će ih oprati, ko im skuvati, ko će đaka u školu, a domaćina na njivu ispratiti? I kada je osećala da bolest nadjačava njenu snagu, ona je prvo posezala za gatarama, da se bajanjem izleči, jer to manje košta, a i vračara je bliža od lekara.

Bez pravovremene pomoći lekara, oslanjanjem na vračare i nadržilekare, najući se da će bolest sama od sebe da prođe, nepismena i neprosvećena seljanka neštedimice je rušila svoje zdravlje, zaboravljajući da samo zdrava najviše koristi kući, deci, i mužu, od koga je ona često stvarala, upravo, “najveće dete”, nesposobno da se i u “punoj” kući snađe. Misleći o svakom više nego o sebi, ne štedeći svoju snagu do poslednjeg časa, dok je bolest ne “zakuje” za krevet, a tada je već sve bilo kasno. “Ja sam došao, gospodine, žena mi je na smrti, pa ak možeš nešto da pomogneš, tako ti Boga i dece tvoje. Ne znam već šta ću. Sva izgore, a probadi je izrešetaše.’

Podoh odmah s njim.

Žena beše na podu pored plehane peći. Ispod nje je jedna asura i guberica. Soba puna šljama, prašine i paučine. Jedna strana zida ne samo što je vlažna, no je sva ozelenela od proniknutog ječma. Nova kuća, pa se lep nije još osušio, a sa zemljom je izmešana bila ječmena pleva, i zato je ječam iznikao usred sobe.

bolesnica koluta očima. U grudima joj ključa šljajm, a ispod leve mišice kao da krčag vode klokoće.

Dockan je sve, pomislih u sebi.”⁶⁴⁰

Blagodareći izuzetno niskom opštem kulturno-prosvetnom nivou i skoro potpunoj zdravstvenoj neprosvećenosti najširih slojeva seljaštva, u uslovima izraženog siromaštva i odsustva skoro svake institucionalne zdravstvene zaštite, zarazne bolesti na selu su se veoma brzo širile, posebno tuberkuloza, kao najveće socijalno zlo, od koje je od 1936. do 1939. godine na selu u Srbiji umrlo 27.411 lica.⁶⁴¹

Manje otporan ženski organizam bio je više podložan ovoj bolesti. Tako je u periodu od 1904. do 1908. godine, među umrlim seljankama, od tuberkuloze stradalo 13,92%, a od umrlih muškaraca “samo” 9,53%.⁶⁴²

639 Isto.

640 *Zdravlje*, 3/1906, str. 92.

641 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 219.

642 Dubravka Stojanović, n.r., str. 167.

U bogatom mačvanskom selu, Prnjavoru od 1916. do 1921. godine od 59 lica umrlih od tuberkuloze žena je bilo 36 ili 61,02%,⁶⁴³ dok je u posavotamnaskom selu Svileuvi u periodu od 1916. do 1926. od tuberkuloze stradalo 65 osoba, i to 31 muškarac i 34 žene.⁶⁴⁴

I dok je tuberkuloza manje-više bila raširena u svim krajevima Srbije, jedna druga zarazna bolest – sifilis posebno je pustošila sela severoistočne Srbije, između Dunava, Morave i Timoka, gde je, u stvari, imala endemično obeležje. I od ove bolesti bile su ugroženije žene. U pet srezova požarevačkog okruga bilo je 390 prijavljenih bolesnika, i to 178 muškaraca i 212 žena, pri čemu ih je najviše bilo u mlavskom srezu, 79 muškaraca i 88 žena.⁶⁴⁵ Obolevali su uglavnom Vlasi, koji su živeli u veoma nehigijenskim uslovima i kod kojih je brak “na posve labavoj osnovi”, a brakolomstvo “sasvim prirodna pojava”.⁶⁴⁶

Endemski sifilis je donekle postojao i u pirotskom okrugu. Izuzev grada Pirot, u njemu je od 1922. do 1936. godine utvrđeno 4.518 lica bolesnih od sifilisa, i to 2.467 ili 54,60% žena i 2.051 odnosno 45,40% muškaraca.⁶⁴⁷

Uz pretežno socijalne bolesti, kakve su tuberkuloza i sifilis, seljaštvo je bilo izloženo i brojnim drugim oboljenjima, kao što su: antraks, grip, veliki kašalj, difterija, dizinterija, zapaljenje pluća, šarlah, trbušni tifus, bolesti srca, bolesti bubrega, bolesti kostiju i sl. Od 116 umrlih žena u posavotamnaskom selu Svileuvi, iznad 20 godina starosti, u periodu 1916-1926. godine, osim što je 31 ili 26,72% umrlo od tuberkuloze, njih 30 ili 25,86% stradalo je od tifusa, od zapaljenja pluća 13, španske groznice devet, po četiri od katar kašlja i posledica porođaja, po dve usled zapaljenja creva i frasa, dok su: male boginje, vodena bolest, bolest bubrega, crveni vetar i difterija bile kobne za po jednu Svileuvljaniku. Prirodnom smrću umrlo je tek njih 15 odnosno svega 12,93%.⁶⁴⁸

Opterećenija od muškarca obavezama, koje su joj više iscrpljivale organizam, seoska žena je i od ovih bolesti umirala češće od muškarca. U mnogim krajevima je otuda i opšta smrtnost seljanki veća nego kod muškaraca na selu. Primera radi, u dva sela Timočke Krajine, Zagrađu i Vratarnici, od 1919. do 1931. godine umrlo je 166 muškaraca i 215 žena.⁶⁴⁹

U celoj Moravskoj banovini, skoro redovno, smrtnost kod žena je bila veća nego kod muškaraca; u 1930. među umrlima žene su činile 51,24%, a 1934/35. godine 51,30%.⁶⁵⁰ Kakav je taj odnos bio među umrlima na selu ne možemo

⁶⁴³ *Čuvar zdravlja*, 23, 20. jul 1922, str. 366.

⁶⁴⁴ Momčilo Isić, Radovan Ranisavljević, “Stanovništvo u Svileuvi 1916-1926”, *Svileuva - godišnjak*, 4/2006, str. 26-37.

⁶⁴⁵ *Čuvar zdravlja*, 1919/20, str. 128.

⁶⁴⁶ *Isto*, str. 134.

⁶⁴⁷ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, tom 2, Beograd, 2001, str. 220.

⁶⁴⁸ Momčilo Isić, Radovan Ranisavljević, “Stanovništvo Svileuve 1916-1926”, *Svileuva - godišnjak*, 4/2006, str. 26-37.

⁶⁴⁹ Kr. V. Živković, Rađanje i smrtnost dece u dva sela Timočke Krajine (1919-1931.), *Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda*, 18, Beograd, 1936, str. 3.

⁶⁵⁰ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1930. godinu, Beograd, 1931, str. 114; Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1934/35. godinu, Beograd, 1935, str. 68.

pouzdana ustanoviti, budući da nemamo podatke o smrtnosti seljaštva.

Seljanka je u smrt odlazila, često u najboljim godinama. U Svileuvi je, na primer, između 1905. i 1926. godine, od 218 umrlih žena starijih od 20 godina, čak njih 45 ili 20,64% imalo između 20 i 30 godina.

Tabela

Smrtnost seljanki u Svileuvi 1905–1926. godine

Godine	broj	%
21-25	22	10,09
26-30	23	10,55
31-35	13	5,96
36-40	18	8,26
41-45	7	3,21
46-0	15	6,88
51-5	15	6,88
56-0	35	16,05
61-5	22	10,09
66-0	26	11,93
71-5	11	5,04
76-80	6	2,75
Više od 80	5	2,29
UKUPNO	218	100,00

Izvor: Momčilo Isić, Radovan Ranisavljević, “Stanovništvo u Svileuvi 1905-1915”, *Svileuva – godišnjak*, 3/2005, str. 25-37; Momčilo Isić, Radovan Ranisavljević, “Stanovništvo Svileuve 1916-1926”, *Svileuva – godišnjak*, 4/2006, str. 26-37.

Izuzetno mali broj umrlih žena iznad 75 godina starosti samo je još jedan pokazatelj da seljanka, ne samo u Svileuvi, retko dočeka duboku starost. Preteško breme života lomilo ju je dosta ranije.

3.7. DUHOVNI ŽIVOT SELJANKE

Iako nepismena i neprosvećena, seljanka je imala značajniju ulogu od muškarca - muža u čuvanju i širenju narodnih običaja, pošto je više od njega bila vezana za kuću. Seljanka je običaje iz roditeljske kuće, primljene prvenstveno od majke, prenosila i u svoj "novi" dom. Međutim, ukoliko su se oni razlikovali od običaja kuće u koju se udala, njihovo primenjivanje moralo je da se odloži. "Kod svih nisu podjednaki običaji. Jer snaja dolazi iz drugog sela, pa dok su stari živi ona živi kako oni hoće, a kad umru ona unosi u kuću svoj običaj."⁶⁵¹

Presudan značaj seljanke u negovanju narodnih običaja, koje ni sama nije razumela već ih je najčešće objašnjavala rečima: "Tako se valja, tako je ostalo od starine, tako me je moja majka ili svekrva učila", priznavali su i sami seljaci, kada su, na pitanje o značaju pojedinih običaja kojih su se pridržavaju, odgovarali: "To su ženska posla, u njih se ja ne mešam"⁶⁵²

O značajnoj ulozi žene-seljanke u očuvanju narodnih običaja svedoče i praznici i običaji u kojima je ona "ne samo glavni nego i isključivi činilac". Među njima se posebno ističe Ženski dan, koji se praznuje četvrtog dana Božića. "U svakoj kući, prema mogućnostima, za božićne dane je naspremano jela u izobilju, pa se ovoga dana, do koga je još jela i pića preostalo, posebno ništa ne gotovi. Zato se podrazumevalo da tada same žene mogu malo da predahnu i na svoj način se provesele. Žene, uglavnom koje nisu prezauzete podizanjem dece i nemaju kćeri stasalih za udaju, međusobno se posećuju i goste u dobrom raspoloženju, uz prijatne razgovore, ali i pošalicu, koja poprima i crte raspusnosti, jer je ovo dan njihovog predaha i opuštanja."⁶⁵³

Kao svoj dan žene su svetkovala i *čisti ponedeljak*. "Okupljale su se u kući kod jedne od njih, koja ima ulogu domaćina. Svaka je donosila ponešto od hrane i pića i, uz najmljenu muziku, održavana je gozba. Slobodno pa i raskalašno, opuštene žene su izvodile i razne šale, uz najčešće sočne pesme, a ako bi se, kojim slučajem, tu zadesio kakav muškarac postajao bi takva mete njihove razonode - da će to dobro zapamtiti."⁶⁵⁴

Brojni praznični dani koji su zabranjivali samo "ženske poslove" ili su se na njih posebno strogo odnosili, kao u slučaju osamnaest tzv. *zaprešnih dana* u godini,⁶⁵⁵ takođe ukazuju na značajno mesto žene u sprovođenju narodnih običaja, od kojih je većina usmerena na zaštitu kuće, čiji je ona najsnažniji stub i bila. "Tamo gde sudbina čoveka zavisi od nepoznatih živih sila; tamo gde čovek na svakom koraku sreća neprijatelje, zlomišljenike, u vidu demona i nečistih sila, tačno ispunjavanje običaja nije ništa drugo nego opšta profilaktika, zaštita

651 Aleksandar Petrović, *Rakovica – socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 59.

652 Isto, str. 58.

653 Mile Nedeljковиć, *Kalendar srpskih narodnih običaja i verovanja za prostu 1995. godinu*, Valjevo, 1994, str. 85.

654 Isto, str. 132.

655 Zaprešni dani u godini: Jovanjdan, Časne verige, Jevtimije, Evdokija, Vartolomej, Vidovdan, Pavlovdan, Prokopije, Arandelovdan, Ognjena Marija, Blaga Marija, Zaćeće Sv. Jovana, Jovan Bogoslov, Lučindan, Savica, Zaćeće Sv. Ane, Sv. Spiridon i Ignjatijevdan. - Mile Nedeljковиć, *Kalendar srpskih narodnih običaja i verovanja za prostu 1995. godinu*, Valjevo, 1994, str. 71.

čoveka, njegove kuće, njegova gazdinstva od tih sila.”⁶⁵⁶

Tako se na Ignjatijevdan (1. januar), praznik poznat pod imenom Kokošinji Božić, obavljaju radnje i običaji radi zaštite kućnog imetka i pernate živine, koja je, inače, u skoro isključivoj “nadležnosti” seljanke. “Sve domačice su toga dana na osoben način hranile živinu: u krug, načinjen od položenog konopca (negde od domaćiniovih tkanica), bacale su zrnevlje žita i tu je dovabile na hranu. Krug konopca, kao magijski, trebalo je da obezbedi da tokom godine sva živina bude na okupu, u krugu domaćinstva, to jest da se ne rasturaju i da kokoške nose jaja na mestima određenim za to.”⁶⁵⁷

Pojedini narodni običaji, čak i kada su podsećali na praznoverice, imali su duboko racionalno značenje. Verovanje da žene *usečnog dana* ne bi trebalo da pleću ili pređu, kako im miševi ne bi “pakostili” nije ništa drugo do upućivanje seljanke da se toga dana posveti “uređenju kuće, pokućstva i čistom održavanju namirnica i spreme”, bitnom preduslovu zdravlja ukućana. Na to je posebno opominjala Atanosova subota, kao i cela sedmica njemu posvećena, kada se podsećalo na svirepu bolest – kugu, koja je često ostavljala pustoš po selima. “O njoj je u zimskim večerima mnogo pričano, kao i o načinima da se njeno haranje osujeti. U to su spadali čišćenje kuće, uklanjanje otpadaka hrane, obavezno pranje sudova. Pogotovo jela ne smeju neuspriječena da prenoće.”⁶⁵⁸

Ova zabrana prevashodno je imala za cilj utemeljenje preventivne higijene, što je izrazito naglašeno u sprovođenju običaja u tzv. *čistoj nedelji*, sedmici velikog čišćenja i spremanja. U prva dva dana čistila je seljanka pribor za jelo, posuđe za čuvanje i spremanje hrane, kao i ostale predmete, “koje, u skladu sa postom, treba oprati, pročistiti i provetriti”. Od srede na red su dolazili odeća nošena za vreme mesojeđa, rublje i posteljina.⁶⁵⁹

U uslovima siromaštva i neprosvećenosti najširih slojeva seljaštva, vradžbinama i gatanjem obeležen je skoro ceo život seljanke, počev od njenog dolaska u novi dom i porođaja. “Kad mlada dođe, baca na svatove zob, sito, šećer, rastura vatru, provlači se u kuću ispod đuvegijine ruke. A sve u interesu sloge i ljubavi u braku, jer je bark sklopljen bez pitanja onih koji se najviše tiče. Oni se upravo nisu dobro ni poznavali. Tako i za porođaj ima nebrojeno gatki i vradžbina, naročito ako je porodilja teškog porođaja. Da bi se što pre i lakše porodila treba ju voditi da prelazi preko raznih predmeta, preko sekire, preslice i drugog, zatim treba da se provlači ispod kakvih žila. Kad sve to ne pomogne, terba pucati preko porodilje. Koliko je ovo štetno i za porodilju i za novorođenče ne treba naglašavati.”⁶⁶⁰

Bez mogućnosti da koristi adekvatnu institucionalnu zdravstvenu zaštitu, nepismena i neprosvećena seljanka, uglavnom vezana za kuću i “odgovorna” za negovanje i podizanje podmlatka bila je “primorana” da veruje u “pravu” narodnu

---

656 Isto, str. 59.

657 Mile Nedeljковиć, *Kalendar srpskih narodnih običaja i verovanja za prostu 1995. godinu*, Valjevo, 1994, str. 70.

658 Isto, str. 107.

659 Isto, 132,134.

660 *Zemljoradnička zadruga*, 48, 27. novembar 1938, str. 795.

medicinu, ali i u riznicu predrasuda i praznoverica, veštica, raznih nečistih sila i sl. "Rakovica je vrlo siromašno selo. U selu lekara nemaju. Ako se neko razboli, mora ili sam da ide u varoš, ili da dovede lekara iz varoši. Malo je njih koji bi bili u stanju to da čine, osobito ako se bolest protegne i ako treba platiti jednu lekarsku vizitu i ne samo jedanput ići u apoteku za lekove. Zbog toga, kad se neko razbole, najpre se leče domaćim, ili kako ih još nazivaju 'bapskim' lekovima. Tek ako ti lekovi ne pomognu i bolesniku pođe na gore, obraćaju se lekaru. Ali, ako jedna ili dve lekarske vizite ne pomognu oni se, računajući da im lekar više ne može pomoći, opet vraćaju svojim 'bapskim' lekovima. O tome najlepše govori priznanje najčuvenije rakovičke babe, baba Soje: 'Kad imaš decu koja često boluju, a nemaš pare da plaćaš doktora, za dinar ceo dan kopaš da crkneš, onda moliš ovoga, moliš onoga i nešto o lečenju raznih bolesti naučiš.'"⁶⁶¹

Lećilo se uglavnom bajanjem i travama. "Svaka travka je lek, samo dve nisu: goveđe čelo i treska. I one plaču što nisu. Tako mi je uvek govorila moja pokojna baba."⁶⁶²

Bajale su, skoro jedino, žene, kojih je bilo skoro u svakom selu. Obično se bajanje usmeno prenosilo u kući, od starijih žena na mlađe. Devojke i devojčice učile su od majke ili babe, a snahe od svekrve.⁶⁶³ Neke bajalice su čak tu svoju "moć" objašnjavale kao Božji dar, stečen u snu ili prilikom teške bolesti, kada je "blizu" bila smrt. "Od toga doba, kako sam bila umrla, pa se opet probudila, grčevi me više nisu hvatali, a ja sam počela da bajem i da bacam žar."⁶⁶⁴

Bacanje žara – gašenje ugljeva predstavljalo je najveću tajnu svake bajalice – vračare, kojim su one postavljale "dijagnozu". Ono se sastojalo iz dva dela: gledanje u vodu i gašenje ugljeva. U vodi su vračare videle "prošlost čoveka i njegovu sudbinu", a žar (ugljevle) su gasile "da bi se videlo od čega je čovek bolestan". Najčešće su te "dijagnoze" bile daleko od istine. "Nekoliko dijagnoza koje je baba Soja postavila ja sam imao prilike da proverim: za malo dete videla je u vodi da boluje od boginja, u stavri je dete imalo krupoznu pneumoniju; za odraslu devojku kazala je da ima bolove u nogama, imala je malariju itd."⁶⁶⁵

Bajalica baje, Dragobraća – gružanski srez

⁶⁶¹ Isto, str. 77.

⁶⁶² Isto.

⁶⁶³ Isto, str. 78.

⁶⁶⁴ Isto, str. 133.

⁶⁶⁵ Isto, str. 140.

Ogrezla u neznanju, seljanka je svaku iznenadnu i neuobičajenu pojavu objašnjavala praznovericama. Ako, na primer, od svoje krave nije namuzla onoliko mleka koliko je očekivala, ona je mislila da je susetka nešto “ugatala”, pa je od njene krave “oduzela mleko”. Pojavu muvca i buva u kući objašnjavala je kao nečiju osvetu, da joj je to, na primer, susetka “poslala”, ne pomišljajući da su buve došle iz prašine i đubreta koga u kući i oko nje ima u izobilju. Verovalo se da se “naturanje, slanje buva i muva” može “uspešno” da izvrši na Badnji dan, ako se toga dana dobro porani i počisti svoja kuća, a počišćeno đubre prebaci preko vode u tuđu njivu. Time bi se “neželjeni ukućani” otpratili u kuću valsni-ka njive, obično “svojoj susetki”.⁶⁶⁶

Ne samo očuvanju praznoverica, kojima su prožeti i brojni običaji, vezani za određene praznike, seljanka je više od muškarca – muža doprinosila i negovanju i sprovođenju tradicionalnih običaja, najvećih moralnih rezervoara sela i njegove najznačajnije duhovne hrane. U prvom redu su to: Božić, Uskrs, slava i preslava, kao najznačajniji deo “narodne tradicije i običajne kulture srpskog naroda”. Za razliku od Božića i Uskrsa, koji su prvenstveno porodični praznici, i kada se seljanka usredsređivala na spremanje bolje hrane, slava i preslava, kada su se dočekivali gosti, iziskivali su temeljnije sređivanje kuće i znatno bogatiju trpezu, kako bi se porodica – predstavila u što boljem svetlu. Danima je seljanka prala, brisala i čistila kuću i dvorište, pripremala svakojake “đakonije”, na kojima nije štedela, želeći da “osvetla obraz” porodici – kući.

Posmatramo li tradicionalne običaje kao sastavne delove religije, nesumnjivo je da je žena-seljanka najverniji i najiskreniji čuvar “formalne strane te religije, koja kod prostijeg sveta često zamenjuje i samu veru.”⁶⁶⁷

Za najveći deo seljaštva, crkva je više bila “službena kuća u kojoj se obavljaju religijski poslovi, a manje mesto gde se predaje molitvi.” U nju je ono “odlazilo mnogo ređe nego što se sećalo Boga”, a i ti odlasci imali su prvenstveno za cilj “da se ispuni obaveza ko zna kako utvrđena a koja je sada postala red”, tako da se često moglo da čuje: “Moram u nedelju da idem u crkvu, znaš da nisam bio u crkvi ima tri meseca”.⁶⁶⁸ U crkvu se išlo uglavnom nedeljom i o drugim većim praznicima. Muškarci su “najrevnosniji” bili na dan krsne slave, kada su na osveštavanje nosili slavsko žito (panaiju), dok je tokom godine seljanka znatno češće u crkvi, sa njom i deca, koja su na njenim rukama primila i prvo pričešće. Ukoliko bi prošla pored crkve, a da nije praznik ili pre podne, ona bi redovno stala pred crkvena vrata, uglavnom zatvorena, prekrstila se, poljubila ih, tiho izgovorila određenu molitvu, ponova se prekrstila, a zatim okrenula i nastavila svoj put.

Čuvajući veru i običaje, ona je na specifičan način negovala i nacionalno osećanje. U toku dugih zimskih noći, sa preslicom za pojasom i vretenom u ruci, seljanka je “nagonila” muža, ili svoga “školca”, ukoliko je neko njeno dete

---

⁶⁶⁶ Isto.

⁶⁶⁷ Alekandar Petrović, Rakovica – *Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 3.

⁶⁶⁸ Milan Lj. Karović, *n.d.*, str. 244.

pohađalo školu, da uz svetlost lojanice, lampe gasare, fenjera i sl., i njoj nešto pročita, da i ona “nešto pametno čuje”. Obično su to bile narodne junačke pesme iz požutelih pesmarica, često propalih korica. Slušajući ih iz večera u veče, mnoge je i sama pamtila, pa se dešavalo da ih je, zatim, i recitovala svojoj mlađoj deci u retkim trenucima odmora, ili starijima na raznim večernjim sedelj-kama. Ponekad ih je čak i uz gusle pevala. S druge strane, bio je ovo i svojevrsan “metod” nepismene seljanke da njeno njeno dete zavoli knjigu. Ono je tada bilo posebno “važno”, njega su svi slušali, i uglavnom su mu se divili, proričući mu veliki uspeh u školi i u kasnijem životu.

Slepo se držeći “bapskih lekova”, predrasuda i praznoverja, verujući u veštice i razne nečiste sile, sprovodeći brojne narodne običaje i održavajući narodnu tradiciju, napajajući se “znanjem” slušajući sricanje svoga đaka, nepismena seljanka, kojoj je njeno selo bilo, najčešće, “ceo svet”, roditeljska kuća jedina škola, a nepismena majka jedini učitelj, koja je veoma često umirala tamo gde se rodila ili udala, imala je znatno bogatiji duhovni život od svojih “pismenijih i kulturnijih” muževa. “Na prvi pogled može biti i malo čudnovato, ako kažemo da je duševni život ovih žena mnogo raznovrsniji, mnogo bogatiji, šareniji nego muškaraca. Mada su poslednji pismeniji i po svoj prilici kulturniji od prvih. Ali, to je ipak istina. Jer ko je verni čuvar rakovičke narodne medicine, te riznice predrasuda, praznoverica, veštica, raznih nečistih sila i – zdravog rezonovanja, - ako ne žena! Ko održava domaće tradicije, običaje; ko često slepo veruje u njih, ispunjava ih, - ako ne žena.”⁶⁶⁹

Ponekad je seljanka razvijala nacionalna osećanja svoga podmlatka i čuvala epsku tradiciju uzimajući u svoje ruke i gusle.

Guslarka, Mojsinje - ljubički srez

⁶⁶⁹ Alekandar Petrović, Rakovica – *socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, II deo, Beograd, 1939, str. 3.

ZAKLJUČAK

Tokom prve polovine 20. veka, u Srbiji, kao izrazito agrarnoj državi, među seljaštvom je preovlašivalo žensko stanovništvo, ali je o svemu odlučivalo manjinsko muško. Ta neravnopravnost otpočinjala je već samim rođenjem. Muško dete je mnogo više željeno, pogotovo ako je prvo po redu. Na njega se, od početka obraćala veća pažnja, jer ono je naslednik, ono je kuća, dok je žensko “tuđa kost”, tuđa kuća. Dečaku majka prvom daje jelo, često i krišom, njemu pripada veće i kvalitetnije parče mesa, bolji kolač i sl. Njegovo ponašanje je mnogo slobodnije, a za greške ređe se kažnjava. Na kraju, muška deca se, uglavnom, školuju, makar u osnovnoj školi, koja je za žensku najčešće nedosanjani san, čak i kad se u nju upišu. Nepismenost je otuda bila njihova sudbina, naročito u pojedinim krajevima. U topličkom okrugu bilo je svega 9,18% pismenog ženskog stanovništva, a u njegovom dobričkom srezu tek 3,49%.

Uglavnom nepismena, seoska devojčica je odrastala pod okriljem, takođe, nepismene i neprosvećene majke, koja se u vaspitanju držala uglavnom tradicije i narodne pedagogije, čiji se osnovni sadržaj iscrpljivao čuvenim principom: “valja se” i “ne valja se”. Formirajući se prema ovako “sveobuhvatnim” principima, seoska devojka je bila u senci brata, čak i mlađeg. Njoj je malo toga bilo dozvoljeno, o malo čemu je sama odlučivala, pa ni o bračnom partneru, novom starešini, umesto oca.

Udajom su seosku devojku čekale brojne obaveze i dužnosti: supruge, majke i domaćice. Iako bez dovoljno znanja ona je predana i požrtvovana majka, rađajući mnogo više dece nego “varošanka”. Ona je ujutru prva na nogama, a uveče poslednja u krevetu, sve ona mora da podmiri i svima da ugodu. Održavanje higijene u kući i oko kuće njena je briga, kuhinja i spremanje hrane takođe. Uzgajanje i prerada konoplje i lana njen je, takođe, posao. Ona je baštovan, gradinar i cvećar, a od gradinarskih i baštovanskih useva i plodova ona sprema zimnicu. Svima u kući ona plete džempere, čarape, rukavice, šalove, kape i dr, tka raznovrsna platna, od kojih izrađuje rublje, suknje, bluze, peškire, zavese; ispređa i tka tkaninu za džakove i slamnjače; u pojedinim krajevima izrađuje i sukno za odelo i pređu za ponjave, ćilime i šarenice, koje tka, skraćujući vreme

odmora i sna. Svoje rukotvorine, ona ukrašava, ili pri tkanju i pletenju, raznobojnom vunom i pamukom, ili vezenjem. U stočarstvu je seljanka imala specijalne obaveze. Starala se o živini i gajenju svinja za domaće potrebe, mada je u inokosnim domaćinstvima i sva druga stoka u gazdinstvu bila njena briga.

Pored svih ovih poslova, seljanka je u inokosnim domaćinstvima, nastalim raspadanjem seoskih patrijarhalnih zadruga i učvršćivanjem kapitalističkih društvenih odnosa na selu, postajala i najvažniji saradnik muža na njivi i u polju, u čisto zemljoradničkim poslovima. Mišice su joj, otuda, postajale sve čvršće, a ruke sve žuljevitije, isto kao i mišice i ruke njenog muža.

Kao nezamenljiv i najvažniji saradnik mužu u poslovima na njivi i u polju, seljanki je ostajalo sve manje vremena za tzv. "kućevne" – "ženske" poslove. Mnoge od njih ona je obavljala dok joj se "gospodar" muž odmarao, uglavnom noću, sama ili organizovanjem: prela, posela, sela, raznih sedeljki, moba i sl., na koje su dolazile komšinice, drugarice, rođake.

Sa sve manje vremena, a sa veoma oskudnim znanjem, i pored ogromnog truda, samoodricanja i noćnog okapavanja, seljanka ipak često nije mogla u dovoljnoj meri da odgovori svim obavezama. Higijena u kući i oko kuće bila je na dosta niskom nivou, odeća ukućana često prljava i pocepana, hrana nekvalitetna i nehigijenski pripremljena, obično "na brzu ruku", deci nije posvećivala dovoljno pažnje. Sve je to pogoršavalo i onako nepovoljne zdravstvene prilike na selu, prouzrokovane opštim siromaštvom i neprosvećenošću najširih slojeva seljaštva. Selom su harale raznovrsne bolesti, često sa smrtnim ishodom, pogotovo kod dece, i to one najmlađe, odojčadi. Zbog veće preopterećenosti poslovima i niže prosvećenosti, zdravstveno stanje seljanke bilo je nepovoljnije nego kod muškaraca, s tim što je dodatno pogoršavano brojnim, uz to i čestim, rađanjem, i pogotovo pobačajem, izvođenim na veoma primitivan način, samostalno ili uz pomoć seoskih "babica". Smrt je seljanku zato kosila u najboljim godinama. Tuberkuloza joj je bila najveći neprijatelj.

U inokosnoj porodici položaj seljanke nije, međutim, izmenjen samo time što je postala najvažniji saradnik muža u poljoprivrednim poslovima već i njenim sve značajnijim učešćem u rešavanju skoro svih pitanja funkcionisanja domaćinstva. Ona sada sa mužem donosi sve važne odluke o načinu gazdovanja: šta će se sejati, u kojoj njivi i u koje vreme, kada i kako će se organizovati berba ili žetva, da li će se i koje grlo stoke prodati i u kom cilju. Uz njenu saglasnost popravlja se stara ili podiže nova kuća, čije opremanje, uglavnom, ona inicira. U maloj porodici su i deca više zajednička briga oba roditelja. Više nema "osobine", kojom je žena u zadržanoj porodici, u velikoj meri, izdržavala svoju decu, već su to troškovi iz kućnog budžeta o kojima se roditelji dogovaraju. Školovanje dece, njihova ženidba, odnosno udaja predmet je, takođe, dogovaranja roditelja. Zapravo, seljanka je, ubrzavajući deobu patrijarhalnih zadruga, "okrenula" muža "užoj" porodici, onoj kojoj je najviše pripadao i koju je ona u zadruzi držala na okupu, a sama je izašla iz "izolacije" i "zabačenosti". Ipak, iako borbena, samosvesna i dosta samostalna, ona nije uspeła da u potpunosti

suzbije muževljevu grubost, niti da se izbori za jednaka prava s njim. Poslednja je, i dalje, bila njegova.

S obzirom na to da je život seljanke neposredno, osim od prilika u njenom domaćinstvu-kući, zavisio i od šire sredine u kojoj se kretala i radila, i to u tolikoj meri da je ceo njen duhovni i moralni život uglavnom bio proizvod upravo te sredine, da je njena duhovna ličnost formirana od dominantinih elemenata u toj sredini, menjanje položaja seljanke nužno je zahtevalo istovremeno podizanje ekonomskog i kulturno-prosvetnog nivoa, ne samo njenog, već i sela uopšte, a pogotovo njene neposredne okoline. Međutim, kako je tokom prve polovine 20. veka seljaštvo više siromašilo nego što je ekonomski jačalo, a podizanje opšte pismenosti, i posebno pismenosti ženskog stanovništva, bilo veoma sporo, to su seljanke u Srbiji, najvećim delom, čak i pred Drugi svetski rat, bile ono što je Dragojlo Dudić, revolucionar i narodni tribun, zapisao još 1919. godine: "suviše ponizne slugе i izvršioци volje grubih muževa". Tome je doprinosaо i Srpski građanski zakonik, koji je više od jednog veka (1844 -1946) inaugurisao povlašćen položaj muškarca, u skoro svim oblastima života.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.55-055.2(497.11)"19"
316.662:631-055.2(497.11)"19"
316.343:631-051-055.2(497.11)"19"

ISIĆ, Momčilo

Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20.
veka / Momčilo Isić. - Beograd : Helsinški
odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008
(Beograd : Zagorac). - 256 str. : ilustr. ;
23 cm. - (Ogledi / Helsinški odbor za ljudska
prava u Srbiji, Beograd ; br. 9)

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst.

ISBN 978-86-7208-147-3

а) Сељанке - Друштвени положај - Србија -
20в

COBISS.SR-ID 149017100

